ISSN 0077 – 7700

TURKOLOGIYA
TURKOLOGY

TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI
ILMIY JURNALI

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ТАШКЕНТСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

SCIENTIFIC JOURNAL OF THE TASHKENT STATE UNIVERSITY
OF ORIENTAL STUDIES

1

2020

Журнал Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги
Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги рўйхатидан ўтган
(№ 1129, 11.11.2020 й.) **ISSN 0077 – 7700**

Бош муҳаррир – Рихсиева Гулчеҳра Шавкатовна
филология фанлари номзоди, доцент

ТАҲРИР КЕНГАШИ

Қ. Омонов	*филология фанлари доктори, профессор (бош муҳаррир ўринбосари)*
Х. Хамидов	*филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) (масъул котиб)*
Б. Тўхлиев	*филология фанлари доктори, профессор*
Қ. Содиқов	*филология фанлари доктори, профессор*
Ш. Усмонова	*филология фанлари доктори, профессор*
Ҳ. Дадабоев	*филология фанлари доктори, профессор*
Н. Раҳмонов	*филология фанлари доктори, профессор*
Б. Каримов	*филология фанлари доктори, профессор*
Дж. Шабанов	*филология фанлари номзоди, доцент*
У. Идиров	*сиёсий фанлар доктори, профессор*
Н. Абдуллаев	*сиёсий фанлар номзоди, доцент*
А.Назаров	*сиёсий фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD)*
М. Исҳоқов	*тарих фанлари доктори, профессор*
Д. Сайфуллаев	*тарих фанлари доктори, доцент*
Х. Файзиев	*тарих фанлари номзоди, доцент*
З. Алимов	*тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*
Т. Расулов	*иқтисод фанлари доктори, профессор*
Н. Холматов	*иқтисод фанлари номзоди*
З. Қодирова	*иқтисод фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*
М. Воҳидова	*иқтисод фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*
Р. Баҳодиров	*фалсафа фанлари доктори, профессор*
Д. Пўлатова	*фалсафа фанлари номзоди, профессор*
А. Шоназарова	*АҚШнинг Колумбия университети профессори*
А. Гурер	*Туркиянинг Анкара университети профессори*
Ҳ. Байдемир	*Туркиянинг Отатурк Университети профессори*
Ю. Кўч	*Туркиянинг Хожитепа Университети профессори*
Н. Телицин	*СПбГУ Туркология кафедраси мудири, профессор*

Нашрга тайёрловчилар:

Ж. Исмоилов, А. Зиёдов, Л. Хамдамзода, Ҳ. Сулаймонова

Журнал докторлик диссертациялари юзасидан илмий мақолалар чоп этилиши лозим бўлган илмий нашрлар рўйхатига Ўзбекистон Республикаси Олий Аттестация Комиссияси томонидан киритилган.

e-mail: nashriyot@tsuos.uz
web-site: www.tsuos.uz

© Тошкент давлат шарқшунослик университети, 2020

МУНДАРИЖА / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

Гулчеҳра Рихсиева. «Turkologiya. Turkology» халқаро илмий журналининг илк сони 5

“Қутадғу билиг” илмий нашрларининг таҳлили

Temur Xo‘ja O‘gli. Abdurauf Fitratning turkologiyada e’tibordan chetda qolgan «Qutadg‘u Bilig» matn nashri (1928) 7

Gülden Sağol Yüksekkaya. R. R. Aratnıng «Qutadg‘u Bılıg» nashrıda mukammallıknı ızlashı 19

“Қутадғу билиг” ва шарқ адабиётларида анъана масаласи

Benedek Péri. Two Central Asian Turkic texts and their relationship to the persian literary tradition. Yūsuf Ḫāṣ Ḥājib’s *Qutadġu Bilig* and Ḥaydar Ḫvārizmī’s *Gulšan al-Asrār* 32

Elçin İbrahimov. Türk dünyasında dil politikalarının oluşmasında eserlerin rolü: *Kutadgu Bilig‘in* araştırılma tarihi 39

Ramiz Asker. Kutadgu Bilig bibliyografyalari. Библиографии по «Кутадгу билиг» 47

“Қутадғу билиг”нинг тил ўзгачаликлари

Содиқов Қосимжон. “Қутадғу билиг”да кечган “нутқ” ва “ёзма адабий тил”ни англатувчи сўзлар семантикаси 54

Aynur Öz Özcan. Kutadgu Bilig‘de eş anlamli fiiller 64

Boltabayev Saidbek. “Qutadg‘u bilig”da xitob yuklama va undovlari asosida o‘zbek tilidagi ba’zi so‘zlarning etimologiyasi 71

“Қутадғу билиг” поэтикаси

Тўхлиев Боқижон. Юсуф Хос Ҳожиб инсоннинг маънавий камолоти ҳақида 80

Ayşe Yücel Çetin. Ideal people and their characteristics in Kutadgu Bilig 87

Ismet Çetin. Kutadgu Bilig as a source of values education 94

Ниғмонов Абдулазизхон. “Қутадғу билиг”да синтактик параллелизмлар 99

“Қутадғу билиг”нинг шарқ цивилизацияси ва фалсафий- маънавий қарашлар юксалувидаги ўрни

Козубаев Осконбай. Онтология этического учения Юсуфа Баласагуни: опыт философской реконструкции 107

Абдуқодир Зоҳидий. Юсуф Хос Ҳожиб давлатчилик фалсафий таълимотининг негизлари 114

Баратов Данияр. К философии первоэлементов (anâsir-i erbaa) и учению о влагах (ahlât-i erbaa), отраженных в «Кутадгу Билиг» 123

“Қутадғу билиг”нинг талқин ва ўгирмалари

Аврутина Аполлинария. Творческое наследие Сергея Николаевича Иванова – переводчика Юсуфа Баласагуни на русский язык 134

Сидиқов Қосимжон. Юсуф Хос Ҳожиб афоризмлари ва уларни таржимада қайта яратиш муаммолари 139

Тақриз ва муносабат

Омонов Қудратулла. «Кутадғу билиг» сўзлиги. Тузувчи: Қосимжон Содиқов – Тошкент: «Akademnashr», 2020. 144

«TURKOLOGIYA. TURKOLOGY»
ХАЛҚАРО ИЛМИЙ ЖУРНАЛИНИНГ ИЛК СОНИ

Ташқи сиёсатдаги кўп қиррали очиқлик тамойиллари янгиланаётган Ўзбекистоннинг ижобий имижига айланмоқда. Мамлакатимиз ташқи сиёсатининг устувор йўналишларидан бири Марказий Осиё ва турли минтақаларда яшаётган илдизи, тили, қадрияти бир бўлган туркий тилли ўлкалар билан кенг миқёсдаги ҳамкорликда намоён бўлмоқда.

Жаҳон геосиёсий саҳнасида туркий тилли мамлакатларнинг дунё ҳамжамиятидаги ўрни ва таъсири ортиб бораётир. Туркий халқлар қадим кезлардан ўзига хос давлатчилик анаъналари, улкан маданий, маърифий қадриятларни яратган, Евроосиёнинг марказий минтақаларидаги кенг ҳудудларда ерлашган ҳамда 250 миллионга яқин нуфусга эга энг йирик этнослардан биридир.

Ҳозирги глобаллашув шароити ва у билан боғлиқ ҳолда жамият ҳаётининг барча соҳаларида тобора чуқурлашиб бораётган ахборотлашув жараёнлари Шарқ ва Ғарб маданиятлари таъсир доирасининг кенгайиши туркий тилли элларнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий, маърифий мулоқотини янада кенгайтиришни, дунё ҳамжамиятида ягона сиёсий, иқтисодий, маърифий платформа билан қатнашишни тақазо этмоқда.

Ўзбекистоннинг 2019 йил 14-15 октябрь кунлари Боку шаҳрида бўлиб ўтган Туркий кенгашнинг еттинчи саммитида тўлақонли аъзо давлат сифатида қатнашуви ҳам ана шу эҳтиёжларни қондириш йўлидаги мустаҳкам қадам бўлди.

Туркий маданиятнинг бешиги ва туркий давлатчиликнинг ўқ томири бўлмиш Ўзбекистондек давлатнинг Кенгашга кириши уюшмани тугал сиёсий, иқтисодий, маданий, маърифий ташкилотга айлантирди.

Шундай шароитда мамлакатимизнинг асосий стратегик шериклари туркий давлатлар йўналишида туркшунос мутахассисларга бўлган талаб кескин ортиб бормоқда. Ушбу соҳалар бўйича мутахассис тайёрлаш иши Тошкент давлат шарқшунослик университетида йўлга қўйилган. Бу таълим ўчоғида туркшунослик бўйича дунё тан олган катта ўқув ва илмий мактаб шаклланган. Айниқса, университетда янги туркшунослик факультетининг очилганлиги ва туркшунос кадрларнинг янги авлодини тайёрлаш вазифасини ушбу факультетга юкланиши айни муддао бўлди.

Галдаги вазифа университетда туркшунослар тайёрлаш жараёнини такомиллаштириш баробарида илмий-тадқиқот ишларини ҳам янада ривожлантиришдир. Ҳозирги кунда туркшунослик изланишлари бўйича ўзбек туркологлари жиддий ишларни амалга оширмоқда. Уларнинг илмий изланишлари натижаларини чоп этиб бориш ва мутахассисларнинг баҳсу мунозара майдони сифатида доимий махсус нашри бўлиши муҳим масала саналади. Айни масалалар эътиборга олиниб, Тошкент давлат шарқшунослик университетида йилнинг чорагида бир изчил чоп этиб бориладиган «Turkologiya. Turkology» халқаро илмий журнали тузилди.

Туркшунослик тадқиқотларига бугуннинг кўзи билан қараш янги илмий мулоҳазалар, ёндашувлар асосида таҳлил ва тадқиқ этиш журналнинг бош вазифасидир.

Ушбу халқаро журнал ўзбек ва жаҳон туркшуносларининг илмий майдони ўлароқ XXI юзйил туркологияси қайси илмий йўлдан кетади, туркшуносликка доир изланишлар қайси ўлчовларга таяниб олиб борилади, қандай илмий ишларга эътибор кучаяди сингари туган ва унинг илмий ечимларига урғу берилади. Шунингдек, журналда туркшуносликнинг муҳим йўналишлари: тилшунослик, адабиётшунослик, таржимашунослик, туркий халқлар тарихи, фалсафаси, маданияти, ижтимоий ва сиёсий тараққиёти, иқтисоди сингари соҳаларнинг муҳим масалалари ва илмий янгиликлари ёритилади.

«Turkologiya. Turkology» халқаро илмий журналидаги мақолалар ўзбек, турк, инглиз ва рус тилларида чоп этилади. Журналнинг маслаҳат ва таҳрир кенгашига Тошкент давлат шарқшунослик университети ва унинг ҳамкор ўқув, илмий ва дипломатик муассасалари - Туркиянинг Ўзбекистондаги элчихонаси, Истанбул, Хожи Байрам Вали, Мармара, Хожитепа, Анқара, Ғозий, Карабук, Отатурк университетлари, Турк дил қуруми, АҚШнинг Индиана университети, Голландия Лейден университети, Венгриянинг Этвош Лоран университети, Санкт-Петербург давлат университети, Германиянинг Берлин университети, Озарбайжоннинг Баку давлат университети, Мухтор Авезов номидаги Жанубий Қозоғистон давлат университети, Бишкекдаги қирғиз-турк Манас университетининг етакчи туркшунос мутахассислари жалб этилди.

Ушбу халқаро илмий журналнинг илк сони 2020 йил 27-28 ноябрь кунлари Тошкент давлат шарқшунослик университетида бўлиб ўтган “Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари” мавзуидаги халқаро илмий-амалий конференцияси материаллари асосида чоп этилди.

“Қутадғу билиг” илк ўрта асрларда турк дунёсидагина эмас, бутун Шарқ адабиётида шоҳ китоб сифатида довруғ қозонди. Шу боис ҳам асар бир неча авлод турکологлар томонидан мунтазам равишда ўрганилиб, тадқиқ этиб келинмоқда. Чунончи, Тошкент давлат шарқшунослик университетида ўтказилган халқаро конференция ҳам асарни ўрганиш бўйича муҳим илмий минбар сифатида ўз ўрнига эга бўлади.

Янги чиқаётган илмий журнал ишларига улкан ютуқлар тилайман. Журналда чоп этиладиган мақола ва хабарлар дунё туркологияси олдида турган муҳим муаммоларни ечишга кўмаклашади дея умид қиламан.

Гулчеҳра РИХСИЕВА,
Тошкент давлат шарқшунослик университетининг ректори.

ABDURAUF FITRATNING TURKOLOGIYADA E’TIBORDAN CHETDA QOLGAN «QUTADG‘U BILIG» MATN NASHRI (1928)

TEMUR XO‘JA O‘GLI
Мичиган давлат университети (Michigan State University)

Kirish: O‘zbek turkshunos olimi Abdurauf Fitrat (1886-1928) 1927-yildagi *Eng eski turk adabiyoti namunalari* nomli asarida Mahmud Koshg‘ariyning *Divonu lug‘ati’t-turk* asaridagi adabiy parchalarni, 1928 yildagi *O‘zbek adabiyoti Namunalari* asarida esa qadimiy turk dostonlari va Orxun yozuvidan *Boburnoma* asarigacha ko‘p sonda turkiy adabiyoti qatorida *Qutadg‘u bilig* asaridan 80 baytli bir parchani 1923-1928-yillari orasida ishlatilgan “Yangi alif” deb otalgan O‘zbek tili talaffuziga moslashtirilgan arab alifbasiga asoslangan alifboda nashr qilgan edi. Fitratning *O‘zbek adabiyoti Namunalari* asari haqida ko‘plab maqola va asarlarda ma’lumot berilib kelingan bo‘lsa-da, *Qutadg‘u bilig* matni bo‘yicha ilmiy ish olib borgan olimlar negadir Fitratning *Qutadg‘u bilig‘*dan tanlagan bu 80 baytli matnini Fitratdan keyingi nashrlar bilan solishtirib bu haqda ma’lumot berishmagan. Holbuki Fitratning o‘sha 1928- yilidagi matn nashri, o‘zidan oldingi H.Vambery va V.Radlov yoki Fitratdan keyingi R.R.Arat (1947) va S.E.Malov (1948, 1951) kabi olimlarning matn nashrlaridan ba’zi jihatlardan yanada mukammalroqdir. Bu masalaga ham bugungacha biron kishi toxtalib, Fitratning matn nashrini boshqa olimlarning nashri bilan solishtirgan emas.

Özbekistonning dastlabki turkshunos olimi Abdurauf Fitrat 1938- yilda otib o‘ldirilganidan keyingi qatog‘on paytida uning nomi va asarlari uzoq yillar men’ qilingani tufayli, Sovet Ittifoqida va chet ellardagi turkshunos olimlar, Fitratning 1928- yildagi mazkur asarida *Qutadg‘u bilig‘*dan 80 ta baytning matnini ishlab chiqqanidan yo xabarsiz qoldilar yoki xabarlari bo‘lsa da bu haqda ma’lumot berishdan tortindilar. Lekin o‘zbek olimi Qayum Karimov 1971- yildagi Qutadg‘u bilig matni ilmiy nashrining “Qutadg‘u bilig asari haqida” sarlavhali bo‘limida boshqa olimlar qatarida Fitratning 1928- yildagi ilmiy ishi haqida ham qisqacha ma’lumot beradi:

... o‘zbek olimi Fitrat 1924- yilda Muhammadhoji Eshon Lolareshdan mazkur nusxani olishga muyassar bo‘ladi va shu yilning o‘zidayoq bu nusxani Toshkent asosiy kutubxonasiga keltiradi. Oradan bir yil o‘tgach, “Maorif va o‘qitg‘uvchi” jurnalida “Qutadg‘u bilig”ning namangan nusxasi haqida Fitratning maqolasi bosilib chiqadi. 1928-yilda esa u bu asarning ayrim parchalarini zarur izohlar bilan nashr qiladi (Karimov 1971, s. 11).

Qayum Karimov 1971- yildagi bu asarida qatag‘on qilingan Fitratning ismini va asarini tilga olishi tufayli o‘sha paytda u so‘roq qilinib ancha qiynoqlarga uchragani hammaga ma’lumdir. Fitratning Qutadg‘u bilig matnidan transkriptsiya qilgan 80 ta bayti haqida o‘sha davr taqozasi bilan Karimov fikr bildirolmagan bo‘lsa ham, o‘z matn transkripsiyasida Fitratning matnidan ham faoydalanganini ayta olamiz. Buni bu maqola davomidagi namunalarda ko‘rsataman.

Shu ma’ruzamda men Fitratning 1928- yilda *O‘zbek adabiyoti namunalari* asaridagi *Qutadg‘u bilig‘*dan 80 baytning faqat 10 tasini Radlov (1910), R.R. Arat (1947), Qayum Karimov (1971) va S.E. Malov (1951) nashrlari bilan muqoyasa qilaman. Bu ma’ruzamdan keyin boshqa bir maqolamda esa, Fitratning o‘sha 80 baytli matnini turkshunos Aratdan toshqaori O‘zbekistonda nashr etilgan ayrim *Qutadg‘u bilig* matnlari bilan qiyoslashni ham ko‘zda tutmoqdaman.

Navbatdagi solishtirishda shunday usulni qo‘llayman: Fitrat u matn nashrida *Qutadg‘u bilig‘*ning faqatgina Toshkent (Farg‘ona) qo‘lyozmasidan foydalangan, uni Viyana va Qohira qo‘lyozmalari bilan solishtirmagan. Shu sababdan bu ma’ruzada, har bir bayt uchun oldin uning Toshkent qo‘lyozmasidagi baytning surati, undan keyin Fitratning *O‘zbek adabiyoti namunalari* asaridagi arab yozuvidagi transktripsiya matninin surati va uning hozir O‘zbekistonda turkiy matnlar uchun ishlatilayotgan ilmiy trantskripsiya alifbosiga yoqin bir lotin alifbosidagi transkripsiya va uning o‘ng tomonida R.R.Arat (1947) yil nashri va ostida Q. Karimov (1971) nashridagi baytlarning suratlari beriladi. Har bir baytning ostidagi “Izohlar” bo‘limida shu muqoyasa to‘g‘risidagi mulohazalar o‘rin oladi (bu baytlardagi lotin transkriptsiya o‘zbek turkshunos olimi Qosimjon Sodiqovning 2010- yildagi *Qutadg‘u bilig”ning uyg‘ur yozuvli Hirot nusxasi* asaridagi lotin transkripsiyasiga judo oxshash bo‘lsa-da, undan bir ikkita harfda farq bor (Sodiqov 2010, s. 29-74).

Fitrat qo‘llangan arab yozuvidagi unli tovushlarning harflari o‘rniga qaysi lotin harflari ishlatilgani quyidagi jadvalda ko‘rsatiladi:

Arab	Lotin	Izoh
ا ئا	**A**	*til orqa keng* *boshda* ئا, *o‘rtada*-ozirda ا
ه	**ä** (ə)	keng a *(til oldi keng)*
ي ئي	**é** (e)	*yopiq e (til oldi o‘rta keng)*
ى	**ı – i**	*ı (ï - ы) til orqa tor (yo‘g‘on)* *i til oldi tor (ingichka)*
ي	**Y**	*yonma-yon iki no‘qtalı* ***ye*** *harfi* ***y*** *unsiz tovushi*
او و	**o**	*boshda – o‘rtada* *til orqa o‘rta keng (yo‘g‘on)*
ائو ئو	**ö**	*boshda – o‘rtada* *til oldi o‘rta keng (ingichka)*

وُ اوُ	**u**	*boshda – o'rtada* *til orqa tor (yo'g'on)*
ئوُ ائوُ	**ü**	*boshda – o'rtada* *til oldi tor (ingichka)*

Fıtrat 1921-1928 *Qutadg'u bilig'*dagi ذ (zel) harfini aynan olgan:

Qutadg'u biligda	Fıtratda	Lotin transkripsiyada
ذ	ذ	z̠

Muqoyasa:

Fitratning *O'zbek adabiyoti namunalari* asaridagi 80 ta baytning dastlabgi 10tasi üstida tahlillar:

(1)

Toshkent qo'lyozmasida: 9b /10

V.Radlov, 1910, s. 17:

Тоҕардын öзä кäлдi öңдiн jäli,
Аџун äткÿгä ачты уҷмак jолы.

Fitrat 1928, s. 79

تۇغاردين ئەسە كەلدى ئوڭدۇن ييلى
ئاژۇن ئىتكوگە ئاچتى ئوشتماخ يولى

Fitrat (Transkripsiya)

Tuğardın* ésä käldi* öñdün yéli
ajun étgüka[3] açtı uştmax yolı
Karimov (1971, s. 72)

Arat 1947, s. 23

63 toğardın ese keldi öñdün yili
ajun itgüke açtı uştmah yolı

62 Туғардын эсэ кэлди өңдүн йэли
Ажун этгүкэ ачты уштмаҳ йолы

Izohlar:

*Fitrat (1928) domla bu so‘zni **tuğardın** deb to‘g‘ri yozgan bo‘lsa-da, Arat (1947) esa Radlov (1910) ta’sirida qolib **toġardın** deb o‘qigan. Karimov (1971) Fitrat izidan borib **tuğardın** deb qabul qilgan.

kéldi KB Toshkent qo‘lyozmasida: bu so‘z كلدى deb yozilgan. Fitrat birinchi bo‘g‘inda (hajada) yopiq e unli tovushi uchun كېلدى (kéld) yozish o‘rniga كه لدى keldi deb keng ä bilan yozgan bo‘lishiga qoramay, keyin 0273 sonli baytda bo‘lsa **yopiq** é bilan yozgan: كېلدى **kéldi**:

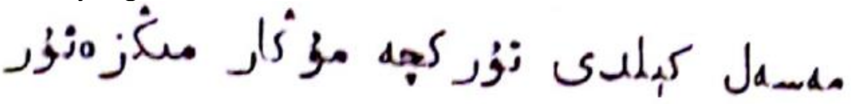

“mesel kéldi (كېلدى) türkçe muñar meñzetür”

Shu sababdan bu baytdagi كه لدى yozilgani matbuotdagi bir imlo xatosi bo‘lishi mumkin? Karimov (1971) bu yerda yopiq é’ni to‘g‘ri yozgan..

Fıtrat doimiy ravishda *Qutadg‘u bilig‘*dagi yopiq **é** larni ko‘rsatgan bo‘lsa-da, tatar-turk olimi Arat esa, yopiq **é** larni umuman qabul qilmagani tufayli o‘zining matn nashrida yopiq **e** o‘rniga yo keng **e** [**ä**] yoki **i** unli tovushini ko‘rsatuvchi harflarni ishlatgan: **e**se (**é**sä), k**e**ldi (k**é**ldi), y**i**li (y**é**li), **i**tgüke (**é**tgükä) yozilishi kerak edi. Qadimiy va zamonaviy borcha turkiy adabiy tillarda mavjud bo‘lgan yopiq **e** tuvushini ko‘rsatmaslik albatda to‘g‘ri emas, lekin turkiyadagi olimlarning bir qismi bunu ishlatmaydi.

Bu til oldi yopiq **é** masalasida V.Radlov bilan S.E.Malov ham o‘z matn nashrlarida yopiq e [**é**] o‘rniga faqat keng **ä** harfini ishlatishgan:

V.Radlov, 1910, s. 17:

Тоҕардын öзä кäлдi öңдiн jäli,
Аҥун äткÿгä ачты уҥмак jолы.

S.E.Malov, 1951, s. 240:

N, 15; W, 12₃₋₆

Sävüg savćy ydty baγyrsaq ädi[10],
Budunda talusy,[11] kišidä kädi!

Fitrat domla esa, 1923-1932- yillar orasidagi ilmiy matn nashrlarida bu yopiq **e** ni ishlatgan. Bu ham Fitrat domlaning 1928- yildagi *Kutadg'u bilig* dan 80 ta bayt nashrining turkshunoslik jihatidan ahammiyatga ega ekanligini isbatlaydi.

(2)

Toshkent qo'lyozmasida: 9b /11

Fıtrat 1928, s. 79

یاغیز یېر یپار تولدی كافۇر كېتب

بەزەنمەك تیلەر دۇنیا كۆركن ئېتب

Fitrat (transkripsiya) — Arat 1947, s. 24

yağız yér yıpar toldı kafur kétib — 64 yağız yir yıpar toldı kafur kitip

bezänmäk tilär dunya körkin[1] étib — bezenmek tiler dụnya körkin itip

Karimov (1971, s. 72):

63 Йағыз йэр йыпар толды кафур кэтиб

Бэзэнмэк тилэр дунйа көркин этиб

Izohlar:

Türkshunos olim Aratning barcha yopiq **e** [**é**] lar o'rniga keng **e** [**ä**] yoki til oldi tor **i** transkripsiya harflarini ishlatishi ham *Qutadg'u bilig* matni hamda umumiy Qoraxoniylar davri turk tilining fonetikasiga to'g'ri kelmaydi. Shu sababdan Arat matnidagi bu xatoliklar aslida uning transkripsiyasini transliterasyonga, ya'ni fonemalerning tovushlarni emas, faqatgina harflarning arab alifbosidan lotin alifbosiga ko'chirilib yozilishiga aylantiradi: yir, kitip, itip sıng'ari. Arat transkripsiya matni yana bir jihatdan xatoli, u bo'lsa, **-ib** gerundiysini Turkiya turk tilida bolgani kabi **-ip** deb yozganidir: kitip, itip kabi. Fitrat (1928) va Karimov (1971) esa bularni arap alifboli transkripsiyasida to'g'ri yozganlar: **كېتب kétib**, **ئېتب étib**.

(3)

Toshkent qo'lyozmasida: 9b /12

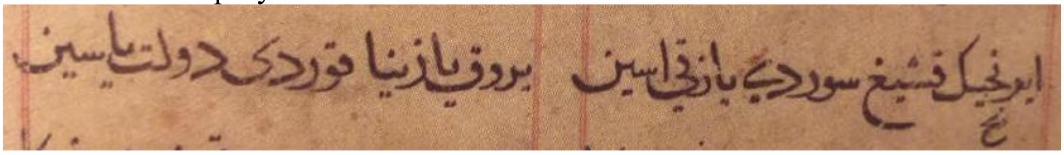

Fıtrat 1928, s. 79

ئەرينچك قىشىغ سۈردى يازقى ئەسن
يارۇق ياز يانا قوردى دەولەت ياسن

Fitrat (transkripsiya) | Arat 1947, s. 24

érinçig kışığ sürdi yazqı äsin
yaruq yaz yana qurdı dävlät yasın

65 irinçig ķışıġ sürdi yazķı esin
yaruķ yaz yana ķurdı dẹvlẹt yasın

Karimov (1971, s. 72):

64 Эринчиг қышығ сүрди йазқы эсин
Йаруқ йаз йана қурды давлат йасын

Izohlar:

Fitratning bu birinchi misra oxiridagi **äsin** ئه سن yozgani xatoli, keng **ä** o‘rniga yopiq **e** ishlatishi kerak edi: ئيسن **ésin** (esin). Arat ham bu sözni keng **e** (**ä**) bilan yozgan: **esin** (**ä**).

(4)

Toshkent qo‘l yozmasida: 9b /13

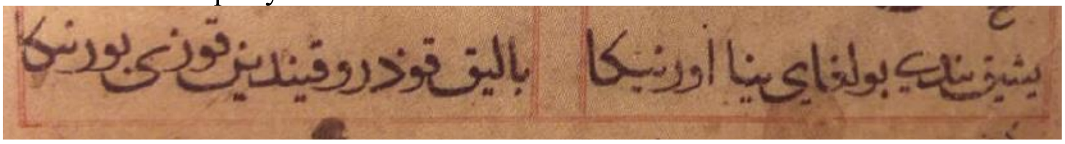

Fitrat 1928, s. 79

ياشىق ياندى بولغاى يانا ئورنىگه
بالىق قۇذرۇقىندىن قۇذى بۇرنىگه

Fitrat (transkripsiya) | Arat 1947, s. 24

yaşıq yandı bolğay yana ornığa
balıq qudruqındın quzı burnığa

66 yaşıķ yandı bolġay yana ornıñga
balıķ ķudruķındın ķozı burnıñga

Karimov (1971, s. 72):

65 Йашық йанды болғай йана орныка
Балық кудруқындын қозы бурныка

Izohlar:

Turkshunos olim Arat mısra oxirlaridagi **ornınga** va **burninga** so‘zlarini xatoli yozgan, bu so‘zlar Fitrat domla yozgani kabi ornığa (o‘rnig‘a) va burnığa (burnig‘a) yozilishi kerak edi. Biroq, Aratning to‘g‘ri ravishda **qozı** (qozi) yozganini negadir Fitrat domla **quzı** (quzi) deb xatoli yozgan.

Karimov (1971) **qozı** deb yozadi.

(5)

Toshkent qo‘lyozmasida: 10a /1

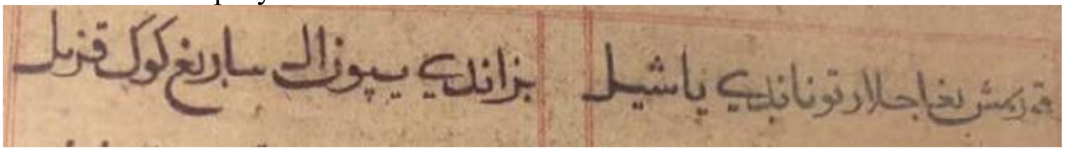

Fıtrat 1928, s. 79

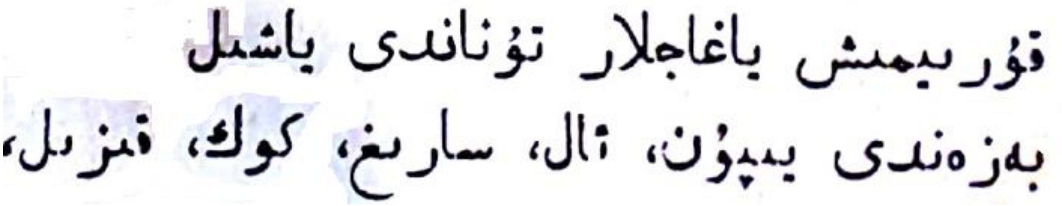

قۇريمش ياغاجلار تۇناندى ياشيل
بەزەندى ييپۆن، ئال، ساريغ، كوك، قيزيل،

Fitrat (transkripsiya)	Arat 1947, s. 24
qurımış yağaçlar tunandı yaşıl bäzändi yipün al sarığ, kök, qızıl	67 ķurımış yıġaçlar tonandı yaşıl bezendi yipün al sarıġ kök ķızıl

Karimov (1971, s. 72):

10*a* 66 Құрымыш йығачлар тонанды йашыл
Бэзэнди йапун ал сарығ көк қызыл

Izohlar:

Turksuhunos olim Arat **yığaç**, Fitrat domla esa, uni **yağaç** deb yozgan. Agar bu so‘zning talaffuzi yığaç bo‘lsa edi, unda *Qutadg‘u bilig*‘da bu so‘z qo‘sh “**y**” harfi bilan yozilar edi.

U yerda Fitrat domlaning **به زه ندى bäzändi** deb dastlabki bo‘g‘inda keng **ä** yozishi xatolidir, shunday yozishi kerak edi: **بيزه ندى** . Arat ham buni keng **e** (**ä**) bilan yozgan.

(6)

Toshkent qo‘lyozmasida: 10a /2

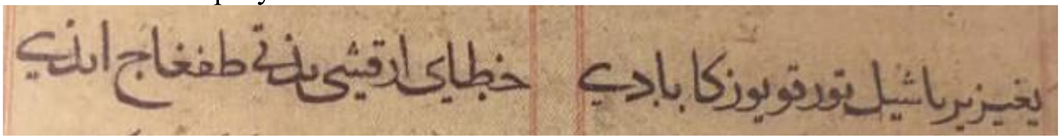

Fıtrat 1928, s. 79

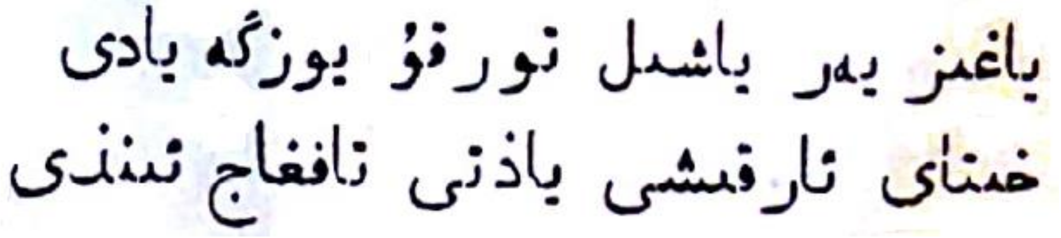

Fitrat (transkripsiya)	Arat 1947, s. 24
yağız yér yaşıl torqu yüzkä badı xıtay arqışı yaẕtı tafğaç éẕi	68 yaġız yir yaşıl torḳu yüzke badı ḫıṭay arḳışı yaḏtı tav̇ġaç eḏi

Karimov (1971, s. 72):

67 Йағыз йэр йашыл торқу йүзкэ бады
Хытай арқышы йадты тавғач иди

Izohlar:

Qutadgʻu bilig dagi **a**rapça ڧ f harfini Aratning lablanmagan w (v̇) transkriptsiya harfi bilan **tawğaç** deya yozgani toʻgʻridir, Fitrat esa, buni f harfi bilan yozgan: **tafğaç**. Fitratning ikkinchi misradagi **yaẕtı** trankriptsiyasi esa toʻgʻridir.

Fitratning **éẕi** deya **ẕ** bilan yozganini Arat esa **ḏ** bilan eḏi (**äḏi**) yozgan. Oʻsha yerda Arat yana keng **ä**'ni ishlatgan. Bu yerda ham Fitrat va Arat oʻrasida **ẕ** bilan **ḏ** transkriptsiya farqi bor. Karimov esa Arat (1947) kabi **ḏ** harfini qabul qilgan.

(7)

Toshkent qoʻlyozmasida: 10a /3

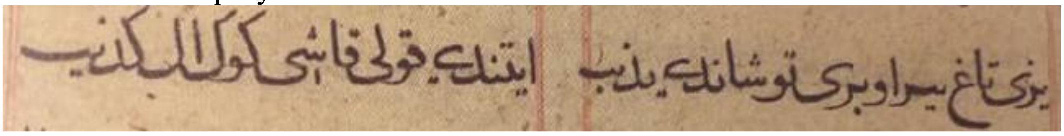

Fıtrat 1928, s. 80

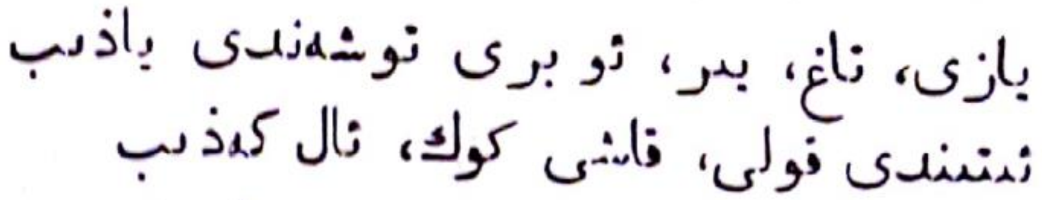

Fıtrat (transkripsiya) Arat 1947, s. 24

yazı, tağ, yér, oprı töşändi yaẕıb
étindi qolı, qaşı kök, al käẕib

69 yazı tağ ḳır oprı töşendi yaḍıp
itindi ḳolı ḳaşı kök al keḍip

Karimov (1971, s. 72):

68 Йазы тағ йэр обры тəшəнди йаḍыб
Этинди қолы қашы кəк ал кэḍиб

Izohlar:

Arat Toshkent qo‘lyozmasida **yér** deb oqilishi kerak bo‘lgan so‘zni, boshqa nusxalarga qarab **qır** deb yozgan, Fıtratning **étindi** deb to‘g‘ri yozgan so‘zini Arat itindi deya xatoli yozgan. Lekin Fitrat ikkinchi misra oxiridaki til oldi tor é (e) bolışı kerak sözni esa **كه ذ ب** **käẕib** deya til oldi keng **ä** bilan xatoli yozgan.

Bu yerda ham Fitrat va Arat o‘rasida **ẕ** bilan **ḍ** transkriptsiya farqi bor. Karimov esa Arat (1947) kabi **ḍ** harfini qabul qilgan.

(8)

Toshkent qo‘lyozmasida: 10a /4

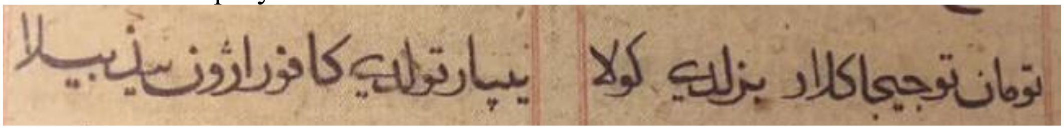

Fıtrat 1928, s. 80

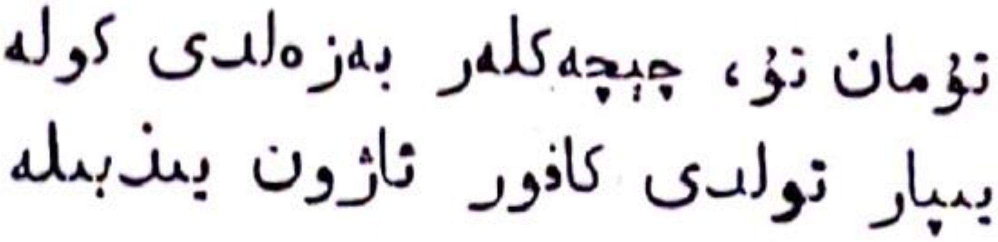

Fıtrat (transkripsiya) Arat 1947, s. 24

tümän tü, çéçäklär yazıldı külä
yıpar toldı kafur ajun yıẕ bilä

70 tümen tü çiçekler yazıldı küle
yıpar toldı kafur ajun yıḍ bile

Karimov (1971, s. 72):

69 Тумəн ту чэчəклəр йазылды кулə
Йыпар толды кафур ажун йыḍ билə

Izohlar:

Bu yerda ham Fitrat va Arat oʻrasida **ẕ** bilan **ḍ** transkriptsiya farqi bor. Karimov esa Arat (1947) kabi **ḍ** harfini qabul qilgan.

(9)

Toshkent qoʻlyozmasida: 10a /5

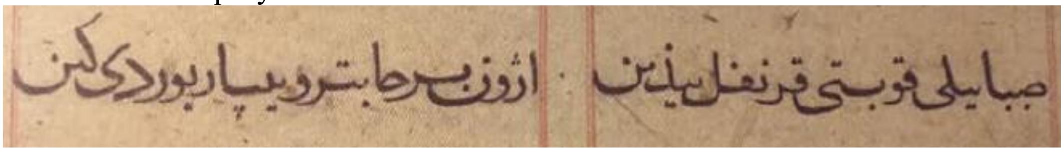

Fıtrat 1928, s. 80

سەبا يېلى قوبتى قارانغۇل يىدىن
ئاژۇن بارچا باترۈيىپار بوردى كىن

Fıtrat (transkripsiya)		Arat 1947, s. 24
saba yéli qobtı qaranful yıdın	71	şạba yili ḳoptı ḳaranfil yıḍın
ajun barça bütrü yıpar burdı kin		ajun barça bütrü yıpar burdı kin

Karimov (1971, s. 72):

70 Саба йэли қопты қаранфул йыḍын
Ажун барча бутру йыпар бурды кин

Izohlar:

Fitratning Markaziy Osiya turk talaffuziga koʻra “qaranful” deb oʻqiganini Arat qaranfil deya Anatoliya turk tiliga mos yozgan. Yana Arat qob- fe’lini Anatoliya turk tiliga muvafiq “p” bilan **qop-** deya va **yél** sözini da **yil** deb xatoli oʻqigan. Karimov (1971) Fıtratga oʻxshash qaranful yozsa-da, Fitrat **qob-** deb yozgan fe’lni esa, Arat (1947) kabi “p” bilan **qop-** deb qabul qilgan.

(10)

Toshkent qoʻlyozmasida: 10a /6

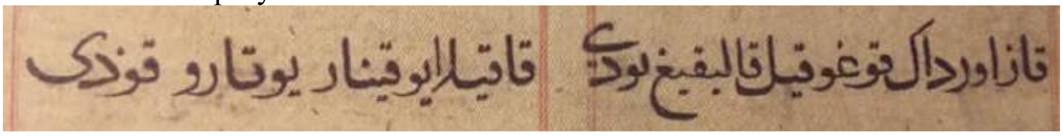

Fıtrat 1928, s. 80

قاز، ئوردەك، قوغو، قىل، قالىقىغ بودى
قاقىلايو قاينار يوقارى قوزى

Fıtrat (transkripsiya)	Arat 1947, s. 24
Qaz, ördäk, quğu, qıl qalıqığ budı	72 ḳaz ördek ḳuġu ḳıl ḳalıḳıġ tudı
qaqılayu qaynar yoqaru quẕı	ḳaḳılayu ḳaynar yoḳaru ḳoḍı

Karimov (1971, s. 74):

71 Қаз әрдәк қуғу қыл қалықығ туды
Қақылайу қайнар йуқару қуд̣ы

Izohlar:

Fitrat birinchi satır oxiridagi so‘zni xato ila “budı” deb yozgan, chap tomonga qoyrilgan qosh nuqtaga e’tibor bermay, Arat esa, “tudı” so‘zini deya to‘g‘ri yozgan eridagi **quẕı** so‘zida Fitrat va Arat o‘rasida ham **ẕ** bilan **ḍ** va ham **u** bilan **o** transkriptsiya farqlari bor. Karimov (1971) esa, xato qilib **quḍı** yozgan **quẕı** o‘rniga (Karimov arabcha so‘zlarda ذ harfini **ḍ** bilan yozganda to‘g‘ri bo‘lsa-da, turkiy so‘zlarda Fitrat kabi **ẕ** yozishi to‘g‘riroq bo‘lardi).

Xulosa. Bu ma’ruzadagi asosiy maqsad olimlarning e’tiboridan chetda qolgan bu ilmiy ishga diqqatni jalb qilib, 1928- yildagi bu matnning qanday ahammiyatga ega ekanligini bildirishdir. Bir boshqa maqolamda Fitratning bu 80 baytlik tola matnini *Qutadg‘u bilig* borosidagi boshqa matn nashrlari bilan solishtirmoqchiman. Fitrat bu matnni mundan 92 yil oldin nashr qilgan edi. Shu buyuk turkshunos olimimiz 1938- yilda o‘ldirilmaganida, balki *Qutadg‘u bilig*‘ning to‘la matnini ham ishlab chiqqon bo‘lardi. Buyuk turkshunos olimimiz Abdurauf Fitratning aziz xotirasi oldida bosh egaman.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Arat, Reşir Rahmeti. *Kutadgu Bilig I: Metin*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1947.

2. Boltaboev, Hamidulla. *Fitrat va jadidchilik*. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Kutubxonasi Nashriyoti, 2007.

3. Fitrat, Abdurauf. *O‘zbek adabiyoti namunalari*, I. cild. Toshkent-Samarqand: O‘znashr, 1928. [Shu nom bilan O‘zbek Kirilitsa alifbosida qayta nashrini tayyorlovchi: Arzigul Hamroeva. Toshkent: Mumtoz So‘z, 2013].

4. Karimov, Qayum. *Qutadg‘u bilig (Soadatga yo‘llovchi bilim)*. Toshkent: O‘zbekiston SSR Fan Nashriyoti, 1971

5. Kocaoğlu, Timur. “Türkistanlı Bilgin Abdurrauf Fıtrat'ın Türkoloji Sahasındaki Unutulmuş Eserleri" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1982-1983*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1986; s. 101-112.

6. Malov, S.E. *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti, Tekst' i Issledovaniya*. Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1951.

7. Sodiqjon, Qosimjon. *Qutadgu Bilig'ning uygur yozuvlı Hirot nusxasi*. Toshkent: Toshkent Davlat Sharqshunoslık Instituti, 2010.

8. Radloff, W. *Das Kutatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun. Theil II: Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo*. [II. Lieferung: p. 95-185 der Wiener Handschrift]. St. Petersburg: Commissionaire der kaiserlichen Akademie der Wissenschten, 1910.

9. Vámbéry, H. *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik. Uigurischer Text mit Transscription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuche und lithografirten Facsimile aus dem Originaltexte des Kudatku Bilik*. Innsbruck: Druck der Wagner'schen Universitäts-Buchdruckerei, 1870.

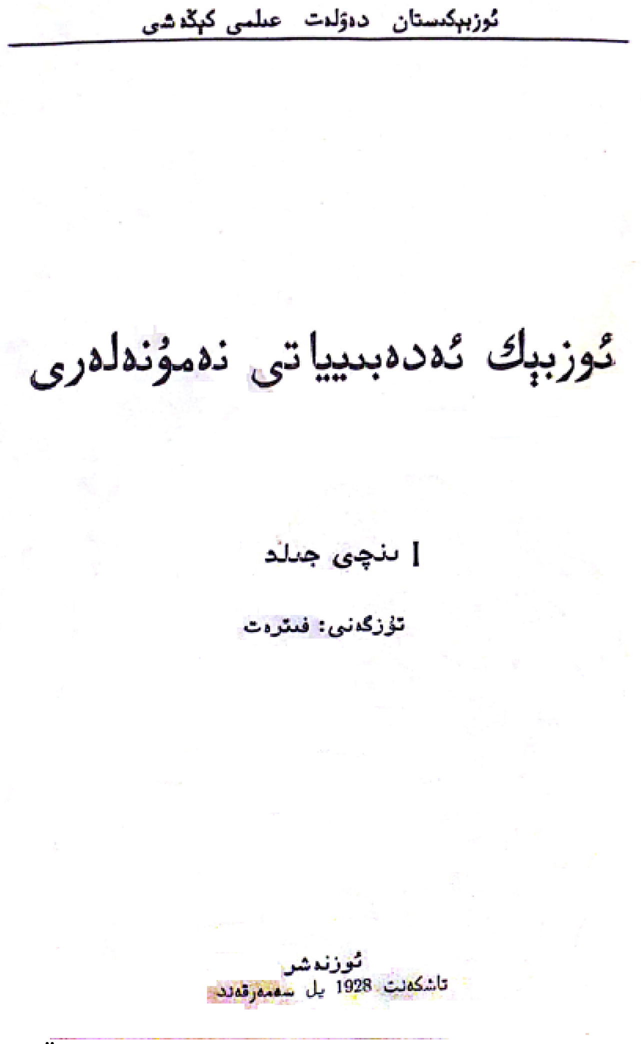
ئوزبېکستان دەۋلەت علمی کېڭەشی

ئوزبېك ئەدەبىياتى نەموٗنەلەرى

I ىنچى جىلد

تۆزگەنى: فىترەت

ئوزنەشر
تاشکەنت 1928 یل سەمەرقەند

Abdurauf Fıtrat, *Özbek ādābiyyatı nāmuālāri* [O'zbek adabiyyoti Namunalari], Toshkent-Samarqand: *Öznāshir* [O'znashr], 1928.

R.R. ARATNING «QUTADG‘U BILIG» NASHRIDA MUKAMMALLIKNI IZLASHI

GÜLDEN SAĞOL YÜKSEKKAYA
Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul

Yusuf Xos Hojibning Bolasog‘unda yozishni boshlab, 462 / 1069-1070 yillarda Koshg‘arda tugatgan *Qutadg‘u bilig* i, islom dinining turkiy xalqlar orasida tarqalganidan keyin yozilgan eng qadimiy asardir. Shaxsning jamiyat va davlat oldidagi vazifalarini belgilab beruvchi hayotiy falsafani o'rnatgan Yusuf Xos Hojib bu ishni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan mentalitet, bilim va fazilatlarni badiiy ifoda etadi.

Turkiy tafakkurdagi o‘zgarish jarayonini ko‘rsatadigan va mumtoz turkiy she‘riyatning barpo bo‘lishini ta’minlagan *Qutadg‘u bilig* faqat turkiy til va adabiyotninggina emas, balki turk madaniyati tarixining ham eng muhim asar-laridandir. Ammo ushbu muhim asarning muallif nusxasi bizgacha yetib kelma-gan, biz nusxalarning hech biri Yusuf Xos Hojib nazorati ostida yozilmagan va uchalasi ham asar yozilgan kundan asrlar o'tib ko'chirilgan[1]. Bundan tashqari, nusxalar orasidagi farqlar shuni ko'rsatadiki, ular vaqt o'tishi bilan sezilarli o'zgarishlarga duch kelgan.

Pyer Amedey Jober 1825- yilda *Qutadg‘u bilig* ni ilmiy dunyoga tanitdi. R. R. Arat 1947 yilda *Qutadg‘u bilig* ning tanqidiy matnini tayyorladi, 1959 yilda matnni turk tiliga tarjima qildi, bularni qilish jarayonida matnga ko'plab o'zgarishlar kiritdi.

R.R. Arat o‘zi tayyorlagan tanqidiy matnning kirish qismida *Qutadg‘u bilig* ning mavjud nusxalari asar yozilgan kundan keyingi davrlarga tegishli ekanini, uchta nusxa o‘rtasida juda ko'p tafovutlar borligini va ko'p jihatdan qolgan ikkitasiga qaraganda ancha diqqat bilan yozilgan Farg'ona nusxasida ham til tarixi jihatidan yangi shakllar ko‘rilishini, nusxalardan birontasini asl nusxa sifatida qabul qilish mumkin emasligini ta‘kidlaydi. Shu sababli, u matnni aniqlashda uchta nusxadan bir xil tarzda foydalangan holda asl nusxa matni uchun mos bo‘lishi kerak bo‘lgan shakllarni tanlab olganini, nusxalar taqdim qilgan mate-riallar doirasida qolishi sharti bilan asl nusxaga yaqin nusxani tayyorlashga hara-kat qilganini bildiradi (Arat 1947: V).[2] Aratning ushbu so'zlaridan anglashiladiki,

---

[1] Nusxalari haqida batafsil ma'lumot uchun qarang: Sağol Yüksekkaya 2016 I: 52-53.

[2] Sir Gerard Clauson va Robert Dankoff nusxalar o'rtasidagi munosabatni ham baholadilar (Gürsoy Naskali 1992: 157-159; Dankoff 2015: 270). R. Dankoff, ehtimol, XIII asrda Farg'ona nusxasi va X nusxasi yaratilgan, keyin X nusxasidan ikki xil nusxa olingan, bu nusxalardan biri 1367 yilgacha ko'chirilgan Qohira nusxasi, ikkinchisi Y nusxasi va bundan 1439 yilda Hirot nusxasi ko'chirilganligini aytdi (Dankoff 2015: 270).

Qutadg'u bilig tanqidiy matnini tayyorlash jarayonida muallif nusxasiga erishishni maqsad qilib olgan.

Muallif nusxasi tadqiqotchilar uchun muhim boshlang'ich nuqtadir. Muallif nusxasi bo'lmagan asar ustida ishlaydigan tadqiqotchi nusxalarning shajarasini ishlab chiqishi kerak va turli imlolar, nomuvofiqliklar, nusxa ko'chiruvchining xatolari, ko'p nusxali asarlarda ketma-ketiga yanglishlar, o'zgargan til elementlari va boshqalarga duch keladi. Tanqidiy nusxaning maqsadi benuqson va mukammal nusxani yaratish emas, balki muallif nusxasiga eng yaqin nusxani ochib berishdir, [1] ammo bizda *Qutadg'u bilig* nusxalari muallif nusxasiga yetib borishga qodir emas. *Qutadg'u bilig* kabi muhim asarlarda barcha nusxalarning xususiyatlarini aniqlagandan va shu xususiyatlarni ko'rsatuvchi nashrlarni amalga oshirgandan keyingina asl shakllar haqida taxminlar qilish mumkin. Shu o'rinda filologiya fanlari doktori, professor Qosimjon Sodiqovga Viyana nusxani va *Qutadg'u bilig so'zligi* ni nashr etgani uchun minnatdorchilik bildirmoqchiman.

Garchi R.R. Arat nusxalar orasidagi bog'liqlikni sezsa-da, asos sifatida qabul qilinadigan nusxani aniqlash paytida barcha nusxalarga teng masofadan qarashni afzal ko'radi. Eng qadimgi nusxasi, ehtimol, XIII asrning oxiri, XIV asr boshiga tegishli bo'lsa-da, muallif nusxasiga erishish uchun matnni taxminlar bilan tuzatishga va XI asrga olib borishga harakat qiladi. Biroq, tanqidiy nusxaning maqsadi benuqson va mukammal nusxani yaratish, boshqacha qilib aytganda, tanqidchining nusxasini yaratish emas, balki muallif nusxasiga eng yaqin nusxani ochib berishdir. Ammo *Qutadg'u bilig* ning nusxalari muallifning nusxasiga yetib borishga imkon beradigan darajada emasligi sababli, faqat XIII-XIV asrlardagi namunaviy matni ilgari surilishi mumkin edi.

Albatta, R.R. Aratning tanqidiy matnida ko'p sonli to'g'ri tanlovlar bor, ammo qoraxoniylar davri turkiy til haqidagi ma'lumotlar asosan *Qutadg'u bilig* ga asoslanganligini hisobga olsak, nusxalarda Arat afzal ko'rgan xususiyatlar soha tadqiqotlariga ham katta ta'sir ko'rsatishi shubhasizdir[2]. Tanqidiy matnda A. Ateş, G. Clauson, R. Dankoff, S. Tezcan, G. Doerfer, T. Tekin, M. Erdal, İ. Taş, E. Uçar, G. Sağol Yüksekkaya va boshqa tadqiqotchilar tomonidan Aratning o'qishi va afzalliklari to'g'risida yangi takliflar berildi[3].

Ushbu tadqiqotda R.R. Arat *Qutadg'u bilig* ning tanqidiy matnini tuzayotganda muallif nusxasiga erishish uchun nusxaning shajarasiga rioya qilmay,

---

[1] Tanqidiy nashr etish tamoyillari uchun qarang: Ateş 1940-42, Tulum 1983, Kortantamer 1993, Tulum 2000, Özçelik 2017, Maas 2011, va b.

[2] Tanqidiy matnining kirish qismida R.R. Arat boshqa filologlarga nisbatan fanning yangi sohasi bo'lgan turkologiya sohasida ba'zi tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa-da, ushbu tadqiqotlar natijalarini o'z ichiga olgan qo'llanmalar hali yaratilmaganligini va ushbu sohalar bilan bog'liq bo'lgan turkologiyaning o'z sohalari va fanlari o'rtasida yaqin hamkorlik o'rnatilmaganligini, va boshqalar ta'kidlaydi (Arat 1947: VII-VIII). Aratning ushbu so'zlarini tanqid qilish uchun qarang: Ateş 1949.

[3] Tanqidiy matnida R.R. Aratning o'qishlari va afzalliklari asosida yangi takliflar uchun qarang: Ateş 1949, Nadelyaev 1969, Clauson 1972, Dankoff 2015, Tezcan 1981 ve 2011, Doerfer 1983, Tekin 1988, Erdal 2011, Taş 2009, Uçar 2012, Sağol Yüksekkaya 2016a, 2016b, 2019, 2020, vb.

nusxalarning xususiyatlariga e’tibor bermay, matnning asl nusxadan kelib chiqish chizig‘ini subyektiv andozalar bilan topishga harakat qilib, qoraxoniylar davri turkiy til qanday bo‘lishi kerakligi haqidagi fikrlari asosida qarorlar qabul qilganligi yoki nusxalarda mavjud bo‘lmagan shakllarni yaratgan, hattoki o‘sha davrning so‘z boyligini o‘z ichiga olgan *Devonu lug’ati-t-turk* dagi shakllarni hisobga olmagani borasida misollar keltiriladi:

1. 922- bayt:

R.R. Arat ushbu baytni shunday tartibga solgan va tarjima qilgan:

kim edgüg yirer erse isiz bolup / tiler men ay edgü sini men kolup (Arat 1947).

“Ey iyi, kötü seni istediği kadar hakir görsün, ben seni isteyerek ararım” (Ey yaxshi, yomon seni istagancha xo'rlasin, men seni istab izlayman) (Arat 1959).

Bayt nusxalarda quyidagicha:

Hirot 37: *kim edgü birer erse esiz bolup / tiler men ay edgü seni men kolup*

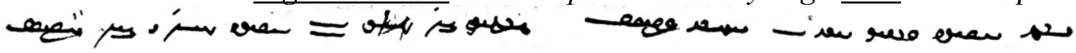

Farg’ona 77: *kim edgü kılur bolsa ésiz bolup / tiler men ay edgü anı men kolup*

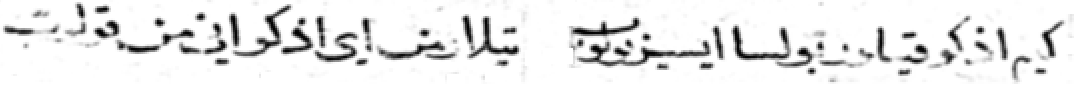

Qohira –

Ma'lum bo'lishicha, Arat bu baytni umuman Hirot nusxasiga ko'ra joylashtirgan, ammo Hirot nusxasidagi *edgü* ni *edgüg* ga, *birer* ni *yirer* ga, *seni* ni *sini* ga o'zgartirgan. Aratning bunday o‘zgarishi sahifa ostida havolalarning ko‘payishiga sabab bo'ldi. Boshqacha qilib aytganda, Aratning tanqidiy matnidagi ba’zi havolalar Aratning afzalliklari tufayli shakllangan.

Bayt Farg’ona nusxasi bo'yicha shakllantirilgan va shunga muvofiq tarjima qilingan bo‘lishi kerak:

kim edgü kılur bolsa ésiz bolup / tiler men ay edgü anı men kolup

“Ey iyi, kim kötü olduğu hâlde iyilik yaparsa ben onu tercih ederim” (Ey yaxshi, kim yomon bo‘la turib yaxshilik qilsa, men uni afzal ko‘raman).

2. 3223- bayt:

R. R. Arat ushbu baytni shunday tartibga solgan va tarjima qilgan:

bilig birle yakgıl bayat tapgınga / bilig tamga bolur tamu kapgınga (Arat 1947)

“Tanrı ibâdetine bilgi ile yaklaş; bilgi cehennem kapısını mühürler” (Tangri ibodatiga bilim bilan yondosh; bilim do‘zax eshigini muhrlaydi) (Arat 1959).

Bayt nusxalarda quyidagicha:

Hirot –

Farg’ona 237: *bilig birle ögren bayat tapgınga / bilig tamga bolur kamug kapgınga*

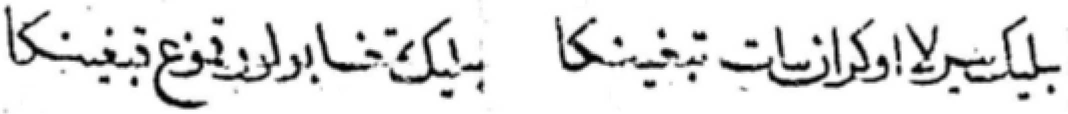

Qohira 186: *bilig birle yakkıl bayat tapgınga / bilig tamga boldı tamug kapgınga*

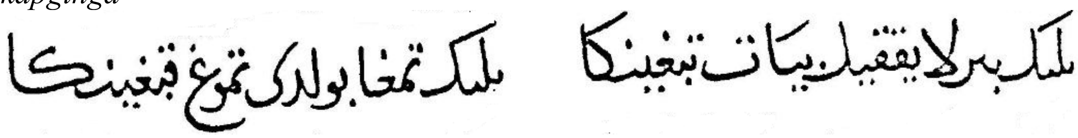

Tamu so‘zining *tamug* shakli keyinroq paydo bo‘ldi, ammo bizda *Qutadg‘u bilig* nusxalarining ko‘chirilish sanalarini hisobga olsak, so‘zning ushbu shaklini topish odatiy holdir.

Aratning baytni Qohira nusxasiga binoan tuzishi, *tamug* ni olishi va so‘zni *tamu* ga aylantirishga urinishi keraksiz aralashuvdir. Baytning Farg‘ona nusxasiga muvofiq shakllantirilishi va Farg‘ona nusxasidagi *kamug* ga ustunlik berilishi kerak. Bundan tashqari, Aratning birinchi misrada yana Qohira nusxasida afzal ko‘rip *yakgıl* o‘qigan so‘z, Qohira nusxasida *yakkıl* shaklidadir. Mahmud Koshg‘ariy bu qo‘shimchaning faqat oxiri *g‘ayn* bilan tugagan so‘zlarda *qof* va *lam* bilan bo‘lishini aytgan bo‘lsa-da (Kosh. 288), ammo *Devonu lug‘ati-t-turk* da *bakkıl, yakkıl* kabi misollar mavjuddir.

Bundan tashqari, Farg‘ona nusxasida *ögren* so‘zi ham kontekstga mos keladi. Agar Arat baytni Farg‘ona nusxasiga muvofiq tashkil qilgan bo‘lsa edi bunday aralashuvga ehtiyoj qolmas edi.

Bayt Farg‘ona nusxasiga binoan tuzilishi va shunga muvofiq tarjima qilinishi kerak:

bilig birle ögren bayat tapgınga / bilig tamga bolur kamug kapgınga

“Tanrı’ya ibadet etmeye bilgi ile alış. Bütün kapı(lar)ına bilgi damga olur” (Tangriga ibodat qilishga bilim bilan odatlan. Bilim sening barcha eshik(lar)ingga muhr bo‘ladi.)

Xuddi shunday holat 6307- baytda ham mavjud.

3. 1312- bayt:

R. R. Arat ushbu baytni shunday tartibga solgan va tarjima qilgan:

tilingni küḏezgil közüngni küḏez / boguzung küḏezgil halal yigil az (Arat 1947)

“Dilini ve gözünü gözet, boğazına dikkat et; az ye, fakat helâl ye” (Tilingni ve ko‘zingni saqla, tomog‘ingga e‘tiborli bo‘l; oz ye, lekin halol ye) (Arat 1959).

Bayt nusxalarda quyidagicha:

Hirot 54: *tilingni küḏezgil közüngni küḏez / boguznı küḏezgil halal yegil*[1] *az*

[1] Tuzatilgan, *yegil* yoki *yegin* o'qish mumkin.

Farg‘ona 106: *tilingni küḏezgil közüngni küḏez / boguznı küḏezgil halal yégil az*

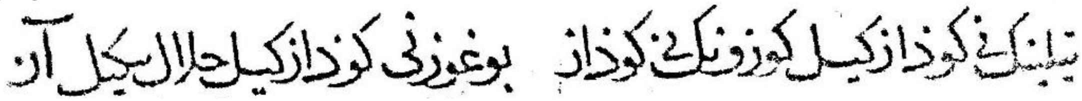

Qohira 60: *tilingni küḏezgil közüngni küdez / boguzung küdezgil halal yégil az*

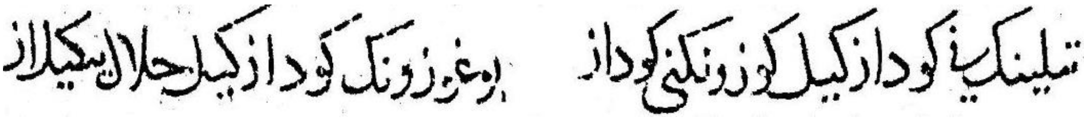

Arat Qohira nusxasi asosida *boguzung* o‘qigan so‘z, Hirot va Farg‘ona nusxalarida *boguznı* shaklidadir. *boguznı* degan so‘z, Qohira nusxasida ehtimol nusxa ko‘chiruvchi (kotib) tomonidan *boguzung* deb tuzatilgan. Tanqidiy matnning maqsadi mukammal nusxani yaratish emas, balki muallif nusxasiga erishishdir. Bu holatda Arat tomonidan ushbu bayt ikki nusxada so‘z *boguznı* shaklida yozilgani nazarda tutılgan holda tanqidiy matnga yozilishi kerak edi. Aratning havolada esa ikki nusxada ham *boguznı* yozilganiga ko‘ra Qohira nusxasida bu so‘z ehtimol kotib tomonidan tuzatilgani, ammo aslida yozilishi kerak bo‘lgan shakl *boguzung* bo‘lishini qayd etishi lozim edi.

Bayt quyidagicha shakllantirilishi kerak:

tilingni küḏezgil közüngni küḏez / boguznı küḏezgil halal yégil az

“Dilini, gözünü ve boğaz(ın)ı gözet, az ama helal ye” (Tilingni, ko‘zingni va tomog‘ (ing)ni nazorat ostida saqla, oz, lekin halol ye).

4. 656- bayt:

R.R. Arat ushbu baytni shunday tartibga solgan va tarjima qilgan:

Baka tursa artuk anın korku tur / Kalı korkmasa sen küçün korkıtur (Arat 1947)[1].

“Sana fazla bakarsa, onun bakışından kork; eğer korkmazsan, o seni korkmağa mecbur eder” (Agar u senga juda ko‘p qarasa, uning qarashlaridan qo‘rq; agar qo‘rqmasang, u seni qo‘rqishga majbur qiladi) (Arat 1959).

Bayt nusxalarda quyidagicha:

Hirot 33: *Baka berse artuk anın korkudur / Kalı korkmasa sen küçün korkıtur*

Farg’ona 57: *Baka tursa artuk anı korkıtur / Kalı korkmasa sen küçün korkıtur*

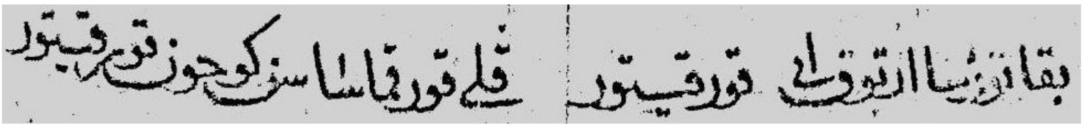

[1] Ushbu bayt tarjimada xato bilan raqamlanmagan (Arat 1959: 58).

Qohira 25: *Baka tursa artuk anın korkutur / Kalı korkmasa sen küçün korkıtur*

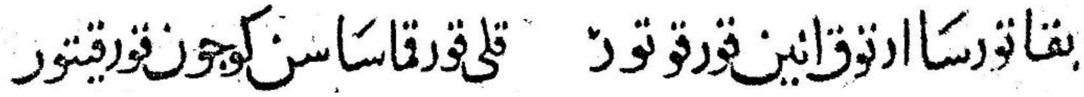

Baytni tahrirlash paytida Arat nusxalardagi topilgan *korkıtur/korkutur* so‘zlarini kiritmagan, ularni havolaga bergan va nusxalarda yo‘q bo‘lgan *korku tur* ni matnga qo‘yib, shunga muvofiq tarjima qilgan. Holbuki, *korku tur* o‘rniga *korkıtur/korkutur* kontekstga ko‘proq mos keladi.

Ushbu bayt nusxalardagi so‘zlar bilan tuzilishi va shunga muvofiq tarjima qilinishi kerak:

baka tursa artuk anın korkıtur / kalı korkmasa sen küçün korkıtur

“Fazla bakarak (bakarsa) onunla korkutur, eğer korkmazsan zorla korkutur (korkmaya mecbur eder)” (Ortiqcha qarab (qarasa), bu bilan qo‘rqitadi, agar qo‘rqmasang, zo‘rlik bilan qo‘rqitadi (qo‘rqishga majbur qiladi)).

5. 735- bayt:

R.R. Arat ushbu baytni shunday tartibga solgan va tarjima qilgan:

mening bu özüm me bu yanglıg turur / ara bar bolur ma ara yok bolur (Arat 1947).

“Benim de tabiatım bunun gibidir; bazan var, bazan da yok olurum” (Mening ham tabiatim shunday; goh bor, goh g‘oyib bo‘laman) (Arat 1959).

Bayt nusxalarda quyidagicha:

Hirot 40: *Mening bu özüm me bu yanglıg turur / Ara bar bolur men ara yok bolur*

Farg‘ona 63: *Meniñ (?) bu özüm me bu yanglıg turur / Ara bar bolur men ara yok bolur*

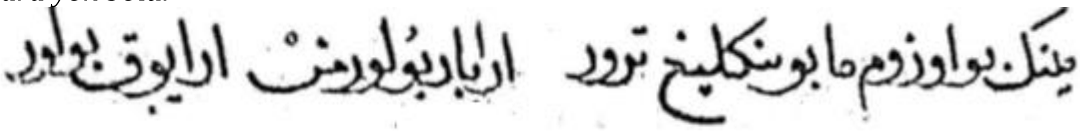

Qohira 30: *Mening bu özüm me bu yanglıg turur / Ara bar bolur men ara yok bolur*

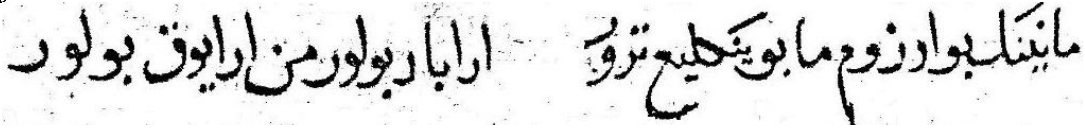

Uch nusxada ham *men* mavjud bo‘lsa-da va ushbu format kontekst uchun mos bo‘lsa ham, Arat nusxalardagi shaklni havolaga yozib, *ma* ni matnga kiritdi.
Bayt aralashuvga ehtiyoj sezmasdan quyidagicha tuzilishi va shunga muvofiq tarjima qilinishi kerak:

mening bu özüm me bu yanglıg turur / ara bar bolur men ara yok bolur

"Benim de tabiatım bunun gibidir; bazen var, bazen yok olurum" (Mening ham tabiatim shunday; goh men bor, goh g'oyib bo'laman).

6. 752- bayt:

R.R. Arat ushbu baytni shunday tartibga solgan va tarjima qilgan:

tiler erdim emdi sini teg kişi / bayat birdi arzu ay erde başı (Arat 1947)

"Ben de şimdi senin gibi bir insan arıyordum; ey insanların ileri geleni, Tanrı dilediğimi verdi" (Men endi senga oʻxshagan odamni izlayotgan edim; ey odamlar boshi, Tangri men xohlagan narsani berdi) (Arat 1959).

Bayt nusxalarda quyidagicha:

Hirot 40: *Tiler erdim emdi sening teg kişi / Bayat berdi arzu ay erde başı*

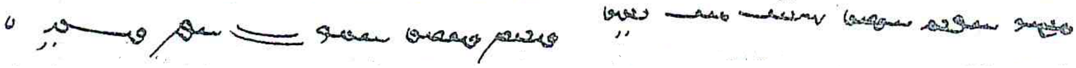

Fargʻona 64: *Tiler erdim emdi séni teg kişi / Bayat bérdi emdi ay erde başı*

Qohira 31: *Tiler érdi emdi séni teg kişi / Bayat bérdi emdi ay érde başı*

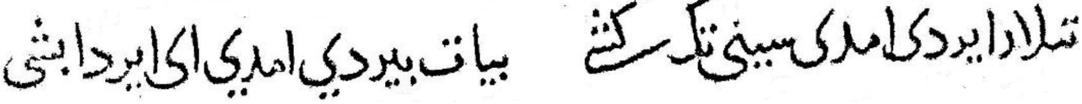

Birinchi misrani Fargʻona nusxasiga koʻra tuzgan Arat, ikkinchi misrada Hirot nusxasini afzal koʻrgan va ikki nusxada, garchi *emdi* yozilgan boʻlsa ham, Hirot nusxasidagi *arzu* ni matnga kiritgan[1].

Bayt shunday shakllantirilishi va tarjima qilinishi kerak:

tiler erdim emdi séni teg kişi / bayat bérdi emdi ay erde başı

"Ey insanların ileri geleni! Ben şimdi senin gibi bir insan arıyordum, Tanrı şimdi (dilediğimi) verdi" (Ey odamlar boshi, endi senga oʻxshagan odamni izlayotgan edim, Tangri hozir (istaganimni) berdi).

7. R.R. Arat nashrida 905 va 906- bayt sifatida koʻrsatilgan toʻrtlik:

R.R. Arat ushbu toʻrtlikni shunday tartibga solgan va tarjima qilgan:

agış teg bu eḍgü agumaz kişi / tegip tegme yalnguk kılumaz işi

agır neng kamugı agır kılguka / kılumaz bu işni biligsiz buşı (Arat 1947)

"İyi – yokuşa çıkmak gibidir, her kes yükselemez; uğraşmakla değme insan bu işi yapamaz. Değerli olan her şeyin yapılması güçtür; bilgisiz ve değersiz kimse bu işi yapamaz" (Yaxshi, bu tepalikka koʻtarilishga oʻxshaydi, hamma ham koʻtarila olmaydi; har bir inson harakat qilsa ham bu ishni bajara olmaydi. Qimmat boʻlgan hamma narsani qilish qiyin; bilimsiz va qadrsiz odam bu ishni qila olmaydi) (Arat 1959).

Toʻrtlik nusxalarda quyidagicha:

[1] Ikkinchi misrada Hirot nusxasidagi *arzu* so'zi o'rniga Farg'ona va Qohira nusxalarida *emdi* so'zi yozilganligi havolada ko'rsatilmagan.

Hirot 36[1]: *agış teg bu edgü agumas*[2] *kişi / tegip tegme yangluk kılumaz işi*
Hirot 37: *agır neng kamugı agır kılguka / kılumaz bu işni biligsiz buşı*

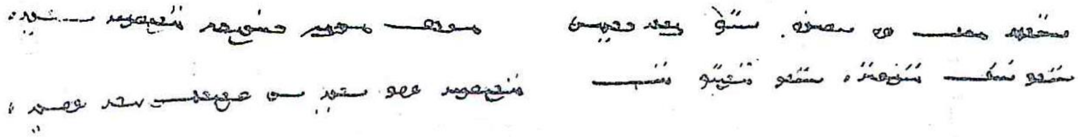

Farg‘ona 76: *agış teg bu eḍgü agulmaz kişi / tegip tegme yangluk kılumaz işi*
agır teg kamugı agır kılguka / kılumaz bu işni biligsiz kişi

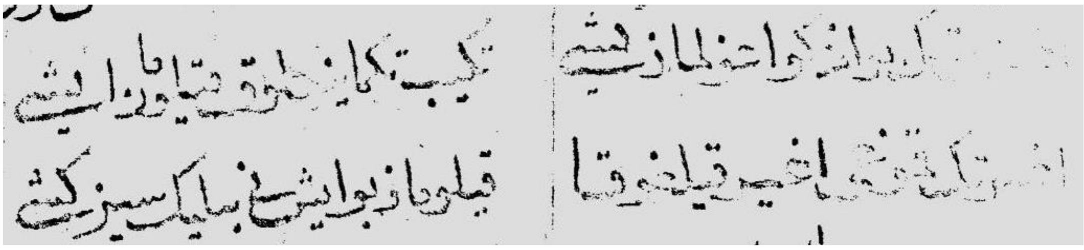

Qohira –

Birinchi misrada R.R. Arat *agumaz* deb o‘qigan shakl, Hirot nusxasida *agumas* va Farg‘ona nusxasida *agulmaz* dir.

Ikkinchi misrada Arat *yalnguk* o‘qigan shakl ikkala nusxada *yangluk* dir. "Inson" ma‘nosini anglatuvchi so‘z aslida *yalnguk* bo‘lsa ham, *yangluk* shakli metatezga misol sifatida qabul qilinishi va so‘z nusxalardagi formatga muvofiq o‘qilishi kerak[3]. Nusxalarda "inson" ma‘nosida *yangluk* shaklida yozilgan so‘z har doim Arat tomonidan havolaga olingani va tanqidiy matnga *yalnguk* shaklida kiritilgani sababli, "inson" ma‘nosidagi *yangluk* so‘zi asar indeksiga qo‘shilmagan.

To‘rtinchi misrada Hirot nusxasi asosida Arat afzal ko‘rgan *buşı* so‘zi o'rnida Farg‘ona nusxasida *kişi* bor. Bundan tashqari, Arat “yomon”, “jangovar, g‘azablangan” degan ma‘noni anglatuvchi *buşı* so‘ziga “befoyda” ma‘nosini bergan. Holbuki, Farg‘ona nusxasidagi *kişi* so‘zi to‘rtlikning ma‘nosiga mos keladi va Aratning o‘zi ham tarjimani *kişi* so‘ziga mos ravishda amalga oshirgan.

To‘rtlikning quyidagicha shakllantirilishi va shunga muvofiq tarjima qilinishi kerak:

agış teg bu eḍgü agumas kişi / tegip tegme yangluk kılumaz işi
agır teg kamugı agır kılguka / kılumaz bu işni biligsiz kişi

“İyi, yokuş(çıkmak) gibidir, herkes çık(a)maz; herkes ulaşmayı beceremez. Değerli olan her şeyin yapılması zordur, bilgisiz kişi bu işi yapamaz” (Yaxshi, bu tepalikka ko'tarilishga o'xshaydi, hamma ham ko'tarila olmaydi; har kim ham unga

[1] R.R. Arat nashrida ushbu ikki satr Hirot nusxasining 37-bet 31-satrida joylashganligi yozilgan, ammo qo'lyozmada ushbu satrlar 36-sahifaning 31-satrida joylashgan.
[2] R.R. Arat *agumış* o'qiydi va uning *agumas* shaklida ham bo'lishi mumkinligini aytdi, ammo qo'lyozmada *agumas* yozadi.
[3] Qarang: Anonim Orta Asya Tefsiri *yañlık ~ yañluk* “insan” (Borovkov 2002: 309-310).

erisha olmaydi. Qimmatli hamma narsani qilish qiyin, bilimsiz kishi bu ishni bajara olmaydi).

8. 6307- bayt:

R.R. Arat ushbu baytni shunday tartibga solgan va tarjima qilgan:

bu kaḏgu üçün birsü tengri muyan / bayattın sewinç bul tamudın aman (Arat 1947).

"Tanrı sana bu felâketin ecrini versin. Tanrı senden râzı olsun ve cehennemden korusun" (Tangri senga bu falokatning ajrini bersin. Tangri sendan rozi bo'lsın va do'zaxdan asrasin) (Arat 1959).

Hirot va Farg'ona nusxalarida bo'lmagan ushbu bayt Qohira nusxasida quyidagicha:

Hirot Farg'ona –

Qohira 375: *bu kaḏgu içün bérsü tengri muyan / bayatdın sewinç bul tamugdın aman*

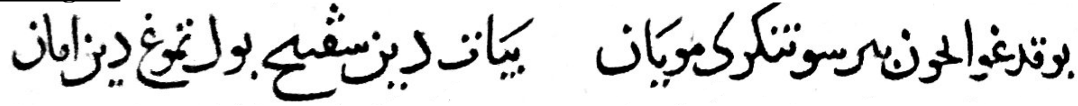

Ushbu bayt faqat Qohira nusxasida mavjud. Bunday holda, u havolada yozilishi va matnga kiritilmasligi kerak. Biroq, Arat mavjud bo'lgan barcha uchta nusxaga teng masofadan yaqinlashgani uchun, u faqat Hirot nusxasida yoki Qohira nusxasida topilgan baytlarni kiritgan. Bunday holatda, R.R. Arat Qohira nusxasida *tamu*ning nisbatan yangi shakli *tamug*ga duch kelganida, u so'zni vaznni ham nuqsonli qilgan *tamu* ga almashtirish o'rniga, havolada so'zning XI asrda kutilgan shaklining *tamug* emasligini tushuntirishi yetarlidir.

Bundan tashqari, R.R. Arat nusxadagi *bayatdın* shaklini *bayattın* shakliga aylantirdi. Boshqacha qilib aytganda, u qo'shimchaning shaklini havolada ko'rsatishni va undosh tovushlar uyg'unligiga mos bo'lgan *+tın* ni esa matnda yozishni afzal ko'rgan. Aratning ushbu tanlovlari shuni ko'rsatadiki, u muallif nusxasini emas, balki mukammal nusxani yaratishni maqsad qilgan[1].

Bayt hech qanday o'zgarishsiz Qohira nusxasi bo'yicha yozilishi kerak:

bu kaḏgu içün bérsü tengri muyan / bayatdın sewinç bul tamugdın aman

Har qalay Aratning matnga ko'plab keraksiz aralashuvlari faqat Hirot yoki Qohira nusxalaridan olingan baytlarda ko'riladi va u faqat Hirot yoki Qohira nusxalarida bor bo'lgan shakllarni tanlagan holatlarda ko'riladi.

9. 809- bayt:

R.R. Arat ushbu baytni shunday tartibga solgan va tarjima qilgan:

könilik özele keser men işig / aḏırmaz men begsig ya kulsıg kişig (Arat 1947).

"Ben işleri doğruluk ile hallederim; insanları, bey veya kul olarak ayırmam" (Men ishlarni to'g'rilik bilan bajaraman; insonlarni bek yoki qul deb ayirmayman) (Arat 1959).

[1] Aratning ushbu masaladagi afzalliklari haqida qarang: Sağol Yüksekkaya 2019.

Bayt nusxalarda quyidagicha:

Hirot 42: *könilik üzele keser men işig / adırmaz <u>ma</u> begsig ya kulsıg kişig*

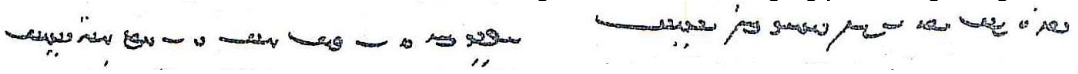

Farg'ona 68: *könilik üzele keser men işig / aḏırmas <u>ma</u> begsig ya kulsıg kişig*

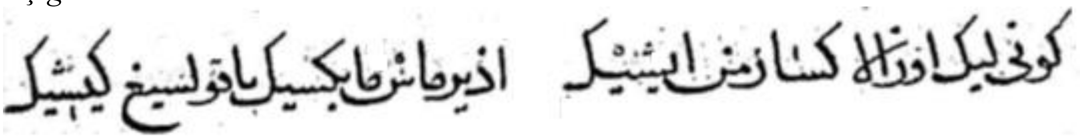

Qohira 35: *könilik üzele keser men işig / adırmaz <u>ma</u> begsig ya kulsıg kişig*

Ikkinchi misrada Aratning *men* o'qigan so'z uchta nusxada ham *ma* shaklidadir. Bundan tashqari, *ma* bilan shakl kontekstga mos keladi[1].

Bayt nusxalar asosida o'qilishi va tarjima qilinishi kerak:

könilik üzele keser men işig / aḏırmaz ma begsig ya kulsıg kişig

"İşleri doğruluk ile hallederim, üstelik insanları bey veya kul olmaya layık diye ayırmaksızın. (İnsanları bey veya kul olmaya layık diye ayırmaksızın işleri doğruluk ile hallederim)" (Men insonlarni bek yoki qul bo'lishga loyiq deb ayirmasdan, ishlarni to'g'rilik bilan bajaraman).

10. 1480- bayt:

R.R. Arat ushbu baytni shunday tartibga solgan va tarjima qilgan:

esenin <u>tirilgil</u> öküş yıl yaşa / sewinçin awınçın öküş il aşa (Arat 1947).

"Ömrünü sıhhatle geçir, çok seneler yaşa; saltanatın sevinç ve huzûr içinde geçsin" (Umringni sog'lom ravishda o'tkaz, ko'p yillar yasha; saltanating sevinch va huzur bilan o'tsin) (Arat 1959).

Bayt nusxalarda quyidagicha:

Hirot 59: *ésenin <u>tirilgin</u> üküş yıl yaşa / sewinçin awınçın acun él aşa*

Farg'ona 117: *esenin <u>tiriglik</u> üküş ming yaşa / küwençin awınçın üküş él aşa*

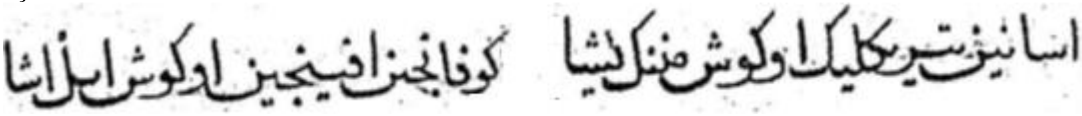

Qohira 71: *esenin <u>tiriglik</u> üküş yıl yaşa / sewinçin awınçın ajun él aşa*

[1] Clauson *begsig*ga misol keltirar ekan, bu baytni aynan R. R. Arat berganidek ko'rsatmoqda (Clauson 1972).

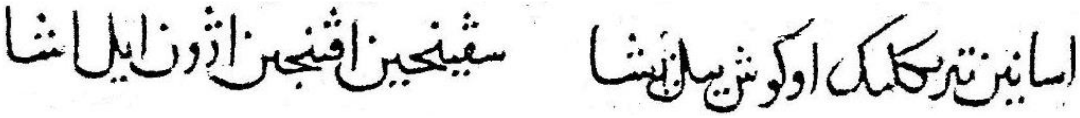

Arat nusxalardan uzoqlashib, *tirilgil* deb o‘qigan so‘z, Hirot nusxasida *tirilgin* dir. Farg‘ona va Qohira nusxalarida bu so‘z o'rniga *tiriglik* so‘zi yozilgan. Darhaqiqat, Hirot nusxasidagi *tirilgin* kontekst nuqtai nazaridan mos keladi, ammo *tiriglik* ikkala nusxada ham yozishda, Hirot nusxasiga ko‘ra baytni tuzatish, bundan tashqari, so‘z Hirot nusxasini olgan qo‘shimchaning eski shaklini yozish matnni takomillashtirishni anglatadi. Shu sababli bayt quyidagi tarzda shakl-lantirilishi kerak:

esenin tiriglik üküş ming yaşa / sewinçin awınçın ajun él aşa

“Sevinçle ve keyifle (ülkenin) sınırlarını genişleterek sağlıklı bir şekilde çok yaşa” ((Mamlakating) chegaralarini sevinch va zavq bilan kengaytirib, sog'lom ravishda uzoq umr ko'r).

Bibliografiya:

Arat, Reşid Rahmeti (1947), *Kutadgu Bilig: Metin, I,* Türk Dil Kurumu nashrlari, Ankara.

Arat, Reşid Rahmeti (1959): *Kutadgu Bilig: Çeviri, II,* Türk Tarih Kurumu nashrlari, Ankara.

Arat, Reşid Rahmeti (1979): *Kutadgu Bilig: İndeks. III.* Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü nashrlari, İstanbul.

Ateş, Ahmet (1949), “[Yusuf Hâs Hâcib] Kutadgu Bilig. [Neşreden] Reşid Rahmeti Arat. İstanbul 1947 = T.D.K. yayınlarından, c. II, 29”, *Türk Tarih Kurumu Belleten,* XIII/49. S. 157-163.

Ateş, Ahmed (1940-42), “Metin Tenkidi Hakkında (Dasitân-ı tevârîh-i mülûk-i âl-i Osman münasebeti ile)”, *Türkiyat Mecmuası,* VII-VIII, 1, 253-267.

Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish,* Oxford.

Dankoff, Robert (2015). “Kutadgu Bilig’in Metin Sorunları”, tarjima: Erdem Uçar, *Dil Araştırmaları,* Sayı 16, Bahar, s. 269-286.

Dankoff, Robert ve James Kelly, tayyorlagan(1982-1985). *Mahmûd al-Kâşgarî. Compendium of the Turkic Dialects (Dîwân Lugât at-Turk) = Türk Şiveleri Lügatı,* I-III, Harvard University: Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources.

Dankoff, Robert (1983): *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig),* A Turko-Islamic Mirror for Princes, The University of Chicago Press, Chicago and London.

Doerfer, Gerhard (1983). “Türkolojide Eleştiri Sorunları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 1980-81,* s. 87-99.

Ercilasun, Ahmet B. (1984), *Kutadgu Bilig Grameri –Fiil-,* Ankara: Gazi Üniversitesi nashrlari.

Ercilasun, Ahmet B., Ziyat Akkoyunlu, tayyorlagan (2015), Kâşgarlı Mahmud-*Dîvânu Lugâti’t-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin,* 2. baskı, Ankara: TDK.

Erdal, Marcel (2011). “Kutadgu Bilig Metni”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* (26-27 Ekim 2009), Haz. Musa Duman, Türk Dil Kurumu, Ankara, s. 201-208.

Erdal, Marcel (1985). “Kutadgu Bilig’de Değişkin Ekler ve Kelimeler”, *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (23-28 Eylül 1985), Tebliğler I. Türk Dili,* C. 1, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Araştırma Merkezi, İstanbul, s. 89-94.

Gürsoy-Naskali, Emine (1992). “Kutadgu Bilig: Clauson’s Observations on the Origin Extant Mss” *Altaic Religious Beliefs and Practices,* Proceedings of the 33rd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Budapest, June 24-29, 1990, Edited by Géza Bethlenfalvy, Ágnes Birtalan, Alice Sárkozi, Judit Vinkovics, Research Group for Altaic Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 157-160.

[Kâşgarlı Mahmud] (1941), *Divanü Lûgati't-Türk Tıpkıbasımı “Faksimile”.* Ankara: TDK.

Kavakçı, Y. Ziya (t.y.), *İslam Araştırmalarında Usul,* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Kortantamer, Tunca (1993), “Genç Edebiyat Araştırmacısının Yanlışları”, *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi Amil Çelebioğlu Armağanı,* VII, 337-368.

Kerimov, Kayum (1971): *Kutadgu Bilig (Saadetge Yollavçı Bilim), Transkripsiya ve Hazirgi Zaman Özbek Tilige Tavsif,* Özbekistan SSR Fen Neşriyatı, Taşkent.

Maas, Paul, Barbara Bordalejo, Jan Just Witkam (2011), *Stemmatik Tenkitli Metin Neşrinde Soy-Ağacı Yaklaşımı,* Derleme ve Tercüme: Murteza Bedir, İstanbul: Küre nashrlari.

Mahdum, Abid Nazar (2011). “Kutadgu Bilig’de Vezin ve Kafiye Kullanımı Üzerine”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri. Kutadgu Bilig Bildirileri* (26–27 Ekim 2009), Haz. Musa Duman, Ankara: TDK, 379-390.

Nadelyaev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak (1969), *Drevnetyurkskiy slovar,* Leningrad: Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya.

Radloff, W. (1897), *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei,* St. Petersburg.

Radloff, W. (1898). “Über eine in Kairo aufgefundene zweite Handschrift des Kutadku Bilik”, *Izv’stiya Imperatorskoy Akademiy Nauk’ (Bulletin de l’Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg),* Tom. IX/4, 309–319.

Radloff, W. (1900). *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun.* Theil II, Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo, I. Lieferung: p. 2-95 der Wiener Handschrift, St. Petersburg.

Radloff, W. (1910). *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun.* Theil II, Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo, II. Lieferung: p. 96-185 der Wiener Handschrift, St. Petersburg.

Özçelik, Sadettin (2017), “Sözlü Edebiyat Ürünü Yazmaların Edisyon Kritik Yöntemi ile Okunması: Dede Korkut Örneği”, *TDAY Belleten,* 65/1, 91-104.

Sodikov, Kosimcon (2010), *“Kutadgu Bilig”ning Uygur Yazuvli Hirot Nushasi,* Toşkent: Toşkent Davlat Şarkşunoslik İnstituti.

Sağol Yüksekkaya, Gülden (2016a), “*Kutadgu Bilig’*in Tenkitli Metni Üzerine Notlar I”, *Cusup Balasagın Cana Anın Ölbös-Öçpös Emgegi Kutadgu Bilik”-Yûsuf Has Hâcib ve Ölümsüz Eseri Kutadgu Bilig,* Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 52-62.

Sağol Yüksekkaya, Gülden (2016b), “*Kutadgu Bilig’*in Tenkitli Metni Üzerine Notlar II”, *Yûsuf Has Hâcib’in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Türk Dünya Görüşünün Şâheseri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler 18-20 Kasım 2016,* İstanbul, 212-223.

Sağol Yüksekkaya, Gülden (2019), "R. R. Arat'ın Kutadgu Bilig Neşrindeki Tenkitli Metnindeki Tercihleri", Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi "Yazınca Sabittir Söz, Dünyayı Dolaşır/Kutadgu Bilig" Sempozyumu, 29 Nisan 2019.

Sağol Yüksekkaya, Gülden (2020), "Bir Münekkit Nüshası Örneği: *Kutadgu Bilig"*", *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı, 26-28 Eylül 2019, Bildiriler,* İstanbul: Türk Dil Kurumu, 1082-1100.

Tekin, Talât (1967), "Determination of Middle-Turkic Long Vowels Through 'Arūḍ", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,* XX/2, 151-170.

Tekin, Talat (1991), "*Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig),* A Turko-Islamic Mirror for Princes. By YUSUF KHASS HAJIB translated with an introduction and notes by Robert Dankoff. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1983. Pp. 281. " *Türk Dilleri Araştırmaları,* 197-200.

Tezcan, Semih (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *Türk Tarih Kurumu Belleten,* 45, s. 23-78.

Tezcan, Semih (2011). "Kutadgu Bilig'de Yeni Düzeltmeler", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009),* Haz. Musa Duman, Türk Dil Kurumu, Ankara, 523-534.

Tulum, Mertol (1983), "Filolojik Çalışma ve Eski Metinlerin Neşri Üzerine Görüş ve Tenkitler", *Türk Dünyası Araştırmaları,* 27, 1-8.

Tulum, Mertol (2000), *Tarihî Metin Çalışmalarında Usul/Menâkıbu'l-Kudsiyye Üzerinde Bir Deneme,* İstanbul, Deniz Kitabevi.

Uçar, Erdem (2012), "Kutadgu Bilig'in Kahire Nüshası Üzerine Notlar I", Turkish Studies, 7/3, 2491-2504.

Vámbèry, Hermann (1870). *Uigurische Sprachdenkmäler und das Kudatku Bilik. Uigurischer Text mit Transcription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuch und lithographierten Facsimile aus dem Originaltext des Kudatku Bilik,* İnnsbruck.

Vəliyev, Kamil-Ramiz Əskər (2006), *Yusif Balasaqunlu. Qutadğu bilig,* Bakı: Avrasiya press.

Yusuf Has Hâcib (2015): *İslâmî Dönem Türk Edebiyatının İlk Eseri Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, Kahire Nüshası*, Tayyorlagan: Emek Üşenmez, Erdem Uçar, İstanbul: Akademik Kitaplar.

Yusuf Has Hâcib (2014): *İslâmî Dönem Türk Edebiyatının İlk Eseri Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, Herat (Viyana-Avusturya) Nüshası*, Tayyorlagan: Emek Üşenmez, İstanbul: Akademik Kitaplar.

Yusuf Has Hâcib (2013): *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, Nemengan/Özbekistan Fergana Nüshası*, Tayyorlagan: Emek Üşenmez, İstanbul: Akademik Kitaplar.

"ҚУТАДҒУ БИЛИГ" ВА ШАРҚ АДАБИЁТЛАРИДА АНЪАНА МАСАЛАСИ

TWO CENTRAL ASIAN TURKIC TEXTS AND THEIR RELATIONSHIP TO THE PERSIAN LITERARY TRADITION. YŪSUF ḪĀṢ ḤĀJIB'S *QUTADĠU BILIG* AND ḤAYDAR ḪVĀRIZMĪ'S *GULŠAN AL-ASRĀR*

BENEDEK PÉRI
Department of Turkic Studies, Eötvös Loránd University, Budapest

The present paper is dedicated to the memory of a well-known Hungarian scholar, Ármin Vámbéry (1832–1913) who was the first European researcher to publish the full text of the *Qutadġu bilig* exactly 150 years ago, in 1870,[1] the same year when he established the predecessor of today's Department of Turkic Studies at Eötvös Loránd University.

The two poetic texts referred to in the title, the *Qutadġu bilig* and the *Gulšan al-abrār* were written almost three and a half centuries apart, still they have many similar features. First of all, both of them were composed in Turkic in a period when the dominant language of literature in the Eastern lands of the Islamic world was Persian. Both of them were unprecedented. Both of them are *masnavī*s, narrative poems consisting of couplets made up of two rhyming hemistichs. Both of them are composed in quantitative metres foreign to the traditional culture of Turkic peoples. Both of them were dedicated to local rulers though from a different perspective, both of them focus on ethical-moralistic issues. Both of them has at least one manuscript written in Uyghur script in the Timurid period and both of them seem to have been influenced by the Persian literary tradition. Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥājib composed his poem in 1069 during the reign of the Turkic Qarakhanid dynasty and dedicated it to Tavgač Buġra Ḫān the ruler of Kashghar in the Eastern part of the Qarakhanid state. His choice of language seems to have been very consciously made.

The Qarakhanid state had a dual structure with a Western and an Eastern branch of the dynasty ruling over Transoxania and Semirechye, Farghana, Eastern Turkestan respectively. The rulers of the western branch had their capital in Samarqand and inherited the cultural legacy of a previous dynasty, the Samanids (204-395/819-1005) whose cultural patronage created a favourable environment for artistic creativity. The flourishing literary life in Transoxania was hallmarked by activity of poets like Rūdakī (fl. first half of the 10th c.) and Daqīqī (d. ca. 976) both

[1] Hermann Vámbéry, *Uigurische Sprachmonumente und das Kutadku Bilik. Uigurischer Text mit Transscription und Übersetzung nebst einem uigurisch–deutschen Wörterbuche und lithografirten Facsimile aus dem Originaltexte des Kutadku Bilik* (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1870).

of whom played an important role in the development and establishing of a New Persian literary paradigm. According to contemporary and near contemporary sources members of the western Qarakhanid élite also acted patrons of poetry and the court of the western Qarakhanid ruler became an important centre of literary activities in the region. Niẓāmī ʿArūżī (d. 1161) in his excursus on poets contained in his *Čahār maqāla* gives a long list of poets supported by Qarakhanid rulers among them such acknowledged poets as ʿAmʿaq Bukhārāyī (d. 1148) and Rashīdī Samarqandī.[1] He also includes a story on how lavishly Ḫiżr b. Ibrāhīm (r. 180–1081) rewarded the latter poet for improvising a few lines as a reply to ʿAmʿaq's criticism, which suggests that the ruler was familiar with the rules of classical poetry and was thus qualified enough to judge the quality of a poets' work.[2]

It also seems to be certain that some of the Qarakhanid princes and rulers took actively part in the bustling literary scene by composing poetry. Samples of their Persian poems were preserved in various later works.[3] It is important to stress here that though the dynasty was of Turkic origin, the western part of the state, similarly to the lads of the Ghaznavids and the Seljuqs who were also of Turkic origin, was under the influence of Persian culture and the dominant literary language in Transoxania in the 11th century was Persian.

The eastern branch of the dynasty appears to have chosen a different path. Scholars tend to interpret the text of the *Qutadġu bilig* as a series of signs indicating that an attempt was made to establish the Turkic version of classical Islamic culture and as a part of this project to create an amalgamate Turko-Persian literary paradigm that incorporated both Turkic and Persian traditions with Turkic as the dominant literary language.[4] Without adequate information it is difficult to decide whether this process was conscious and planned like the ambitious project of the Ottomans. After the conquest of Constantinople the Ottomans wished to create a cultural semiotic system that suited the Ottoman state's profoundly changed political status and at the same time facilitated the forging of an Ottoman cultural identity. The other possibility is that the process started spontaneously and due to favourable social and economical circumstances the situation became ripe enough for the birth of a classical literary paradigm in Turkic as it happened during the reign of the Timurids.[5]

---

[1] Aḥmad ibn 'Umar ibn 'Alí an-Niẓámí al-'Arúḍí as-Samarqandí, *Chahár Maqála* ("The Four Discourses"), ed. Mírzá Muḥammad (Leiden: Brill–London: Luzac & Co., 1910), 28, 46.

[2] an-Niẓámí al-'Arúḍí as-Samarqandí, *Chahár Maqála*, 46–47.

[3] Ẕabīḥ Allāh Ṣafā, *Tarīḫ-i adabiyāt dar Īrān*, vol. 2 (Tehran: Intišārāt-i Firdavs, 1369 [1990]), 8–9.

[4] István Vásáry, 'Two Patterns of Acculturation to Islam: The Qarakhanids versus the Ghaznavids and the Seljuqs,' in *The Age of Seljuqs*, eds. Edmund Herzig and Sarah Stewart (London: I. B. Tauris, 2015), 17–22; Robert Dankoff, 'Qarakhanid Literature and the Beginnings of Turco-Islamic Culture,' in *Central Asian Monuments*, ed. Hasan Bülent Paksoy online edition available at http://vlib.iue.it/carrie/texts/carrie_books/paksoy-2/cam4.html

[5] For the Timurid case see Maria Eva Subtelny, 'Socioeconomic Bases of Cultural Patronage under the Later Timurids,' *International Journal of Middle East Studies* 20 (1988), 479–505.

The sheer existence of the *Qutadġu bilig* is not enough to decide the question. The *Qutadġu bilig* is the first Islamic text written in Turkic in quantitative verse and as such it's unprecedented in 11th century Turkic literature. It is quite certain that without a suitable audience that could appreciate the poem and from which acknowledgement and reward could have been hoped for, Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥājib wouldn't have set to compose his 6520 couplets long narrative poem.

The dedication of the *Qutadġu bilig* to Tavgač Buġra Ḫān the ruler of Kashgar and the couplets devoted to praising his virtues and merits suggest a patron–protégé relationship between the ruler and the poet.

Niẓāmī ʿArūżī describing the relationship of royal patrons and poets says that '...a king cannot dispense with a good poet who shall provide for the immortality of his name'.[1]

Poetical texts dedicated to royal patrons are poetical advertisements that can be effective only if an appropriate form is chosen for delivering their messages to the widest possible target audience. The choice of language in these cases is a crucial factor and the fact that Yūsuf Ḫāṣ Ḥājib chose Turkic to convey his message suggests that in the eastern part of the Qarakhanid Empire the cultural environment created an audience that was ready to appreciate and acknowledge classical poetry composed in this language.

Niẓāmī ʿArūżī warns his readers that though a king should patronize an outstanding poet, he should beware of wasting his money of someone who falls below a certain level and thus he is unable to "confer immortality" on his royal patron.[2] In order to make clear how he sees a master poet suitable for the task, he describes what skills an outstanding poet should possess and how he could become able to compose poetry that is worthy of the admiration of a royal patron. Niżāmī says that an ambitious young poet aspiring to reach the level of a master poet can hope to achieve his goals only if he "commits to memory 20.000 couplets of the poetry of the Ancients, keeps in view [as models] 10.000 verses of the Moderns and continually reads and remembers the *díwáns* of the masters of his art, how they have acquitted themselves in the strait passes and delicate places of song, in order that thus the different styles and varieties of verse may become ingrained in his nature and the defects and beauties of poetry may be inscribed on the tablet of his understanding".[3] The next step in a poet's training that should be conducted with the help of an experienced teacher is the study of the science of prosody and rhyme. According to Niẓāmī a good poet should also be familiar with "poetic ideas and phraseology, plagiarisms, biographies".[4]

---

[1] Edward G. Browne, *Revised Translation of the Chahár Maqála ("Four Discourses") of Niẓámí-i 'Arúḍí of Samarqand, Followed by an Abridged Translation of Mirzá Muḥammad's Notes to the Persian Text* (London: Luzac & Co., 1929), 29.

[2] Browne, *Revised Translation*, 31–32.

[3] Browne, *Revised Translation*, 32.

[4] Browne, *Revised Translation*, 32.

The structure, the form and the content all indicate that Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥājib was in the possession of the skills Niżāmī listed as requirements for a poet who wishes to reach immortal fame. Many signs scattered in the *Qutadġu bilig* from the structure of the introductory parts of the poem to the use of Persian calques indicate that he knew the contemporary Persian poetic tradition like the back of his hand and understood how the art of poetry as a system works. These skills coupled with his ingenious creativity enabled him to produce a very complex poetic text, a long allegoric *masnavī* not in Persian but in another language and still meet the requirements of classical poetry.

Ḥaydar Ḫvārizmī's poem was conceived in a similar cultural milieu and among similar circumstances, when the situation became ripe enough for an attempt to compose classical poetry in Turkic for a wider audience.

Ḥaydar Ḫvārizmī's *Gulšan-i asrār* often referred to in scholarly circles as "*Maḫzan al-asrār*" was dedicated to the Timurid prince, Iskandar Sulṭān b. ʿUmar Šayḫ (d. 1415), the ruler of Shiraz and the surrounding region in the early 1410s. According to Davlatšāh Samarqandī's biographical anthology, the *Taẕkirat al-šuʿarā* completed in 1487, he served the prince as a court poet.[1] ʿAlī-šīr Navāyī's (d. 1501) *Majālis al-nafāʾis* finished a few years later and Faḫrī Haravī's (d. after 1566) *Ravżat al-salāṭīn* written in the mid-16th century also mention him as a panegyrist of Iskandar Sulṭān,[2] thus it is highly possible that he lived in Shiraz during the prince's reign.

The city of Shiraz was an important cultural centre for centuries and it was the homeland of such outstanding representatives of the Persian literary tradition as Saʿdī (d. 1292) and Ḥāfiẓ (d. ca. 1390). Ḥaydar Ḫvārizmī composed his poem in a dominantly Persian linguistic environment where the language of literature was quite naturally Persian. However, the lines quoted below suggest that he could still count on a quite wide readership in Turkic, perhaps members of the Timurid élite. Ḥaydar Ḫvārizmī's references to Turks appreciating classical music played on Turkic instruments can be understood both literally and metaphorically meaning that the audience he targeted was eager to consume cultural products reflecting classical Persianate high culture if they were delivered to them in a Turkic wrapping.

Nowadays Turks are everywhere and it's not wrong,
When you let everyone hear your loud Turkish song.
Compose melodies in the *rāst* and the *hijāz* scale,
Prepare your *yatuġan* and *šudurġan* and don't fail.
Play the Turkish songs, well-composed and full of bliss,

---

[1] Davlatšāh Samarqandī, *Taẕkirat aš-Šuʿarā,* ed. Muḥammad Ramażānī (Tehran: Ḫāvar 1366/1987), 280.

[2] Alî-Şîr Nevayî, *Mecâlisü'n-Nefâyis*, ed. Kemal Eraslan (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2001), 193; Faḫrī Haravī, *Taẕkira-yi Raużat al-salāṭīn*, ed. ʿAbd a-Rasūl Ḫayyāmpūr (Tabriz: Dānišgāh-i Tabrīz, 1966), 31.

Pluck the strings of the *qopuz*, you should never miss.[1]

Though both texts targeted a Turkic readership and thus they were written in Turkic both of them are products of a Persianate literary tradition and thus they comply with the written and unwritten rules of Persian poetry. It is important to stress here that examples of Turkic poets who composed classical poetry both in Persian and in Turkic, like ʿAlī-šīr Navāyī, clearly show that for them only one classical poetical tradition existed and Turkic and Persian classical poetry were simply two branches of the same system. Ottoman poets' opinion on the relationship of Persian and Ottoman Turkish poetry seem to reflect the same view.[2]

Changes in the literary taste in 16th century Ottoman literary life also show that Ottoman poets were also heavily influenced by the trends prevailing in the contemporary Persian literary scene.[3] This observation can be valid in the case of the *Qutadġu bilig* and the *Gulšan al-abrār* as well.

The *masnavī* form chosen for the purposes of a narrative poem reflects this influence similarly to the two poet's choice of metre. Both poems use a quantitative metre originally foreign to the traditional Turkic system of versification. Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥājib choose *mutaqārib-i mus̱amman-i maḫẕūf* (. - - | . - - | . - - | . -) because it was one of the generally accepted *masnavī* metres in 11th century Persian literary tradition used by such well-known and acknowledged narrative poems as Firdavsī's (d. 1019 or 1025) *Šāh-nāma* and Asadī Ṭūsī's (d. 1072) *Garšasp-nāma*. His choice of metre expressed that his poem belonged to the same literary tradition as the works of his famous Persian colleagues and it should be judged accordingly.

Ḥaydar Ḫᵛārizmī's choice can be explained with similar considerations. His poem is written in *sarīʿ-i musaddad-i maṭvī-i maksūf* (- . . . - | - . . . - | - . . -), a metre originally not too often used in classical narrative poetry. Niẓāmī Ganjavī (d. 1209) composed the first narrative poem of his *Quintet* (Ḫamsa), entitled *Maḫzan al-asrār* using this metre. Niẓāmī's poem inspired later poets to write poetic replies to it and all poems imitating the *Maḫzan al-asrār* kept the original metre of their model. Ḥaydar Ḫvārizmī's decision to compose his *Gulšan al-asrār* in *sarīʿ* was one of the many extra- and intertextual signs indicating that the author meant his poem as a poetic reply to Niẓāmī's *masnavī*. Thus it showed not only that Ḥaydar Ḫᵛārizmī's poem was part of

[1] Quotations from the Ḥaydar Ḫᵛārizmī's work is taken from my full translation of the text. See Ḥaydar Ḫᵛārizmī, *"Maḫzan al-asrār" (The Treasury of Secrets). An Edition of the Manuscript Preserved at the Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences*, ed. and transl. Benedek Péri (in print), 18–19.

[2] Benedek Péri, '"O Muhibbi! You've Lit Your Lamp with Khosrow's Burning Passion". Persian Poetry as Perceived by Sixteenth-Century Ottoman Authors,' in *The Idea of Iran*, vol 10, ed. Charles Melville (forthcoming).

[3] Benedek Péri, 'Places full of secrets in 16th century Istanbul: the shops of the *maʿcūncı*s,' in *Ottomans–Crimea–Jochids. Studies in Honour of Mária Ivanics*, ed. István Zimonyi (Szeged: University of Szeged, 2020), 257–270.

the classical literary tradition, it also demonstrated that within this tradition it belonged to the "*makhzan al-asrār*" genre.

As both texts were produced within the framework of the classical literary tradition they are composed following unwritten rules that define how a narrative poem should be structured. Both of them start with the glorification of God, followed by the praise of the Prophet Muḥammad. A chapter is devoted to praising the ruler, a chapter on the reasons why the poem was composed and interestingly enough both of them, as part of the introduction, contain a chapter dedicated to the merits and demerits of human speech. In the case of Ḥaydar Ḫᵛārizmī's *masnavī* the inclusion of a chapter on human speech is understandable because its model, Niẓāmī's *Maḫzan al-asrār* contains two chapters on the topic, one on the virtues of speech (*fażīlat-i suḫan*) and another on the cultivation of language (*suḫan-paravrī*).[1] Since other *masnavī's* from the Timurid period written as poetic replies to Niẓāmī's poem, Kātibī Nišāpūrī's (d. 1434) *Daryā-yi abrār*,[2] ʿAlī-šīr Navāyī's (d. 1501) *Ḥayrat al-abrār*[3] and ʿAbd al-Raḥmān Jāmī's (d. 1492) *Tuḥfat al-aḥrār*[4] also contain such chapters it seems that by the 15th century chapters on the virtues of human speech, language and versified texts became an integral part of the "*Maḥzan al-asrār* tradition".

The large number of words and phrases that seem to be Persian calques in the *Qutadġu bilig*[5] would suggest that Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥājib also had a Persian model or there were several texts that inspired him. However, an exact model containing similar preliminary chapters that are available in the Turkic texts hasn't been found yet. Like the *Qutadġu bilig*, some of the Persian heroic epics composed in the 11th century like Firdavsī's *Šāh-nama*, Īrānšāh b. Abī' l-Ḫayr's *Bahman-nāma* (written between 1082 and 1107), the *Kūš-nāma* by the same author include chapters on intellect (*ḫirad*) and on various stars and planets.[6] Thus it is not without reason to believe that the chapter on the merits and demerits of human speech was not Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥājib's invention either and he received inspiration from the contemporary Persian *masnavī* tradition to compose his own version of topic in Turkic.

---

[1] Niẓāmī Ganjavī, *Maḫzan al-asrār. Matni-i ʿilmī-intiqādī az rūy-i 14 nusḫa, ed. Bihrūz S̱arvatiyān* (Tehran: Amīr Kabīr, 1389 [2010]) 68–73.

[2] Kātibī Nišāpurī, *Kulliyāt Bibliothéque Nationale*, Supplément Persan, 1487 174b–175a

[3] Alisher Navoiy, *Hayratul abror,* ed. Hamid Sulaymon, Mukammal asarlar to'plami vol. 7 (Toshkent: Fan, 1991) 55–61.

[4] ʿAbd al.Raḥmān Jāmī, *Haft Aurang*, vol. 1, *Silsilat al-ẕahab, Salmān u Absal, Tuḥfat al-aḥrār, Subḥat al-abrār,* ed. Jābilqā Dād ʿAlīšāh, Aṣġar Jānfidā, Ẓāhir Aḥrārī and Ḥusayn Aḥmad Tarbiyat (Tehran: Mīrāṯ-i maktūb, 1378 [2000]) 486–489.

[5] For a list of these words and phrases see Yūsuf Khāṣṣ Ḥājib, *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig). A Turko-Islamic Mirror for Princes,* transl. Robert Dankoff (Chicago: University of Chicago, 1983), 264–267.

[6] Firdavsī, *Šāh-nāma*, ed. Jalāl Ḫālagī Muṭlaq, vol 1 (New York: Bibliotheca Persica, 1987) 4–5; Īrānšāh b. Abī' l-Ḫayr, *Bahman-nāma*, ed. Raḥīm ʿAqīqī (Tehran: Širkat-i intišārāt-i ʿilmī u farhangī, 1370 [1991]), 5–6; Īrānšāh b. Abī' l-Ḫayr, Kūš-nāma, ed. Jalāl Matīnī (Tehran: ʿIlmī, 1377 [1998]), 158;

At first sight the differences between the language and wording of the *Qutadġu bilig* and the *Gulšan al-asrār* are striking. While the vocabulary of Ḥaydar Ḫvārizmī's *masnavī* is full of Arabic and Persian loanwords and this way it partly reflects contemporary classical literary trends and partly the vocabulary of the "*Maḫzan al-asrār*" tradition, the *Qutadġu bilig* is written in pure Turkic, with only a few Persian and Arabic loanwords. From the almost 3000 words of the poem's vocabulary about 17 percent seems to be loanwords with around 400 of Arabic and 120 of Persian origin.[1]

Many scholars see Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥājib's pure and simple Turkic style as an expression of his national sentiments. However, there can be another explanation for the purity of his style and for the relatively low number of Persian and Arabic loanwords.

Contemporary Persian narrative poetic texts show a very similar picture as far as Arabic loanwords are concerned. Scholarly studies on the subject revealed that the proportion of lemmas of Arabic origin changed from genre to genre. While in ʿUnsurī's (d. 1040) *dīvān* it reached about thirty-four percent of the whole vocabulary, in epic poetry it was very different,[2] Firdavsī's *Šāh-nāma*, for example, contains a meagre amount of Arabic loanwords that make up about only 9 percent of the total vocabulary of the poem.[3] It is quite possible that Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥājib, who must have been familiar with the trends in contemporary Persian poetry, decided to copy the "linguistic purity" of contemporary Persian *masnavī*s and create a Turkic narrative poem that reflects this characteristics of Persian *masnavī*s and has only a little number of loanwords.

As a summary it can be said that both texts were composed heavily relying on the classical poetical traditions as it evolved in Persian literature and they were both conceived at a period when favourable circumstances facilitated the appearance of an audience which could appreciate classical poetry written in Turkic. Though the circumstances were favourable for the establishment of a Turkic classical literary tradition in both cases the Qarakhanid attempt was not successful. On the other hand, Ḥaydar Ḫvārizmī's literary activities heralded a whole new age for Turkic classical poetry. Royal patrons' support to poets composing in Turkic gave an impetus to the development of a Turkic classical tradition that lead to the establishment of the Chaghatay and eventually the imperial Ottoman branch of the classical poetic tradition.

[1] Nuerjiamali Maimaitiaili, *Kutadgu Bilig'in Söz Varlığı Açısından Açıklamalı Sözlüğü*, MA Thesis (Yıldız Teknik Üniversitesi, 2003),3.

[2] L. P. Elwell-Sutton, 'Arabic Language, III, Arabic Influences in Persian Literature,' in *Encyclopaedia Iranica* online edition, available at https://iranicaonline.org/articles/arabic-iii (Accessed 31. 10. 2020).

[3] John Perry, 'Šāh-nāma v. Arabic Words,' in *Encyclopaedia Iranica* online edition, available at https://www.iranicaonline.org/articles/sah-nama-v-arabic-words (Accessed 31. 10. 2020).

TÜRK DÜNYASINDA DİL POLİTİKALARININ OLUŞMASINDA ESERLERİN ROLÜ: *KUTADGU BİLİG'İN* ARAŞTIRILMA TARİHİ

ELÇİN İBRAHİMOV
Dr. Öğr. Üyesi, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi,
Nesimi Dilbilimi Enstütüsü

Özet. *Türklerin ortak edebî kaynaklarından biri olan Kutadgu Bilig, Türk tarihinde özel bir yere sahiptir. Kutadgu Bilig ile ilgili yayınlar arasında üç eser öne çıkmaktadır. Birincisi, ünlü Türk bilim adamı R.R.Arat'ın yayını; ikincisi, Özbek Türklerinden K.Kerimov'un yayını; üçüncüsü ünlü Rus Türkolog S.İvanov tarafından eserin Rusçaya çevirisidir.*

1983 yılında Moskova'da "Nauka" yayınevi tarafından S.İvanov'un çevirisi ve akademisyen A.Kononov'un metin düzenlemesi ile basılmış eserin yorumlarında âlimlerin Kutadgu Bilig'in dili hakkındaki görüşleri de verilmiştir. Eserin Karahanlılar döneminin dili olan Hakaniye dilinde yazıldığını ileri sürenlerle birlikte, Uygur (V.Radloff), yahut eski Uygur dilinde (S.Malov) yazıldığını düşünenler de vardır. N.Baskakov ve A.Şerbak eserin Karluk dilinde, R.Tenişev Karahanlı-Uygur Hakaniye dilinde, eserin Rusçaya şiirsel çevrisinin yazarı şair N.Grebnev ise Uygur dilinde yazıldığını iddia etmektedir. G.Blagova ise Karluk ve Kıpçak dillerinin karışımı bir dille yazıldığını düşünmektedir.

Kutadgu Bilig, ayrıca A.Baskakov, A.Şerbak, H.Koroğlu, M.Hıdırov, E.Fazilov, E.Tenişev, İ.Stebleva, S.Kiyaştomı, G.Blagova, N.Banarlı, A.Levend, L.Banelli, O.Alberti, M.Aran, A.Bombaçi, F.Rahmeti, M.Hartman, S.Çağatay, E.İnan, İ.Necmi, A.Valitova ve başka araştırmacılar tarafından çeşitli açılardan araştırılmıştır.

Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycanlı araştırmacılar Kutadgu Bilig ile ilgili önemli araştırmalar gerçekleştirmiştir. V.Aslanov'a ait "Kutadgu Bilig ve Azerice Arasındaki Sözcükbilim Açısından Bir Karşılaştırma" ve A.Rustamova'ya ait "Orta Çağda Balasagunlu Yusuf'un Kutadgu Bilig'i ve Azeri Şiiri Arasındaki Birkaç Benzerlik" gibi çalışmalar buna örnek olarak gösterilebilir. Edebiyat alanındaki bazı eserlerin ilgili bölümlerinde de Kutadgu Bilig hakkında değerli bilgiler elde etmek mümkündür. Bu tür çalışmalara örnek olarak ise P.Halilov'un "Sovyetler Birliğinde Halk Edebiyatı", F.Zeynalov'un "Eski Türk Belgesel Mirası", A.Safarlı'nın "Orta Çağda Eski Azerbaycan Edebiyatı" ve M.Seyidov'un "Azerbaycan Mitolojisinin Kökeni" gibi eserleri verilebilir. Ayrıca Halil Rıza eserin şiirsel (poetik) çevirisini yapmıştır. Kamil Veli Nerimanoğlu ve Ramiz Asker de eserin çevirisini yapmış ve Bakü basımına ön söz yazmışlardır. R.Asker daha sonra Kutadgu Bilig'e dair geniş bir bibliyografya yayımlamıştır. Kutadgu Bilig'in okunuşunun 900 yıl dönümü vesilesiyle Sovetskaya Türkologiya dergisinin tüm bir sayısı (1970, №4, 13 makale) bu değerli esere ithaf edilmiştir. Kutadgu Bilig araştırmaları, Azerbaycan'da günümüzde de canlılığını muhafaza etmektedir.

Anahtar kelimeler: *Ortak edebî kaynaklar, Kutadgu Bilig, Türk Dünyası, Türk Dil Kurumu, Azerbaycan.*

Abstract. *Kutadgu Bilig, one of the common literary sources of Turks, has a special place in Turkish history. Three works stand out among the publications about Kutadgu Bilig. First, the publication of the famous Turkish scientist R. R. Arat; secondly, the publication of K.*

Kerimov, one of the Uzbek Turks; the third is the translation of the work into Russian by the famous Russian Turkologist S. Ivanov.

In 1983, the opinions of the scholars about the language of Kutadgu Bilig were given in the interpretation of the text published by the publishing house "Nauka" in Moscow and the text editing of academician A. Kononov. Along with those who claim that the work was written in the language of Hakaniye, the language of the Karahanli period, there are also those who think that it was written in Uyghur (V. Radloff) or in the old Uighur language (S. Malov). N. Baskakov and A. Şerbak claim that the work was written in Karluk, R. Tenişev Karahanlı-Uygur in Hakaniye language, and the poet N. Grebnev, the author of the poetic translation of the work in Russian, was written in Uyghur. G.Blagova thinks that Karluk and Kıpçak languages are written in a mixture of languages.

Kutadgu Bilig, also A.Baskakov, A.Şerbak, H.Koroğlu, M.Hıdırov, E.Fazilov, E.Tenişev, İ.Stebleva, S.Chiachtome, G.Blagova, N.Banarlı, A.Levend, L.Banelli, O.Alberti, M.Aran, A.Bombaçi, F.Rahmeti, M.Hartman, S.Çağatay, E.Inan, I. It was explored from various angles by Necmi, A.Valitova and other researchers.

During the Soviet Union, Azerbaijani researchers conducted important research on Kutadgu Bilig. Examples include works such as "A Comparison Between Lexicology Between Kutadgu Bilig and Azerbaijani" and "A few Similarities Between Kutadgu Bilig and Azerbaijani Poetry of Balasagun from the Middle Ages" by A.Rustamova. It is possible to obtain valuable information about Kutadgu Bilig in related sections of some works in the field of literature. Examples of such works are "Folk Literature in the Soviet Union" by P.Halilov, "Old Turkish Documentary Heritage" by F.Zeynalov, "Old Azerbaijani Literature in the Middle Ages" and "Azerbaijan" by M.Seyidov. "The Origin of Mythology". In addition, Halil Rıza made a poetic translation of the work. Kamil Veli Nerimanoğlu and Ramiz Asker also translated the work and wrote a preliminary word for the Baku edition. R. Asker later published a large bibliography of Kutadgu Bilig. On the occasion of the 900th anniversary of the reading of Kutadgu Bilig, an entire issue of Sovetskaya journal of Turkology (1970, № 4, 13 articles) is dedicated to this valuable work. Kutadgu Bilig researches are still alive in Azerbaijan today.

Keywords and expressions: *Common literary sources, Kutadgu Bilig, Turkish World, Turkish Language Association, Azerbaijan.*

GİRİŞ. VIII. yüzyılda çok farklı diyalektleri konuşan Türk halkları olmasına ragmen, Köktürk devleti hepsinin anlayıp kullandığı bir ortak edebi yazı diline sahipti. Bu ortak yazı dili şekillenirken, elbette, o dönemdeki diyalektlerin de bazı özelliklerini bünyesine almıştı. Gerek Oğuz, gerekse Karluk ve Kıpçak diyalektlerinin bu ortak eski Türk edebi yazı diline verdiği unsurlar bilim adamlarınca birer birer incelenmekte ve değerlendirilmektedir (Korkmaz 1972; Bolatova-Kayra 1995; Ercilasun 1996; Gülsevin 2004).

XI. yüzyılda Orta Asya'daki Türklerin kullandığı tek bir edebi yazı dili biliyoruz. Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'de kullandığı bu yazı dilinin yanı sıra, aynı dönemde çesitli Türk diyalektlerinin de konuşma dili olarak yaşamakta olduğunu, Kaşgarlı Mahmut'un Divanu Lügati't-Türk adlı eserinden ögreniyoruz (Korkmaz 1973: 7).

Türklerin ortak edebî kaynaklarından biri olan Kutadgu Bilig, Türk tarihinde özel bir yere sahiptir. Yusuf Has Hacip'in bu eseri, Türklerin İslamiyet'i kabul etmelerinden sonra Türkçe kaleme alınmış ilk eserdir.

Kutadgu Bilig, Turk ve İslam kültürünün teşekkül ettiği Uygur kültür havzasında ortaya cıkan ve İslami esaslarla mill değerlerin harmanlandığı Türk dilinde kaleme alınan, siyasetname veya bir nasihatname olarak nitelendirilebilecek bir eserdir. Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib ve içinde yetiştiği çevrenin ilmi ve felsefi birikimini yansıtmaktadır.

Kutadgu Bilig, Türk dili ve edebiyatının olduğu kadar Türk kültür tarihinin de en önemli ortak eserlerindendir. Eser hem İslamiyet öncesi Türk düşüncesinin izlerini ve yansımalarını, hemde Türklerin yeni dâhil oldukları İslam medeniyetine uyum sağlama süreçlerini yansıtan *Kutadgu Bilig,* Türk düşüncesinin değişim sürecin göstermesi bakımından da önemli bir eserdir. Yûsuf Has Hâcib Balasagun'da yazmaya başlayıp Kâşgar'da 1069-1070'te tamamladığı çeşitli edebi türleri barındıran eseriyle klasik Türk şiirinin kurulmasını sağlamış ve Orta Asya Türklerinin kültür gelişiminde büyük bir rol oynamıştır. Ancak *Kutadgu Bilig'*in müellif nüshası elimize ulaşmamış, elimize ulaşan üç nüshası da eserin yazıldığı tarihten asırlar sonra istinsah edilmiştir (Yüksekkaya 2016: 52).

Bildiğimiz gibi *Kutadgu Bilig'*in ilk bulunan nüshası, Viyana (Herat) nüshasıdır (A). Bugünkü Afganistan'ın Herat şehrinde yazılan nüsha, Tokat'a, ardından da 1474'te Abdürrezzak Şeyhzade Bahşı için İstanbul'a getirilmiştir. Avusturyalı diplomat Joseph von Hammer-Purgstall bu nüshayı satın alıp Viyana Sarayı Kütüphanesine vermiştir. 17 Haziran 1439'da Herat'ta istinsah edilen bu nüsha Uygur harflidir.1 Müstensihi Hasan Kara Sayil Şems'tir. Viyana'da muhafaza edildiği için Viyana nüshası, Herat'ta istinsah edildiği için de Herat nüshası olarak adlandırılır. Sonradan eklenmiş bir mensur ve manzum mukaddime içermektedir. Çok itinasız bir şekilde yazıldığı için müsvedde olarak tasarlanmış izlenimi uyandırmaktadır. Pek çok yerde mısraların yeri değiştirilmiş, kelime ve satırlar atlanmış veya tekrarlanmış, yanlışlıklar fark edilince açıklamalar yazılarak düzeltilmeye çalışılmış, eksik mısralar satır üstüne yazılmış, fazla yazılmış mısralar üstleri çizilerek iptal edilmiş, müstensih bazı kelimelerin altına anlamlarını yazarken de yanlışlıklar yapmıştır. Birtakım beyitlere hiç yer verilmeyen eserin birkaç sayfası da kayıptır. Bu nüshada notlar satır altı ve satır üstüne bazen Uygur bazen de Arap harfleriyle kaydedilmiştir. İçeriğinde de değişikliklere uğrayan bu nüsha, hem eserin telif tarihinden çok sonra istinsah edildiği, hem de çok itinasız bir biçimde yazıldığı için *Kutadgu Bilig* nüshalarının en değersizi olarak kabul edilmektedir. *Kutadgu Bilig'*in üçüncü bulunan nüshası, Fergana nüshasıdır (B). Özbekistan İlimler Akademisi Ebu Reyhan el-Biruni adlı Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi Nadir Eserler 1809 numarada muhafaza edilmektedir. Z.V.Togan tarafından 1913'te Fergana Nemengan'da Nemenganlı bir şahsın özel kütüphanesinde keşfedilmiş ve 1914'te bilim dünyasına tanıtılmıştır (Togan 1914: 312-313). 1924'te Abdurauf Fıtrat nüshayı

sahibinden alıp Taşkent Esasi Kütüphanesine teslim etmiştir (Fıtrat 1925: 68-74). XIV. yüzyılın ilk yarısında Harezm coğrafyasında istinsah edildiği tahmin edilen nüsha, Arap harflidir. Baş ve son kısmı eksik olduğu için nerede, ne zaman, kimin tarafından, kimin için yazılmış olduğuna dair bilgi yoktur. İtinalı bir şekilde yazılan bu nüshadaki notların büyük bir kısmı satır altındadır. Diğer iki nüshadan daha önceki bir tarihte yazıldığı anlaşılmaktadır. Viyana ve Kahire nüshalarında önce mensur bir mukaddime, ardından da manzum bir mukaddime bulunurken bu nüshada sadece mensur mukaddime bulunmaktadır. Nüshanın ilk sayfası oldukça zedelenmiştir. 2 445. sayfadan sonra 6232.-6645. beyitleri içeren yaklaşık otuz sayfalık kısım eksiktir (Yüksekkaya 2016:52).

*Kutadgu Bilig'*in ikinci bulunan nüshası Kahire (Mısır) nüshasıdır (C). 1896'da Kahire Hidiv Kütüphanesinde Kütüphane Müdürü Alman asıllı Bernhard Moritz tarafından bulunmuştur ve hâlen Kahire'deki Mısır Devlet Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Nüshanın ilk sayfasındaki kayda dayanarak İzzüddîn Alî b. Aydemir b. Âli el-Cildekî (simyacı) adına istinsah edildiği ileri sürülmektedir. Eğer bu doğruysa, ölüm tarihi kesin olarak bilinmeyen İzzüddîn Alî b. Aydemir b. Âli el-Cildekî'nin 1342-43 veya 1360-61 yılında Kahire'de öldüğü rivayet edildiğine göre (Ökten 1993: 550) nüsha, 1342-43 veya 1360-61'den önce istinsah edilmiş olmalıdır.3 Nüsha, İzzüddîn Alî b. Aydemir b. Âli el-Cildekî'nin elinden Él Buğa el-hasekî'nin eline geçmiştir. Él Buğa el-hasekî 1367'de öldürülmüştür. M. Erdal bu bilgilere göre söz konusu nüshanın 1365'ten önce yazılmış olduğunu ileri sürmüştür (Erdal 2011: 202). Nüshanın Él Buğa el-hasekî adına istinsah edildiğine dair bir kayıt bulunmadığı için bu husus da tereddütle karşılanmalıdır. Arap harflidir. Sayfaları dağınık hâlde olan bu nüshanın varakları bir araya getirilmiştir, ama bazı kısımları kayıptır. Çok itinalı bir biçimde yazılmıştır. Unutulmuş kelime ve beyitlerin yerlerinin işaret edilerek sayfa kenarlarına eklendiği nüshadaki notlar, genellikle satır üstündedir. Radloff, bu nüshanın bir kopyasını rica edince Moritz, bir Arap filolog ve hattata bir kopyasını yazdırmış ve bu kopyayı 1897 yılında Radloff'a göndermiştir (Radloff 1898). Bu kopya nüsha günümüzde Rusya İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü St. Petersburg Bölümünde muhafaza edilmektedir. Ayrıca bu nüshanın, Özbekistan İlimler Akademisi Ebu Reyhan el-Biruni adlı Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesinde 6090-6093 numaralarıyla kayıtlı dört ciltlik bir kopyası bulunmaktadır ki Kayum Kerimov, bu kopyanın Kahire nüshasının doğrudan bir kopyası olmadığını ileri sürmüştür (Kerimov 1971: 10).

Elimizdeki üç nüshanın da Arap harfli bir nüshadan istinsah edildiğini belirten Arat, Kâşgarlı Mahmud'un hakan ve sultanların yarlıklarının ve haberleşmelerinin eski zamanlardan beri Uygur alfabesiyle olduğu yönündeki sözlerine dayanarak *Kutadgu Bilig'*in hükümdara takdim edilen asıl nüshasının Uygur harfli olduğunu ileri sürmüştür (Arat 1947: XXXII). A.Dilâçar da Arat'ın bu husustaki görüşüne katılmakta, okunaklı Uygur harfleriyle yazılmış olan asıl nüshadan bozuk bir yazı ile ama Uygur harfli olarak kopya edildiğini ifade

etmiştir (Dilâçar 1972: 38). F.Köprülü ise söz konusu döneme ait resmi belgelerden, devlet yazışmalarında hem Arap harflerinin hem de Uygur harflerinin kullanıldığının anlaşıldığını, bu durumda hükümdara takdim edilen ilk nüshanın Uygur harfli olma ihtimalinin tarihî bakımdan belki daha kuvvetli olduğunu, ancak daha o zamanlarda bile eserin Arap harfleriyle yazılmış başka nüshalarının da bulunmasının mümkün olduğunu belirtmiştir (Köprülü 1980: 171-172). A.Bombaci ise Arat'ın tezine kuvvetli bir dayanak noktası olabilecek olan bir fikri ihmal ettiğini, devlet işlerinde Uygur yazısını kullanan Müslüman bir hükümdarın Arap alfabesini bildiği kabul edilirse o alfabeyle yazılan edebi bir eseri okuyabileceğini, ilim çevrelerinde daha çok Arap alfabesi kullanıldığını, *Kutadgu Bilig*'in Arap alfabesiyle yazılan İran edebiyatının tesiri altında olduğunu, tarihleri XII-XIII. asra kadar çıkan Kahire ve Fergana nüshalarının Arap alfabesi ile yazıldığını, zaten Uygur harfli bir nüshadan istinsah edildiklerine dair bir işaret bulunmadığını ifade etmiş, *Kutadgu Bilig*'deki 1953 numaralı *Beg atı bilig birle baglıg turur / Bilig lamı kitse beg atı kalır* beytiyle de Yûsuf'un Arap alfabesine dayalı olarak yaptığı harf oyununa dikkat çekmiştir (Bombaci 1953: 67-68).

Kutadgu Bilig'in elimizdeki nüshalarının hiçbiri müellif nüshası olmadığı gibi Yûsuf Has Hâcib'in müşahedesi altında da yazılmamıştır. Elimize ulaşan nüshalar muhtemelen *Kutadgu Bilig*'in yazılış tarihinden iki asır sonrasına aittir. Üç nüshanın da *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı tarihten asırlar sonra istinsah edildikleri için çok değişikliğe uğradıklarını, eski ve yeni biçimlerin bir arada bulunduğunu, müstensihlerin çeşitli ilaveler yaptıklarını belirten Arat, eldeki nüshaların eserin üçüncü tedvinine ait olduğunu, Kahire ve Viyana nüshalarının Fergana nüshasına nispetle, birbirine daha yakın olduğunu söylemiştir (Arat : XXXI). E.G.Naskali'nin 1992 yılındaki yazısından Sir Gerard Clauson'un da *Kutadgu Bilig*'in nüsha tarihine dair bir şema oluşturduğu anlaşılmıştır (Gürsoy-Naskali 1992: 159). *Kutadgu Bilig*'in en az on bir nüshası bulunduğunu ileri süren Clauson, bu şemada nüshaları hatalar, bölüm başlıkları, ön sözler ve indeksler olmak üzere dört hususta değerlendirmiştir (Naskali 1992: 157-159): *Kutadgu Bilig*'in keşfi XIX. yüzyılın ilk yarısına rastlar. Keşfedilen ilk nüsha olan Viyana nüshası, İstanbul'da bir sahafta Avusturyalı Joseph von Hammer-Purgstall tarafından satın alınıp Viyana Sarayı Kütüphanesine verilmiştir. Pierre Amédée Jaubert'in 1825'te yazdığı tanıtım niteliğindeki makalede, Viyana nüshasının mensur giriş kısmının tıpkıbasımı, bu metnin Arap harfli transkripsiyonu ve eserdeki bapların fihristi bulunmaktadır. 1870'te H.Vámbèry, Viyana nüshasından seçilmiş 915 beytin matbaada dizilmiş Uygur harfli metnini, transkripsiyonunu ve Almancaya çevirisini vermiştir. Vámbèry'nin çevirisinin ardından yazma üzerinde W.Radloff çalışmaya başlamıştır. Radloff ilk çalışmasında Viyana nüshasını dökme Uygur harfleriyle yayımlamış (Radloff 1890), ikinci çalışmasında ise nüshanın transkripsiyonunu vermiştir (1891).

Kutadgu Bilig'in Kahire nüshası da bulununca Radloff, Viyana ve Kahire nüshalarının tenkitli metnini ve Almanca çevirisini neşretmiştir (1900, 1910).

Radloff'un 1890 yılında Viyana nüshasının tıpkıbasımını neşretmesinin üstünden elli iki yıl geçtikten sonra Türk Dil Kurumu *Kutadgu Bilig*'in Viyana nüshasının (1942), bir yıl sonra da Kahire ve Fergana nüshalarının tıpkıbasımlarını neşretmiştir (1943). Bu tıpkıbasımların ardından yakın dönemde her üç nüshanın da çok kaliteli tıpkıbasımları gerçekleştirilmiştir, bk. Bibliyografya. *Kutadgu Bilig* üzerindeki ilk çalışmasını 1936'da yayımlayan Arat, 1947'de *Kutadgu Bilig*'in her üç nüshasına dayanarak tenkitli metnini hazırlamıştır. Bu neşrin üzerinden on iki yıl geçtikten sonra Arat 1959'da metni Türkiye Türkçesine çevirmiş ve bu sırada metin üzerinde pek çok değişiklik de gerçekleştirmiştir. Arat, hazırladığı tenkitli metnin giriş kısmında *Kutadgu Bilig*'in eldeki nüshalarının eserin yazıldığı tarihten çok sonraki devirlere ait olduğunu, üç nüsha arasında pek çok farklılık bulunduğunu, birçok hususta diğerlerine göre daha itinalı yazılmış olan Fergana nüshasında da dil tarihi bakımından yeni biçimlere rastlandığını, bu nüshalardan hiçbirini esas nüsha olarak kabul etmenin mümkün olmadığını belirterek metnin tespitinde her üç nüshadan aynı şekilde faydalanarak asıl nüshanın metnine uygun olması lazım gelen biçimleri tercih ettiğini, nüshaların verdiği malzeme çerçevesinde kalmak şartıyla asıl nüshaya yakın bir nüsha elde etmeye çalıştığını (Arat 1947: V), yabancı kelimelerin okunuşunda ise bu kelimelerin XI. Yüzyıldaki muhtemel okunuşlarını değil, metinden mümkün olduğu kadar geniş bir okuyucu kitlesinin istifade etmesi için ayrı bir zaruret bulunmadıkça Türklerin bugünkü söyleyişini tercih ettiğini belirtmiştir (Arat 1947: V-VI).

R.R.Arat'ın Türkoloji alanına yaptığı katkılar inkâr edilemez. Alanında çok iyi bir bilim adamı olan Arat'ın hazırladığı tenkitli metin ve çeviri, bilim dünyasında *Kutadgu Bilig* ve Karahanlıca üzerinde yapılan çalışmalara alt yapı hazırlamıştır. Ama Arat'ın çalışmasını yaptığı sırada bilimsel araştırmalar yeterince ilerlememişti, o yıllarda *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı devir ve sonraki devirler tam olarak işlenmişti, bu devirlerin özelliklerinin önceki ve sonraki devirlerle mukayesesi yapılmamıştı. Arat'ın tenkitli metnini yayımlamasının üzerinden geçen altmış dokuz yılda Türkoloji biliminde çok önemli aşamalar kaydedildi. 1972 yılında Clauson, Türkçenin 13. yüzyıldan önceki dönemine ait etimolojik sözlüğünde *Kutadgu Bilig*'deki birtakım kelimelerin okunuşu ile ilgili önerilerde bulunmuş, düzeltmeler yapmıştır. Semih Tezcan 1981'de *Kutadgu Bilig*'in dizini üzerine yazdığı eleştiride çeşitli yeni teklifler getirmiştir. R.Dankoff 1979 yılında, Arat'ı metotsuz olmakla eleştiren bir yazı kaleme almış ve Arat'ın yanlış tercihlerinin bir kısmını listelemiştir (Dankoff 2015).

Kutadgu Bilig'i İngilizceye çevirirken Arat'ın hazırladığı tenkitli metne dayanan Dankoff, bu metin üzerinde pek çok düzeltme de yapmıştır (1983). *Kutadgu Bilig*'in XI. Yüzyıldaki metnini ortaya çıkarmaya çalışan, üç nüshaya da eşit mesafeden yaklaşan Arat'ı keyfî uygulama yapmakla, orijinal metni ortaya çıkarmak için tahminler üzerine metin oluşturmaya çalışmakla eleştiren Dankoff, Arat'ın C veya A nüshasındaki farklı okuyuşları yanlış görüp B ve C'nin veya B ve A'nın mutabık olduğu kısımları örnek metin olarak düşünmesi gerektiğini

belirtmiştir (Dankoff 1983: 271). Arat'ın tenkitli metnini Karahanlıcanın nasıl olması gerektiği konusundaki düşüncelerinden hareketle oluşturduğunu belirten Marcel Erdal, onun çeşitli durumlarda B ve C yazmalarına karşı gelen kararlar verdiğini, Arat'ın bilinçli olarak seçtiği yolun modern filoloji ile bağdaşmadığını, metnin yeniden işlenmesi gerektiğini ifade ederek Arat'I tercihlerini örneklerle eleştirmiştir (Erdal 2011). Aradan geçen zaman içinde Arat'ın hazırladığı metin ve sözlükteki çeşitli hususlar üzerine, Doerfer (1983), T.Tekin (1988), Taş (2009), Uçar (2012) ve başka ilim adamları tarafından yeni teklifler getirilmiştir.

*Kutadgu Bilig'*in Azerbaycanda öğrenilmesine gelince Türk Dünyasının en önemli ortak şah eserlerinden olan bu değerli eser Azerbaycanlı bilim adamları tarafından da geniş şekilde araştırılmıştır. Hele Sovyetler döneminde *Kutadgu Bilig* Azeri akademisyenler geniş şekilde araştırmışlar. Örnek olarak Vagif Aslanov'ın "*Kutadgu Bilig ve Azerice Arasındaki Sozcukbilim Acısından Bir Karşılaştırma*" A.Rustamova'nın "*Orta Cağda Balasagunlu Yusuf 'un Kutadgu Bilig'i ve Azeri Şiiri Arasındaki Birkac Benzerlik*" calışmaları gibi edebiyat yayınları konusunda yapılan veya edebiyat tarihlerinin ozel bolumlerinde veya kısımlarında sunulan diğer calışmaları da gormezden gelmemek gerekir. İlk calışmaların en onemlileri arasında Penah Halilov'un "*Sovyetler Birliğinde Halk Edebiyatı*", Ferhat Zeyanlov'un "E*ski Turk Belgesel Mirası*", Alyar Safarli'nin "*Orta Cağda Eski Azerbaycan Edebiyatı*" ve Mirali Seyidov'un "*Azerbaycan Mitolojisinin Kokeni*" calışmalarını belirte biliriz. Bu gün Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Yüksek Kurumunun himayesinde çıkan ve yazı işleri müdürlüğünü şahsımın yürüttüğü "Türkologiya" dergisinin (Sovyetskaya Türkologiya) 1970 yılındaki bir sayısı (1970, № 4, 20 makale) bu değerli eserin yazılışının 900. yıl dönümüne ithaf edilmiştir. Derginin 1970 yılında çıkan sayısında özellikle Sovyetlerin en büyük dilbilimcilerinin *Kutadgu Bilig'*e ithaf ettikleri bazı yazıları belirtmek isterdim: A.N.Kononov'un "*Balasugundan olan Yusuf və onun "Kutadgu Bilig" Eseri Hakkında*", A.M.Şerbak'ın "*Kutadgu Bilig" Dilinin Sesbilimi Özellikleri ve Eski Uygurca Ses Özellikleri Hakkında*", G.F.Blagova'nın *"Kutadgu Bilig", "Baburname" ve Tarihi Dilbilimi Karşılaştırılması Yöntemi*", M.N.Hıdırov'un *"Türkmen Dilinin "Kutadgu Bilig" Diline Yanaşması*", V.İ.Aslanov'un *"Kutadgu bilig" ve Azerbaycan Dilindeki Söz Varlığı Hakkında"*, E.İ.Fazılov'un *"Eski Türk Sözlüklerinde "Kutadgu Bilig"in Söz Varlığı"*, S.G.Klyaştornıy'ın *"Kutadgu Bilig" Dönemi"*, İ.V.Steblova'nın *"Kutadgu Bilig"in Şiirselliği"*.

Ayrıca *Kutadgu Bilig* ilk defa Kamil Veli Nerimanoğlu ve Ramiz Askar tarafından şiir olarak Azericeye tercume edilmiştir. Şiir şeklinde ikinci defa Halil Rıza tarafından tercume edilmiştir. Son dönemlerde R.Asker *Kutadgu Bilig'*e dair geniş bir bibliyografya yayımlamıştır.

Özellikle son dönemlerde Azerbaycanda yüksek lisans ve doktora bölümdeki araştırmacılar için tez konusu olarak da *Kutadgu Bilig'* çalışılmaktadır. Bundan başka Azerbaycan'da son yıllarda *Kutadgu Bilig* ve diğer ilgili calışmalar onemli yol kat ederek

Turkologların aslında bu konularla ilgili uluslararası akademik seminerlerde aktif olarak yer aldığı ve ağırlığı olan makaleler sundukları gozlenmiştir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi ilk nushasının bulunmasından günümüze kadar yapılan araştırmalar baktımığızda *Kutadgu Bilig'*in Türk Dünyası için önemini bir daha göre biliriz.

Kaynakça:

1. Arat, Reşid Rahmeti. *Kutadgu Bilig Maddesi*. İslam Ansiklopedisi, C. 6 Millî Eğitim Basımevi, 1038a-1047a, İstanbul, 1955.
2. Arat, Reşid Rahmeti. *Kutadgu Bilig: Metin I* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1947.
3. Aslanov, Vagif. "O leksiçeskix paralelyah v "Kutadgu bilig" i vı Azerbaydjanskom yazıke". Sovyetskaya tyurkologiya, Bakü: Nauk, №;4, 1970. s.43-47.
4. Bombaci, Alessio. "Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülahazalar", 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı (Mélanges Fuad Köprülü), İstanbul. 1953. s. 65-75.
5. Dankoff, Robert. "Kutadgu Bilig'in Metin Sorunları", çev. Erdem Uçar, *Dil Araştırmaları,* 16: 2015. s. 269-286.
6. Dankoff, Robert. *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig)*. The University of Chicago Pres, Chigago abd London, 1983.
7. Dilâçar, Agop. *900. Yıldönümü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972.
8. Doerfer, Gerhard. "Türkolojide Eleştiri Sorunları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1980-81. 1983. s.* 87-99.
9. Ercilasun Ahmet Bican. *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil.* Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1984.
10. Erdal, Marcel. "Kutadgu Bilig Metni", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* (26-27 Ekim 2009), Haz. Musa Duman, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 2011. s. 201-208.
11. Gulnisa Jamal, Kafkasya Muhammet Savaş. *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi,* Ankara, 2016.
12. Gülsevin Gürer. *"Yusuf Has Hacib'in Dilinde Oguzca Unsurlar", Günümüz Dünyasında Yusuf Has Hacip ve Fikirleri-II,* 8-9 Haziran 2006, Biskek/Kırgızistan: Elaralık Atatürk-Alatoo Universiteti, 2006. s.276-290.
13. Gürsoy-Naskali, Emine. "Kutadgu Bilig: Clauson's Observations on the Origin Extant Mss" *Altaic Religious Beliefs and Practices,* Proceedings of the 33rd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Budapest, June 24-29, 1990, 157-160.
14. Halilov, Penah. Sovyetler Birliği Halkları Edebiyatı - *SSRİ xalqları ədəbiyatı*. Bakü. 1966.
15. Kafesoğlu, İbrahim. *Kutadgu Bilig ve Kültür Türihimizdeki Yeri*, İstanbul. 1980.
16. Kerimov, Kayum. *Kutadgu Bilig (Saadetge Yollavçı Bilim), Transkripsiya ve Hazirgi Zaman Özbek Tilige Tavsif,* Taşkent: Özbekistan SSR Fen Neşriyatı, 1971.

17. Kononov Aleksandr. *V.V. Radlof i otçestvennaya tyurkologiya, Tyurkologiçeskiy sbornik. Moskova, Nauk.* (*В.В. Радлов и отечественная тюркология*// Тюркологический сборник. М.: Наука). 1972.
18. Korkmaz, Zeynep. "Kasgarlı Mahmut ve Oguz Türkçesi", Türk Dili, S.253 Divanu Lügati't-Türk Özel Saysı. 1973. s.3-19.
19. Köprülü, Fuat. *Türk Edebiyatı Tarihi,* Sadeleştirmeler ve notlar ilavesiyle yayımlayanlar Orhan F. Köprülü-Nermin Pekin, 2. baskı, İstanbul: Ötüken yayınları. 1980.
20. Ökten, Sadettin. "İzzüddîn Alî b. Aydemir b. Âli el-Cildekî", *Türkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi,* 7. 1993. s.550-551.
21. Radloff, Wilhelm. "Über eine in Kairo aufgefundene zweite Handschrift des Kutadku Bilik", *Izv'stiyaImperatorskoy Akademiy Nauk' (Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg),* Tom. IX/4, 1898. s.309-319.
22. Seferli, Elyar. (1982). *Eski ve Ortaçağ Azerbaycan edebiyatı*. (*Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbyyatı*). Bakı. 1982.
23. Seyidov, Mirali. *Azerbaycan mifoloji düşüncesinin kaynakları. (Azerbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları*). Bakı, 1983.
24. Ulutürk, Halil Rıza. *Yusuf Balasagunlu. Kutdagu Bilig*. (*Yusuf Balasagunlu. Qutadĝu Bilig).* Bakı. 1998.
25. Valiyev, Kamil, Asker Ramiz. *Yusuf Balasagunlu. Kutdagu Bilig*. (*Yusuf Balasagunlu. Qutadĝu Bilig).* Bakı. 2006.
26. Vambery, Herman. *Uigurische Sprachmonumente and das Kulatka Bilik, Innsbruck*. 1870.
27. Veliyev, Kamil, Asker Ramiz. *Yusuf Balasagunlu, Kutadĝu Bilig. Hoşbehtliye Aparan,* Elm Bakı. 1994.
28. Yüksekkaya, Gülden Sağol. *Kutadgu Bilig'in Tenkitli Metni Üzerine Notlar I,* Bişkek 2016.
29. Zeyanlov, Ferhad. (1981). *Eski Türk yazılı anıtları -Qədimi türk yazılı abidələri,* Bakı. 1981.

KUTADGU BİLİG BİBLİYOGRAFYALARI
БИБЛИОГРАФИИ ПО «КУТАДГУ БИЛИГ»

RAMİZ ASKER
Baku Devlet Üniversitesi, Baku

Özet. *Büyük Türk şairi, düşünürü ve devlet adamı Yusuf Has Hacib Balasagunlu'nun Kutadgu Bilig manzumesi üzerine son 90 yılda çeşitli ülkelerde çok sayıda kitap, monografi, makale ve tez yazılmıştır. Bu makalede Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan ve Çin'de uzmanlarca hazırlanmış 21 bibliyografya gözden geçirilmiştir. Bu satırların yazarı tarafından kaleme alınmış 'Kutadgu Bilig Bibliyografyası' adlı son kitapta 21 dilde 3.000 kaynakça alfabetik sırayla dizilmiştir.*
Anahtar kelimeler: *Bibliyografya, Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacip Balasagunlu, Kaynak.*

Аннотация. *Поэме «Кутадгу Билиг» гениального тюркского поэта, мыслителя и государственного деятеля Юсуфа Хас Хаджиба Баласагунского за последние 90 лет в разных странах посвящено множество книг, монографий, статей и диссертаций. В данной статье идет речь о 21 библиографии, подготовленной учеными и специалистами в Турции, Азербайджане, Узбекистане, Киргизии и Китае. Цикл источников завершает книга «Библиография по «Кутадгу Билиг», написанная автором этих строк, где собрано 3.000 источников на 21 языке.*

Опорные слова и выражения: *библиография, «Кутадгу Билиг», Юсуф Хас Хаджиб Баласагунский, источник.*

Abstract. *In the past 90 years, many books, monographs, and theses have been written on "Kutadgu Bilig" poem by Yusuf Has Hajib Balasagunlu, a great Turkic poet, thinker, and statesman, in various countries. This article considers 21 sources prepared by the experts in Turkey, Azerbaijan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, and China. "The Bibliography of Kutadgu Bilig" written by the author of these words presents 3,000 sources in 20 different languages.*

Keywords and expressions: *Bibliography, Kutatku Bilig, Yusuf Has Hajip Balasagunlu, Source.*

Şimdiki bilgilerimize göre, ortak Türk edebiyatının ilk örnekleri Orhon-Yenisey Yazıtları'dır. Ekser kısmı eski Türk alfabesi ile kaya, ağaç ve kemik üzerine kazılan, bir kısmı ise kağıt üzerine yazılan bu eserlerin miktarı şu anda 650'den fazladır. Eski Türkler, bu yazıtları tarih boyu yaşadıkları on üç ülke ve bölgede (Moğolistan, Altay, Tuva, Hakasya, Uyguristan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan, Tibet, Avrupa, Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan) gelecek kuşaklara yadigar bırakmışlardır. Yazıtların bir bölümü ise yabancı müzelerde korunmaktadır. Yazıtlar, ilk defa bulundukları iki ırmağın, yani Sibiryada'ki Yenisey ve Moğolistan'daki Orhun çayının havzasına göre adlanmışlar.

Daha sonra dört fundamental, muhteşem klasik eser geliyor: Dünya edebiyatının en parlak incilerinden sayılan *Dede Korkut* destanları, beşer medeniyetinin hacim bakımından en büyük eseri olan *Manas* destanı, büyük Türk düşünürü, şairi ve devlet adamı Yusuf Has Hacib Balasagunlu'nun *Kutadgu Bilig* manzumesi ve ilk Türk ansiklopedisti, ünlü dilci, filolog, etnograf Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lügat'it-Türk* eseri. Ortak Türk edebiyatının temel sütunları olan bu dört şaheserden üçü Türk dillerinin ayrı-ayrı gruplarına, yani *Dede Korkut* Oğuz grubuna, *Manas* Kıpçak grubuna, *Kutadgu Bilig* Karluk grubuna mahsustur. *Divanü Lügat'it-Türk* ise uluslararası bir eser olarak bütün grupların ve lehçelerin fevkinde duran, onların arasında hiçbir fark gözetmeden istisnasız olarak hepsini kapsayan son derece zengin hazinedir.

Yusuf Has Hacib Balasagunlu'nun Türk medeniyet ve edebiyat tarihinde, içtimai ve siyasi fikir tarihinde özel yeri vardır. Onun ölümsüz *Kutadgu Bilig* manzumesi doğrudan doğruya insan ve mutluluk hakkında ilimdir. Bu manada manzumenin yazarı Yusuf Has Hacib, Dünya edebiyatı tarihinde humanizmanın temelini koyan ilk kalem sahiplerinden, *Kutadgu Bilig* ise bu soruna adanan ilk

bedii eserlerden biridir. Manzume insanoğluna kut bulmanın, kutlu ve mutlu olmanın yollarını gösteren, ona en ulvi, en üstün meziyet ve keyfiyetler, erdem ve faziletler aşılayan, mükemmel insan tipi yaratan İNSANNAME'dir.

Kutadgu Bilig aynı zamanda insanı manevi kâmilliğe, emeğe sesleyen, ona ilim ve bilgi öğreten, değerli akıl ve tavsiyeler, ibretli öğütler, tecrübe içeren nasihatlar veren çok faydalı bir didaktik eser, mükemmel bir PENDNAME'dir.

İnsan ve cemiyet problemlerini araştıran, insanın bir fert, cemiyetin ise bir fertler manzumesi ve bütün bir organizma gibi mutlu olması için onun sınıf, katman ve zümreleri arasında ahengin, sosyal, maddi ve manevi tesanüdün temin edilmesi için görülecek işleri gösteren *Kutadgu Bilig* cemiyet-şinaslık ilmi alanında ilk manzum eser, güzel bir CEMİYETNAME'dir.

Kutadgu Bilig, mutluluğu ancak milli devlet çerçevesinde arayan, devleti zinde şekilde ayakta tutmak, onun bekasını korumak, kudret ve ihtişamını arttırmak, insan, cemiyet ve devlet münasebetlerini tanzimlemek usullerini gözler önüne seren parlak bir DEVLETNAME'dir.

İnsan, cemiyet ve devletin mutluluğu, yükselişi bir ülkede var olan asayiş ve güvenlikle, nizam ve adaletle, kanunların doğru düzgün uygulanmasıyla düz orantılıdır. Bu çok mühim prensipleri daha bundan dokuz asır önce bütün dünyaya beyan eden, kanunun üstünlüğünü özellikle vurgulayan *Kutadgu Bilig* manzum bir anayasa, bir KANUNNAME'dir.

Manzume yazarı Yusuf Has Hacib tarihte ilk Türk-İslam devletlerinden olan Karahanlılar İmparatorluğu'nun yüksek hakimiyet hiyerarşisinde hakan, vezir ve subaşından (savunma bakanı) sonra dördüncü makam ve salahiyetler sahibi, tanınmış düşünür-şair, siyaset adamı olduğu için *Kutadgu Bilig'*de politik kuramsal meseleleri de geniş biçimde işlemiştir. Bu anlamda *Kutadgu Bilig* dünya edebiyatı tarihinde siyasetname türünde yazılmış ilk SİYASETNAME'lerden biridir.

Bahsi geçen eserin bu özelliklerinden hareketle şöyle bir sonuca varabiliriz: *Kutadgu Bilig* manzumesi Sasaniler döneminde kaleme alınmış *Andzarname,* yahud *Pendname, Tansar'ın Mektubu* ve *Büzürcmehr Risalesi*, Hindistan'da Sanskritçe yazılmış ünlü *Pançatantra* (*Beş Kitap*), orijinali gene Sanskritçe olan ve Şark dillerine, o cümleden Türkçeye *Kelile ve Dimne* adı ile çevrilmiş *Karataka Damanaka*, Abdullah Ensari'nin *Nasihatname-yi Vezir'*i, Arapların *Kitab-ül Adab-ül Kebir'*i, *Üyun-ül Ahbar'*ı, Selçuklu Devleti'nin veziri Nizamül-mülk'ün *Siyasetname'*si, İtalyan mütefekkiri ve bilgini Makiavelli'nin *Hükmü-dar'*ı, Çin yazarı ve siyaset adamı Sun Tszu'nun *Savaş Sanatı*, Sadi'nin *Gülistan'*ı ve *Bustan'*ı, Taberistan-Kuhistan hâkimi Kabus ibn Veşmgir'in kaleminden çıkan *Kabusname* gibi meşhur söz ve düşünce incilerinin sahip oldukları bütün güzel meziyetleri bünyesinde toplayan uluslararası bir eserdir.

Kutadgu Bilig bu türde yazılan, etik idealleri ve beşeri ilkeleri yayan ve Avrupa'da yalnız İntibah döneminde meydana çıkan eserleri, yani İngilizlerde *Mirror of Princes*, Fransızlarda *Mirrore des Princes*, Almanlarda *Fürstenspiegel* (her üçü *Şehzadeler İçin Ayine* demektir), Slavlarda ve Ruslarda *Zlatostruy* (*Altın*

Şua, Uygurlardaki *Altun Yaruk'*a uygundur), *Zlatoust* (*Altın Söz*, *Tuti-Zeban* veya *Tatlı Dil*) ve *Domostroy* (*Ev Nizamı*) adlanan, siyaset ve maişet meselelerinden bahseden ayineleri ve nasihatnameleri tam 5 asır önlemiştir.

Kutadgu Bilig iki asra yakındır ki, muhtelif ülkelerdeki Türkologların ve Şarkiyatçıların odak merkezindedir. Bugüne dek eser, onun müellifi ve Karahanlılar dönemi hakkında sayısız hesapsız kitap, monografi, makale ve tez kaleme alınmıştır. *Kutadgu Bilig* hakkında ilk makale ünlü Fransız Şarkiyatçı Pierre Amadee Jaubert (Jober) tarafından 1825'te *Journal Asiatigue*'in 6. sayısında yazılmıştır. O tarihten itibaren geçen süre zarfında Yusuf Has Hacib Balasagunlu ve *Kutadgu Bilig'*le ilgili kaynakları yansıtan 22 bibliyografya hazırlanmıştır.

Bu kabilden ilk bibliyografyayı 1949'da Ateş Ahmet tertip etmiştir (1). 1961'de meşhur Özbek Türkologu Kayyum Kerimov, *Kutadgu Bilig'*in toplanması ve tetkiki tarihini kaleme almıştır (2). Daha sonra Tuncer Gülensoy'un 1973'te (3), sonar ise 2000'de (4) iki kaynakçası basılmıştır.

1986'da Çin'de de iki deneme yapılmıştır. Re-Yi-Han [Reyhan] tarafından hazırlanan makalede (5) Kutadgu Bilig üzerine Çin'de, Qi Li tarafından yazılan makalede ise (6) yurt dışında yapılan araştırmalar konu edinmiştir.

Bu satırların yazarı da üç kez kaynakça hazırlamıştır. Bunlardan ilki *Kutadgu Bilig* manzumesinin Orta Asya'da, Azerbaycan'da ve Çin'de tetkiki tarihine ayrılmıştır (7). İkinci kaynakça (8) yazarın 2003'te yayımlanmış *Kutadgu Bilig* monografisinin son kısmında (s.280-314) verilmiştir. Burada 511 ilmi kaynak toplanmıştır. Üçüncü kaynakça tarafımdan yazılan 2006'da basılmış kitaptır (9). Burada 20 dilde 1500 civarında kaynak bir araya getirilmiştir.

Bunların dışında Mehmet Ölmez'in çağdaş Türk dillerinde Kutadgu Bilig çevirilerini anlatan makalesi (10), Özlem Bağdatlı'nın Kutadgu Bilig üzerine kaynakçası (11) neşr olunmuştur. Daha sonra bunları Zeki Kaymaz'ın Kutadgu Bilig hakkında Türkiye'de yapılan yayınlar üzerine hazırladığı güzel bir kaynakçası (12) izlemiştir.

Araştırmaçı E. Teres bu konuda iki değerli kitap kaleme almıştır. Bunlardan ilki Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacib üzerine (13), diğeri ise Karahanlı Türkçesi ve eserleri üzerine yazılmış araştırmadır (14).

İmin Tursuncan'ın Çin'de (15), Abdumurad Tilavov'un Özbekistan'da (16) gerçekleştirilmiş Kutadgu Bilig konulu çalışmalar hakkında makaleleri çok ilginçtir. Ayşegül Sertkaya'nın Kutadgu Bilig'in İngilizce çevirileri üzerine makalesi (17) bu sahaya mühim katkı sağlamıştır. Yasin Yusufcan'ın Uygur Özerk Bölgesi'nde Kutadgu Bilig araştırmaları hakkında kapsamlı yazısı (18) da dikkate şayandır.

Doç. Dr. Erdem Uçar'ın hazırladığı iki bibliyografyayı da kaydedelim. Yazar, 1825-2016 yılları arasında eser üzerine ilim dünyasında yapılmış kronolojik kaynakça (19) ve bunun tekmilleştirilmiş versiyonunu yayınlamıştır (20). E. Uçar son çalışmasına 687 kaynak dahil etmiştir.

Kutadgu Bilig hakkındaki 21. bibliyografya 2016'da Jamal Gulnisa ile Kafkasyalı Muhammet Savaş'ın yazdıkları *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi*

kitabıdır ki, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'nca Türkçe ve İngilizce olarak basılmıştır (21; 22). Fakat eserin KB araştırmalarından bahseden ilk 239 sayfalık kısmı ne kadar dolgun ve ilginçse geri kalan yaklaşık 150 sayfalık bibliyografya kısmı onca düzensiz, karışık ve eksiktir. Her şeyden önce Uygurca kaynaklar alfabetik sıraya sokulmamış ve Latin alfabesiyle transkribe edilmemiş, gelişi güzel sıralanmıştır. Doğrudur, Türkologlar genelde Arap alfabesini biliyorlar, fakat Uygurların hazırda kullandıkları Arap alfabesinin yazım kuralları çok farklı olduğundan, okunması da oldukça zordur. Özellilke yazar, dergi ve yer adlarının Uygur lehçesiyle doğru okunuşu hemen hemen imkansızdır. Bu durumda Kutadgu Bilig hakkında büyük bir kaynakça grubunu teşkil eden Uygurca eserler araştırmacılar için kullanılmaz hale gelmiştir.

Çince kaynakların verilmesi çok yerindedir. Fakat yazarların parantez içinde Latin harfleriyle verilmiş soyadlarından anlaşılıyor ki, bunlar da alfabetik bakımdan sıralanmamıştır. Nasıl olmuşsa Türkçe kaynaklar bölümünde Rusça, İngilizce, Macarca, Özbekçe ve başka dillerde yüzlerce literatür birbirine karışmıştır.

Kaynakların Orta Asya ve Rusya bölümü de hem çok eksik, hem de karışıktır. Vamberi ile başlayıp Radlov'la devam eden bu kaynaklar da alfabeye göre dizilmemiştir. Neticede bunca emek ve para harcanmış kitap teknik hatalara göre büyük zarar görmüştür. Bu tür projelere mutlaka Rusça bilen eleman alınmalıdır.

Kitabın Avrupa ve Amerika bölümü de eksik ve düzensizdir. Bunların dışında kitabın İngilizce baskısında bir çok kaynak adı atıf sırasında İngilizce verilmiştir. Sanki bunlar İngilizce yazılmış veya İngilizceye çevrilmiştir. Bu da kabuledilir bir şey değildir. Sırası gelmişken şunu da belirtelim: Gulnisa Jamal 2010'da Bişkek'te «Жусуп Баласагындын «Куттуу Билим» дастанынын Кытайда изилдениши» (Yusuf Balasagunlu'nun Kutadgu Bilig destanının Çinde araştırılması) konusunda Kırgızca bir doktora tezi yazmıştır. Oradaki Uygurca kaynakların adlarını ne hikmetse Kırgızca vermiş ve kaynakça kargaşası yaratmıştır. Bu kargaşa daha sonra bazı dostlarımız sayesinde gerçek bir kabusa dönüşmüştür. Ben Gulnisa Hanım'ın tezindeki kaynakçaya bakınca bunların Uygurcadan Kırgızcaya çevrilmiş olduğunu hemen fark ettim ve Almatı'da oturan ünlü Uygur bilgini Ruslan Arziyev'den yardım istedim. O da kaynakların asıl isimlerini bulması için bir öğrencisine talimat verdi. Öğrenci, gerçek isimleri bulmak yerine sorunu kendisine özgü biçimde çözdü, yani isimleri kendi kafasına göre bu defa Kırgızcadan Uygurcaya çevirdi. Ruslan Bey de yeni çeviriyi bana gönderdi. Ben durumdan habersiz olduğum için bunları kendi kaynaklarımla karıştırarak alfabetik sıraya soktum. Yalnız listeye son kez baktığımda bazı yazarların aynı derginin aynı sayısında iki makalesinin çıkmış olduğunu gördüm: makalelerin adları birkaç kelime farkla aynıydı. Durum anlaşıldı ve ben bundan çok olumsuz etkilendim. Çalışmalarım çok aksadı. Ruslan Bey bu defa da beni yüzüstü bıraktı, hiç değilse kendi yanlışını düzeltmedi, arkadaşlığımız derin yara aldı. Ben çaresiz kalarak şüpheli bütün makaleleri listeden çıkardım. Uygur dostlarımın vurdumduymazlığı beni derinden üzdü...

Kutadgu Bilig‘in en son, yani 22. kaynakçası ise benim 2016’da Kutadgu Bilig ve yazarı üzerine yayınladığım kitaptır (23). Aslında bu, benim *Kutadgu Bilig Bibliyografyası* (Bakü, 2016, 192 s.) adlı kitabımın genişletilmiş yeni baskısı sayılabilir. Ben burada Yusuf Has Hacib’in 1000. yıldönümü dolayısıyla 2016 yılı boyunca çeşitli ülkelerde düzenlenmiş ve bildiri kitapları 2017’de yayınlanmış sempozyumlarda okunmuş sunumları, gözden kaçmış bazı menbaları, ayrı ayrı dönemlerde Türkçe, Azerbaycan, Kazak, Özbek, Uygur, Kırgız, Türkmen, Tatar, Başkurt, Karakalpak Türkçelerinde, Arap, Fars, Tacik, Rus, Çin, Japon, Alman, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Macar dillerinde (toplam 21 dilde) kaleme alınmış tam 3.000 (üç bin) kaynak toplamışım. Bana kalırsa, bu rakam gerçek kaynakların hepsini yansıtmıyor, ancak büyük kısmını kapsadığına şüphe yoktur.

Burada bazı ayrıntılara dokunalım. Kaynaklar orijinal dillerde verilmiştir. Kazakça menbalar Kiril alfabesi ile gösterilmiştir. Çünkü kitap yazılan dönemde Kiril alfabesini kullanan Kazakların dilindeki bazı harflerin Latin ekvivalenti tam tespit edilmemişti (mesela: ұ, и, қ). Ona göre de kolaylık için Kazakça, hakeza Özbekçe, Kırgızca, Karakalpakça ve Tacikçe kaynaklar Kiril alfabesi ile verilmiştir. Arap alfabesini kullanan Uygurların eserlerinin hepsi Latin alfabesi ile gösterilmiştir. Rusça eserler doğal olarak Kiril alfabesi iledir. Buradaki Arapça, Farsça ve Japonca birer kaynak kolaylık için Latin harfleriyle verilmiştir. Alman, İngiliz, Fransız, İtalyan, Macar ve Farsça kaynaklar, tabii ki Latin alfabesi ile gösterilmiştir. Bibliyografik bilgiler Çince hariç her dilde alfabetik sıraya göre dizilmiştir. Kanımızca bu, kronolojik yani yıllara göre dizilişten daha rahat ve kolaydır.

Çince kaynakları bilerek iki alfabe ile verdik. Onların bir kısmını Latin alfabesiyle transkribe ettik. Maksat yazar, makale ve dergi adlarının Çince telaffuzu ve nasıl yazıldığı, eserlerin nerede basıldığı üzerine okurlara bilgi vermek, bir bakıma merak gidermekti. Kaynakların diğer kısmını herogliflerle Çince orijinalde sunduk. Bunsuz kaynakları internette aramak ve bulmak mümkün değildir.

Kitaptaki 3000 kaynağın dillere göre miktarı da farklıdır. Bunların 808’i Türkçe, 582’si Uygurca, 519’u Çince, 351’i Kazakça, 330’u Rusça, 98’i Kırgızca, 98’i İngilizce, 90’ı Özbekçe, 50’si Almanca, 38’i Azerice, 16’sı Fransızca, 6’sı Tatarca, 3’ü İtalyanca, 3’ü Macarca, 2’si Karakalpakça, 1’i Türkmence, 1’i Başkurtça, 1’i Farsça, 1’i Tacikçe, 1’i Arapça, 1’i de Japoncadır. Tabii ki, bu rakamlar sabit değil, zamanla değişendir. Bugünkü vaziyete göre, *Kutadgu Bilig* Çin’de, Türkiye’de, Kazakistan’da ve Rusya’da daha çok tetkik edilmiştir. Eserin Azerbaycan’da iyi araştırıldığını söylemek maalesef mümkün değildir.

Edebiyat:

1. Ateş Ahmet, Bibliyografya: Yusuf Has Hacib, Belleten, Cilt XXXIII, 1949, sayı 49.

2. Kerimov Kayyum, *Kutadgu Bilig*‘nin topliniş ve urganilişi tarihidan. Adabiyotşunoslik ve tilşinoslık masalalari, 2-kitob, Toşkent, UzFAN. B.109-154.

3. Gülensoy Tuncer, *Kutadgu Bilig* Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi, Bibliyografya Kıtap Haberleri Bülteni, 1973, Sayı 4, s.109-116.

4. Gülensoy Tuncer, *Kutadgu Bilig* Bibliyografyası, TD. Sayı 586, Ekim 2000, s.371-377.

5. Re-Yi-Han [Reyhan], Guan-Yu ‘Fu-Le-Zhi-Hui’-Yan-Jiu-De-Jian-Shu [Kutadgu Bilig‘le İlgili Yapılmış Tetkikatların Kısa Özeti], Min-Zu-Wen-Xue-Yan-Jiu [Etnik Edebiyat Araştırmaları], 1986, №2, s. 27-30.

6. Qi Li, Guo-Ji-Xue-Shu-Jie-Yan-Jiu-‘Fu-Le-Zhi-Hui’-Gai-Guang [Uluslararası Düzeyde Yapılan Kutadgu Bilig Araştırmaları], Xin-Jiang-She-Hui-Ke-Xue [Sintszyan Sosyal İlimler Dergisi], 1986, № 4, s.113-118.

7.Asker Ramiz, *Kutadgu Bilig* Manzumesinin Orta Asya’da, Azerbaycan’da ve Çin’de Tetkiki Tarihi / Filologiya Meselelerine Dair Tematik Toplu, Bakü, 2002, №3-4. S.95-100.

8. Asker Ramiz, Bibliografya / *Kutadgu Bilig*, Bakü, Elm. 2003, s.280-314.

9. Asker Ramiz, *Kutadgu Bilig Bibliyografyası,* Bakü, 2016, 192 s.

10. Ölmez Mehmet, *Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri /* Türk Dilleri Araştırmaları, 2004, Sayı 14, s.103-126.

11. Bağdatlı Özlem, *Kutadgu Bilig Bibliyografyası /* Kutadgubilig. 2008. Sayı 14, s.157-183.

12. Kaymaz Zeki, *Kutadgu Bilig Hakkında Türkiye’de Yapılan Yayınlar Üzerine Bir Deneme /* Turkish Studies, 2009. Sayı 4/3, s.1408-1422.

13. Teres Ersin, Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacip Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi, İstanbul, Ürün Yayınları, 2009.

14. Teres Ersin, Karahanlı Türkçesi ve Eserleri *Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi*, İstanbul, Ürün Yayınları, 2010.

15. İmin Tursuncan, *Çin’de Kutadgu Bilig Araştırmaları,* Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009), Haz. Musa Duman, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

16. Tilavov Abdumurad, *Özbekistan’da Kutadgu Bilig Çalışmaları,* Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009), Haz. Musa Duman. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

17. Sertkaya Ayşegül, *Kutadgu Bilig‘in İngilizce Çevirıleri,* Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009), Haz. Musa Duman. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

18. Yasin Yusufcan, *Uygur Özerk Bölgesi’nde Kutadgu Bilig Araştırmaları-I* / Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2014, Sayı 35, s.81-109.

19. Uçar Erdem, *Kutadgu Bilig‘in Kronolojik Kaynakçası Hakkında Bir Deneme*” / Academia, 2015, Sayı 4, s.62-100)

20. Uçar Erdem, *Kutadgu Bilig‘in Kronolojik Kaynakçası (1825-2016) [Tekmilleştirilmiş Versiyon]* (Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, 2015, Sayı 6, s.6-47.

21. Jamal Gulnisa, Kafkasyalı Muhammet Savaş, *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi,* Karınca Ajans, Ankara, 2016, 391 s.

22. Jamal Gulnisa, Kafkasyalı Muhammet Savaş, *Kutadgu Bilig Research History*, Karınca Ajans, Ankara, 2016, 391 p.

23. Asker Ramiz, Yusuf Balasaguni ve *Kutadgu Bilig Bibliyografyası,* Bakü, 2017, 336 s.

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ”НИНГ ТИЛ ЎЗГАЧАЛИКЛАРИ

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ”ДА КЕЧГАН “НУТҚ” ВА “ЁЗМА АДАБИЙ ТИЛ”НИ АНГЛАТУВЧИ СЎЗЛАР СЕМАНТИКАСИ

СОДИҚОВ ҚОСИМЖОН
филология фанлари доктори, профессор
Тошкент давлат шарқшунослик университети

Аннотация. *«Тил» билан «нутқ», «оғзаки нутқ» билан «ёзма адабий тил» тушунчалари туркий тиллар тарихида илк ўрта асрлардаёқ фарқлана бошлаган эди. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида бундай тушунчаларни англатувчи бутун бошли атамалар тизимини кузатиш мумкин. Асарда уларнинг ҳар бирига махсус истилоҳлар ишлатилган.*

Асарда til, bitig, söz сингари сўзлар кенг маънода ҳам, ўрнига қараб, тилшунослик атамалари сифатида ҳам қўлланган. Буларнинг бари эски туркий тил луғат таркибининг бойлиги, унинг терминология соҳасида ҳам ифода имкониятлари жуда кенг бўлганини кўрсатади.

Таянч сўз ва иборалар: *тил, оғзаки тил, нутқ, ёзма адабий тил; сўз маънолари; тил билими, тилшуносликнинг илдизлари.*

Аннотация. *В истории тюркских языков такие понятия, как «язык» и «речь», также «устная форма языка» и «письменно-литературный язык» отличались в раннем средневековье. В произведение «Кутадгу билиг» Юсуфа Хас Хаджиба существует целая система терминов такого рода. В книге каждое лингвистическое понятие имеет своего термина.*

Слова til, bitig, söz использованы в широком, также в узком значении, т.е. в качестве лингвистического термина. Это всё имеет доказательством богатства словарьного состава старотюкского языка, также большого проимущества его в области терминологии.

Опорные слова и выражения: *язык, устная форма языка, речь, письменно-литературный язык; семантика; языкознание, историческое языкознание.*

Фан соҳасининг тарихи тилда ўша соҳага тегишли атамалар тизимининг юзага келишидан бошланади. Тилда соҳа тушунчалари билан бир пайтда, унинг атамалари ҳам яратила бошлайди. Айни ўлчовларга таянадиган бўлсак, туркий тиллар тарихида тил билимининг, яъни тилшуносликнинг юзага келиши жуда эски замонлардан бошланганига гувоҳ бўламиз. Муҳими шундаки, илк ўрта асрларда яратилган ёзма ёдгорликларда тил

билими билан боғлиқ тушунчаларни акс эттирувчи бутун бошли атамалар тизими мавжуд эди. Буларнинг бари ота-боболарнинг ёзма меросида тамғаланиб қолган.

Шарқ тилшунослиги «тил» билан «нутқ»нинг ўзаро фарқини, «ёзма адабий тил»ни ғарб илмига қараганда анча бурун англаб етди.

Ўтмишда яшаб ўтган улуғ ижодкорлар, олим ва мутафаккирлар ўз асарларида «тил» билан «нутқ»ни, «оғзаки нутқ» билан «ёзма адабий тил»ни бир-биридан фарқлаганлар. Буни уларнинг асарларида ишлатилган махсус истилоҳларда кузатиш мумкин.

Улуғ шоир ва файласуф, эски туркий тилнинг билимдони Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг «Қутадғу билиг» асарида «ёзма адабий тил»ни ***bitig söz tili*** деб атаган эди. Мана унинг ёзгани:

Balāγat bilä xaṭ teŋäššä qalï / Eδi eδgü til bu bitig söz tili. – «Агар фасоҳат билан (чиройли) хат тенглашса, / Бу ёзма нутқ тили [яъни, ёзма адабий тил] жуда эзгу тил бўлади» (QBN.101a,8).

Шунингдек, тил тарихида «нутқ» тушунчасининг ҳам ўз атамалари бўлган. Юсуф Хос Ҳожиб «нутқ; оғзаки сўз»ни ***tilin söz, til söz*** деб атаган. Мана матндан олинган ўрнаклар:

Yoq ersä bitig bu kišilär ara, / Tilin sözkä kim bütgäy erdi kör-ä. – «Бу кишилар орасида ёзув бўлмаганида / Оғзаки сўзга ким ҳам ишонган бўларди, кўргин-а» (QBN.101a,13).

Kiši köŋli bilgü tanuq erdi til söz, / Köŋül til ala boldï, kimkä bütäyi. – «Нутқ киши кўнглини билиш учун белги эди, / Кўнгил (билан) тил ола бўлди [яъни, бир-бирига тескари бўлди], кимга ишонайин» (QBQ.193a,16).

Адиб Аҳмад Югнакий ўзининг «Ҳибату-л-ҳақойиқ» асарида «оғзаки тил», яъни «нутқ»қа нисбатан ***aγïz til*** атамасини ҳам қўллаган эди. Мана унинг айтганлари:

Aγïz til bezägi köni söz turur, / Köni sözlä sözni, tiliŋni bezä. – «Нутқнинг безаги тўғри сўз турур, / Сўзни тўғри сўзла, тилингни [яъни, нутқингни] беза» (Югнакий 2019,78- байт).

Келтирилган ўрнакда *aγïz til* – «нутқ» дегани, иккинчи сатрдаги *til* ҳам айни англамда. Бир сўзни қайтармаслик учун кейингисида бошқа истилоҳ ишлатилмоқда.

Кишилик ўтмишида лингвистик билимлар тарихи «тил»ни англашдан, у ҳақдаги тушунча-қарашларнинг юзага келишидан бошланган. Шунинг учун ҳам ***til*** сўзини лингвистик тушунчаларнинг биринчиси, лисоний қарашларнинг таянч нуқтаси деса бўлади.

Ўтмишда *til* атамаси кенг маънода ишлатилган. Бу атама «жамиятнинг мулоқот воситаси» маъноси билан бирга, «нутқ»ни ҳам англатган. «Кишининг нутқи» тўғрисида сўз борганда ҳам уни *til* дейилади. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам шундай; ишлатилиш ўрнига қараб уларнинг маъносини тушунаверамиз.

Бошлаб *til* атамаси, ҳарқалай, «жамиятдаги алоқа воситаси» маъносида ишлатилган, унинг «киши нутқи» маъноси эса кейинчалик шаклланган бўлуви керак.

Маҳмуд Кошғарий ўзининг «Девону луғати-т-турк» асарида *til* сўзининг қуйидаги маъноларини кўрсатган:

til – «тил» (*lisān*). Мақолда (шундай келган): *Erdäm baši̇ – til*. Маъноси: «Энг яхши хулқнинг боши тилдир».

til – «тил» (*luγa*). Чунончи, *uyγur tili* – «уйғур тили», *xïtay tili* – «хитой тили» каби.

til – «сўз» (*kalām*); *ol begkä til tegürdi* – «у бекка сўз тегизди; ҳақоратомуз сўз сўзлади».

til – «жосус»; *yaγïdan tïl tutti̇* – «ёв жосусини тутиб олди» (ДЛТ,368; *яна чоғиштиринг:* 137–138).

«Қутадғу билиг»да *til* атамаси қуйидаги маъноларда келади:

(1) «тил; жамият тили; ижтимоий ҳодиса»ни англатади:

Qamuγ til bilir ersä, ačsa tilig. – «(Элчи) барча тилни [яъни, борган мамлакатидаги тилни] билса, тилини сўзга очса [яъни, ўша тилда сўзласа]» (QBN.99a,8).

(2) «нутқ; киши нутқи» маъносида келади:

Birisi bitigči, xaṭï belgülüg, / Birisi yalawač, tili ülgülüg. – «Бири хати белгили [яъни, равон, тушунарли] котиб, / Бири нутқи ўлчовли [яъни, фикрлаб, меъёри билан сўзловчи] элчи» (QBN.102b,1).

(3) «сўз, гап; оғзаки сўз»ни билдиради:

Sözüŋni tilin ay, tilini ešit. – «Сўзингни тил билан айт [яъни, оғзаки айт], тилини [яъни, сўзини] эшит» (QBQ.155b,2).

Қизиғи, ушбу атама «сир» маъносида ҳам келади: *til* – «сир»; *til al-* деганда «сир олиш» англашилади.

Мана ўрнаги: *Qatïylanγu, ašnu til alγu keräk, / Bu tildin yaγï qïlqï bilgü keräk.* – «Мустаҳкамланиб, сўнг (сир билувчилар ёрдамида) тил олиш керак, / Бу тилдан [яъни, сирдан] ёв қилиғини билиш керак» (QBN.89b,4).

Яна анатомик англамли «тил» ҳам бор. «Қутадғу билиг»да бу сўз икки хил маънода ишлатилган:

(1) «кишининг тили, нутқ аъзоси»:

Tilim, tïnma, öggil yaratïylïnï. – «Тилим, тинма, мақта яратувчини» (QBN.20b,9).

(2) «молнинг тили; шифобахш эт» сифатида:

Öz inčlik tiläsä eräži uzun / «Til» atlïγ etig ye, tiril ey tüzün. – «Вужуднинг фароғати узоқ осойишталигини истасанг, / «Тил» деб аталувчи гўштни еб тур, саришта» (QBN.168a,12).

Бошлаб «нутқ аъзоси» англамидаги «тил»нинг талаффузи «алоқа воситаси» ва «нутқ» англамидаги *til* дан фарқ қилган чоғи. Сабаби шундаки, «Қутадғу билиг»нинг араб ёзувли Наманган нусхасида تل сўзи «нутқ аъзоси»

англамида келганида, унга тушум келишиги қўшимчасининг «йўғон» *γayn* ли варианти қўшилган (تليغ). Шунинг учун уни *tïlïγ* деб ўқилгани тўғри.

Мана ўша байт: *Tïlïγ keδ köδäzgil, köδäzildï baš, / Sözüŋni qïsurγïl, uzatïldï yaš.* – «Тилни жуда эҳтиёт қилгин, бош сақланади, / Сўзни қисқа қилгин, ёшинг узаяди» (QBN.13b,9).

Ёки яна:

Biligsiz tïlï tutčï berklig keräk, / Biliglig kiši tïlqa erklig keräk. – «Нодоннинг тили доим берк бўлиши керак, / Билимлининг тили сўзга эркин бўлиши керак» (QBN.41a,13);

Biliglig bilig berdi tïlqa pïšïγ. – «Билимли [яъни, Тангри] тилга пишиқ билим берди» (QBN.13b,1).

Келтирилган иккала мисолда *tïl* сўзига жўналиш келишиги қўшимчасининг йўғон варианти қўшилган: *tïlqa*.

Айрим ўринларда تيل сўзи «нутқ аъзоси» англамида келганида ҳам, унга тушум келишиги қўшимчасининг «ингичка» *kāf* ли варианти қўшилган (تيليک). Шунинг учун уни *tilig* деб ўқилади. Мана ўша байт: *Öküš sözläsä, yaŋšadï ter tilig, / Yana sözlämäsä, aγïn ter tilig.* – «Кўп сўзласа, тилни эзмаланди дейилади, / Сўзламасачи, тилни соқов дейилади» (QBN.13b,7).

Англашиладики, «нутқ аъзоси» маъносидаги *tïl* билан «жамиятнинг алоқа воситаси» бўлган *til,* келиб чиқишига кўра, бошқа-бошқа сўзлардир. Тарихан уларнинг биринчиси «йўғон» ўзакли, кейингиси эса «ингичка» ўзакли сўз бўлган: *tïl* ва *til*. Кейинчалик, бу сўзлар талаффузда фарқланмай қўйиган кўринади.

Ўтмишда *til* дан бошқа сўзлар ҳам ясалган:

tilči – «воситачи»: *Yalawač tedüküm bu tilči turur, / Bu tilči sözin aysa, ölmäz, qalur.* – «Элчи деганим, бу – воситачидир, / Бу воситачи сўзларини айтса, ўлмайди, қолади [яъни, элчига ўлим йўқ]» (QBN.139a,8).

Энди қуйидаги сўзга эътибор қилинг:

tïlmač – «тилмоч, таржимон» дегани. Бу сўз «нутқ аъзоси» англамидаги *tïl* дан ясалган, шунинг учун у йўғон талаффуз қилинади: *Uqušqa, biligkä bu tïlmačï til.* – «Уқувга, билимга тилмоч – бу тилдир» (QBN.13a,8).

Тил тарихида бевосита ёзув ёки матн билан боғлиқ атамалардан бири ***bitig*** сўзидир; у *biti-* («ёз-») феълига от ясовчи *-g* қўшимчасини қўшиб ясалган.

«Қутадғу билиг»да *bitig* сўзи қуйидаги маъноларда келган:

(1) «ёзув»ни англатади:

Qamuγ eδgü sözlär bitigdä bolur, / Bitinmiš üčün söz unïtmas qalur. – «Барча эзгу сўзлар ёзувда бўлади, / Ёзилган бўлгани учун сўз унутилмайди, (мангу) қолади» (QBN.101a,10) .

(2) «китоб; асар»ни англатади:

Sözüm sözlädim men, bitidim bitig. – «Мен сўзимни сўзладим, китоб ёздим» (QBN.19b,8).

(3) «хат, мактуб»ни англатади:

Davāt quldï, kāγid, bitidi bitig, / Bitig birlä etti išinkä etig. – «Давот ва қоғоз сўради, мактуб ёзди, / Мактуб билан ишига замин ҳозирлади» (QBN.118b,1).

(4) «ҳужжат»ни англатади:

Bilir bolsa tegmä bu türlüg bitig, / Anïn saqlasa, ötrü qïlsa etig. – «(Ҳисобчи) ҳар турли ҳужжатларни биладиган бўлса, / Шу билан зийракланса, сўнг иш қилса» (QBN.104a,5).

(5) «хотира» маъносида келади:

Ölürin bilip qïlmïš özkä etig / Bitip qoδmïš atïn tirigkä bitig. – «Ўлишини билиб ўзига ҳозирлик кўрган (киши) / Отини тириклар учун хотира қилиб ёзиб қолдиради» (QBN.16b,5).

(6) «тумор»ни билдиради:

Bu aymïš: bitig tutsa, yeklär yïrar. – «Бу [яъни, азайимхон] айтади: тумор тутса, жинлар қочади» (QBN.158a,3).

Асарда *bitig* сўзидан бошқа сўзлар ҳам ясалган:

bitig söz yaŋï дейди, бу «ёзма нутқ усули» деганидир: *Eδi eδgü yaŋ bu bitig söz yaŋï.* - «Ёзма нутқ усули жуда яхши усулдир» (QBN.101a,9).

qumaru bitig, ***qumaru pand bitig*** шаклларида келиб, «насиҳатнома» маъносида ишлатилади:

Aytoldï eligkä qumaru bitig qoδmïšïn ayur. – «Ойтўлди элигга насиҳатнома ёзиб қолдиришини айтади» (QBN.55a,5).

Aytoldï eligkä qumaru pand bitig bitmišin (ayur). – «Ойтўлди элигга насиҳатнома ёзганлигини айтади» (QBQ.5a,9).

bitigči дейди, бунинг икки хил маъноси бор:

(1) «котиб»: *Bitigči nekü-teg keräk ey tetig, / Aŋar beg ïnänïp bitisä bitig.* – «Котиб қандай бўлмоғи керак, эй зеҳнли, / (Токи) бег унга ишониб, хат ёза олса» (QBN.100b,12).

(2) «ҳисоб-китобни дафтарларга ёзиб борувчи; ҳужжат ишини олиб борувчи»: *Bitigči keräk uz, qamuγ xaṭ bilir.* – «Битигчи [яъни, ҳисоб-китобни қайд этувчи] моҳир, ҳамма хат-ҳужжатни биладиган бўлиши керак» (QBN.103b,13).

bitigči ïlïmγa – «хат битувчи котиб»: *Ögdülmiš eligkä bitigči ïlïmγa nekü-teg keräkin aytur.* – «Ўгдулмиш элигка хат битувчи котиб қандай бўлмоғи кераклигини айтади» (QBN.100a,14).

bitigü – «сиёҳдон»: *Bitigünlä aldï bu kāγid bitig, / Bayat atï birlä bitidi bitig.* – «Сиёҳдон билан ёзув қоғози олди, / Худо оти билан [яъни, бисмиллоҳ билан] хат ёзишга киришди» (QBN.55a,6).

Киши нутқи билан боғлиқ атамалардан бири ***söz*** дир.

Кишилар ўртасидаги ўзаро мулоқотда *söz* атамасининг вазифаси кенгайиб, муайян тушунча билан бирга, «гап», ҳатто «нутқ»ни ҳам англата

бошлаган. Масалан, *sözlädi* деганда «сўзни айтди, талаффуз қилди» эмас, «гапирди; фикрини билдирди; хабар берди» англашилади.

Расмий мулоқотда *söz* «юрт эгасининг буйруғи, элга қарата айтган сўзи»ни англатган. Ёзув яратилмасдан анча бурун, ўзаро расмий муомаладан бошлаб юрт эгасининг элга мурожаати ҳам, жамоа орасидаги ўзаро келишув муносабатлари ҳам *söz* дан бошланган. Ҳукмдор қўл остидаги кишиларга, элга ўз сўзини, буйруғини айтган.

Ёзма ҳужжатчилик юзага келгандан кейин ҳам *söz* калимаси расмий битигларда айни вазифада ишлатила бошлади. Жумладан, илк ва ўрта асрларда яратилган ёрлиқларнинг унвонларида *sözüm* калимаси қўлланган. У «бу менинг фармоним, ёрлиғим» деган маънони англатади.

Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг «Қутадғу билиг» асарида «Бу туркча сўзни тоғ кийигидек кўрдим» (*Keyik tayï kördüm bu türkčä sözüg*) деб ёзган эди (QBQ.10b,3).

Ўз маснавийсини битар экан, китоб эгаси (*kitāb eδisi*) бор ижодий маҳорати, ўткир тил билимини ишга солган. Ҳайратланарлиси шундаки, эски туркий тил луғат таркибидаги сўзларнинг киши ўй-хаёлига келмаган, бошқа ёзма ёдгорликларда учрайвермайдиган, инжа маъноларини ҳам «Қутадғу билиг»дан топамиз. Матннинг ичига чуқур кириб борганингиз сайин, сўзларнинг янги-янги маънолари очилаверади. Шоир эски туркий тилнинг бойлиги, кенг имкониятларидан унумли фойдаланган.

Асарда *söz* атамаси қуйидаги маъноларда ишлатилган:

(1) илкин маънода ушбу атама «сўз»ни, яъни «тушунча бирлиги»ни англатган. Қолган маънолари ана шундан урчиган. «Тушунча бирлиги»га мисол:

Uquš körki til-ol, bu til körki – söz, / Kiši körki yüz-ol, bu yüz körki – köz. – «Заковатнинг кўрки тилдир, бу тил кўрки – сўз, / Кишининг кўрки юздир, бу юз кўрки – кўз» (QBH.10a,23).

(2) «кишининг нутқи» маъносида келган:

Bilip sözläsä söz, biligkä sanur, / Biligsiz sözi öz bašïnï yeyür. – «Сўзни билиб сўзласа, донолик саналади, / Билимсизнинг сўзи ўз бошини ейди» (QBN.13b,3).

(3) «айтилган фикр, мулоҳаза»ни англатади:

Bayat atï birlä sözüg bašladï. – «Худо номи билан [яъни, бисмиллоҳ билан] сўзини бошлади» (QBN.118b,2).

(4) «ёрлиқ; фармон; буйруқ»ни билдиради:

Nečä ma bilig bilsä beglär özi, / Bitigči keräk-ök bitisä sözi. – «Бегларнинг ўзи қанчалик билимли бўлмасин, / Ёрлиқ (ёки хабар) ёзгудек бўлса, албатта котиб керакдир» (QBN.100b,2).

(5) «ўгит, панд-насиҳат; ибратли сўз»ни билдиради:

Seŋä sözlädim men sözüm, ey oγul, / Seŋä berdi bu pand özüm, ey oγul. – «Сенга сўзимни сўзладим, эй ўғил, / Сенга панд-насиҳат қилдим, эй ўғил» (QBN.14a,5).

*Bu sözkä tanuγï ma*s̱*al keldi, söz, / Bu söz iškä tutγïl, sözüŋ munda uz.* – «Бу сўзга исбот учун мақол, сўз бор, / Бу сўзни [мақолни] ишга тутгин, сўзингни шу ерда уз» (QBH.8b,23).

(6) «сир, яширин сўз» дегани:

Bu iki kišidä bolur barča söz. – «Барча сўз [яъни, барча сир] ана шу икки кишида [котиб ва вазирда] бўлади» (QBN.100b,9).

(7) «таълим» маъносида:

Qamuγ näŋgä öŋdi-törü bar, sözi, / Törü tüz yurïtsa, yarur er yüzi. – «Ҳамма нарсанинг тартиб-қоидаси, таълими бор, / Тартибни тўғри тутса, кишининг юзи ёруғ бўлади» (QBN.167a,2).

(8) «маслаҳат, кўрсатма» маъносида:

Nekü ter ešitkil otačï sözi, / Munuŋ ma'nisï uq, tirilgil qozï. – «(Бу тўғрида) табиб сўзини [яъни, кўрсатмасини] эшитгин, нима дейди, / Бунинг маънисини уқ, яшагин (эй) қўзи» (QBN.167b,14–15).

(9) «таъриф, баён»: *Tügäl boldï emdi aš-ičgü sözi.* – «Энди овқат-ичимлик(лар) таърифи тугал бўлди» (QBN.169a,3).

(10) «ваъда»:

Tilin sözlänmiš sözdän yanmaz erän, / Sözindän yanïγlï išälär sanï. – «Тил билан сўланган сўздан эр кишилар қайтмайди, / Сўзидан [яъни, ваъдасидан] қайтувчи (киши) хотинлар қаторидир» (QBQ.159b,7).

(11) «маълумот; хабар»:

Yana čïqtï oγlan, ayïttï sözin, / Qayun kelmišin ham tiläkin, özin. – «Ўғлон яна чиқди, сўзини [яъни, маълумот, хабарларини] сўради, / Қаердан келганини ҳамда мақсадини, ўзини (сўради)» (QBN.214a,2).

(12) «асар; китоб»: *Tügäl on sekiz ayda aydïm bu söz.* – «Бу сўзни тугал ўн саккиз ойда айтиб тугатдим [яъни, бу асарни / китобни ўн саккиз ойда тугал ёзиб тугатдим]» (QBQ.10b,10).

(13) сўзнинг муқаддас ва илоҳийлиги англашилади: Юсуф Хос Ҳожиб «Сўз қўнғир ерга яшил кўкдан инди» (*Yašïl kökdin indi yaγïz yerkä söz*) деб ёзади (QBN.14b,15).

Бунинг билан олим икки нарсага: (1) сўзнинг улуғлиги, илоҳийлиги; (2) Қуръони карим оятлари, уларнинг кўкдан инганига (нозил бўлганига) ишора қилмоқда.

«Қутадғу билиг»да *söz* атамаси сўз бирикмалари шаклида ҳам ишлатилган. Масалан:

awučqa sözi – «қария сўзи», яъни «мақол»ни англатади:

Nekü ter ešitkil awučqa sözi, / Awučqa sözi-ol yigitlär közi. – «Қария сўзини эшитгин, нима дейди, / Қария сўзи йигитлар кўзидир» (QBN.111a,6).

qumaru söz дейди, бу бирикма «панд-насиҳат; оталар сўзи»ни англатади:

Kišidin kišikä qumaru söz-ol, / Qumaru sözi tutsa, asγï yüz-ol. – «Кишидан кишига (қоладиган) мерос сўздир, / Мерос сўзни [яъни, оталар сўзини] тутса, фойдаси юздир» (QBN.14a,8).

kečki söz шаклида келиб, «таъбир; мақол; матал» маъноларини билдиради. Бирикма таркибидаги *kečki* сифатлари *söz* нинг қадимийлигига ишора қилади:

Eδi kečki söz-ol, masalda kelir: / «Ata ornï, atï oγulqa qalïr». – «Масалда келадиган жуда эски таъбир бор: «Отанинг ўрни (ва) оти ўғилга қолади» (QBN.11a,12).

Юсуф Хос Ҳожиб «адаб; адаб илми; сўз илми», яъни ҳозирги тушунчамиздаги «адабиёт»ни ***söz bilig*** деб атаган. Мана, ўша байт:

Muŋar meŋzätü sözlamiš söz bilig, / Bu söz iškä tutγïl, ey qïlqï silig. – «Сўз илмида [яъни, адаб илмида] бунга мослаб сўз айтилган, / Бу сўзга амал қилгин, эй хулқи мулойим» (QBN.152b,11).

Қадимги туркий тилда *bilig* – «билим» дегани. Бу атама билим соҳаларини англатади. Масалан, буддизм таълимотида саккиз хил билимнинг номи ана шу сўз билан ясалган: *köz bilig* – «кўз билим», яъни кўз билан кўриб билиш; билимнинг бошланғич кўриниши; элементар билим; *til bilig* – «тил билими»; *tuymaq bilig* – «туймоқ билими», яъни туйиб билиш; билимнинг энг юқори босқичи; *bilgä bilig* – «донолик; донишмандлик», шунингдек, «чин билим; олий ҳақиқат билими» сингари маъноларга эга (*қаранг:* ДТС,99–100).

Энди Юсуф Хос Ҳожиб қўллаган *söz bilig* атамасининг ясалишига эътибор қилинг-а: русчадаги *литература* сўзи *литера,* яъни «ёзув, матн»га боғланади; арабчадан ўзлашган *адабиёт – adab* сўзидан олинган; эски туркий тилдаги *söz bilig* – «сўз билими»; чин маъноси билан «адабиёт; сўз санъати»ни англатади. Бундан-да аниқ ва теран тушунчага эга атама борми?

ič söz – «яширин сўз; сир-асрор» дегани: *Bitigčikä ayγu keräk ič sözin. –* «(Бег) ич сўзларини [яъни, сирларини] котибга айтса бўлади» (QBN.100b,3).

Бу сўздан бошқа сўзлар ҳам ясалган:

sözči – бу «сўзчи, вакил» дегани: *Qatïγ arzuladï seni körgükä, / Meni sözči ïdtï oqïp eltgükä*. – «Сени кўришни қаттиқ орзулади, / Чақириб, олиб боришга мени вакил қилиб юборди» (QBQ.149a,14).

sözlä- – асарда икки хил маънода ишлатилган:

(1) «сўзла-, гапир-»: *Öküš sözläsä, yaŋšadï ter tilig.* – «Ортиқча сўзласа, тилни эзма(ланди) дейилади» (QBN.13b,7).

(2) «иғво қил-»: *Boδun tili yawlaq, seni sözlägäy.* – «Халқнинг тили ёмон, сени иғво қилади [*сўзма-сўз.* сўзлайди]» (QBN.13a,14).

sözlämäk – сўзнинг масдар шакли, «сўзламак»: *Sözlämäktü yegräk azy šük turmaqtu? –* «Сўзламак яхшироқми ёки жим турмоқ?» (QBQ.5a,6).

Эски туркий тилда нутқ жараёни билан боғлиқ ***aγïz*** сўзи ҳам бор. «Қутадғу билиг»да бу сўз икки маънода ишлатилган:

(1) «оғиз»: *Küyär ot-teg-ol bu keräksiz sözüŋ, / Aγïzdïn čïqarmaγu, küygäy özüŋ*. – «Кераксиз сўзинг куяр ўт сингаридир, / (Уни) оғиздан чиқариш керак эмас, жонинг куяди» (QBN.100b,15).

(2) «нутқ; сўз, гап» англамида ҳам ишлатилади: *Uδïsa bu yalŋuq tüšär-ök, bu tüš / Yora bilsä, terkin kelir aγzï tüš*. – «Бу инсон ухласа, туш кўради, бу тушни / Таъбир қила билса, албатта гапи тўғри келади» (QBN.158a,6).

Бундан ***ayïz ač-*** , яъни «оғиз оч-» феъли ҳам ясалади: *Köŋüldä nekü ersä arzu-tiläk, / Ayïz ačsa barča tilin sözdä-ol.* – Кўнгилда нима орзу-тилак бўлса, / Оғиз очса, барчаси нутққа чиқади» (QBQ.150a,7).

Ёки ***ayïz tut-*** дейди, бу «оғиз жуфтла-, сўзла-» деганидир: *Boyun ber qaḓāqa, köni tut ayïz.* – «Қазога бўйин бер, тўғри тут оғиз [яъни, тўғри сўзла]» (QBN.58a,6).

Тил тарихида шундай сўзлар борки, улар маъносига қараб, сўзлашув жараёнини ёки ёзма нутқ жараёнини англатиб туради. Бу нарса феъллар семантикасида яхши кўринади. Масалан, *sözlä-, ay-, te-, tïŋla-, ešit-* сингари феъллар маъносига кўра сўзлашув жараёнини, *biti-, yaz-, oqï-* сингари феъллар эса ёзма нутқ жараёнини англатади. Булардан *sözlä-, ay-, te-* бевосита тингловчига қарата «сўз ёки гапни сўзлашга, айтишга, дейишга буйруқ»дир; *tïŋla-, ešit-* эса тингловчига қарата «сўз ёки гапни эшитишга, тинглашга буйруқ». Шунинг учун ҳам бу тушунчаларнинг келиб чиқишини анча эски, ҳатто ёзув пайдо бўлмасдан бурунги, кишилар ўртасида ўзаро фикр билдириш жараёни шаклланган даврларга боғлаш ҳам мумкин.

Энди, кейинги туркум сўзлар семантикасида бошқа бир ҳолат кузатилади: *biti-, yaz-* сўзлари тингловчига қарата айнан «ҳарф, сўз ёки йирикроқ матнни битишга, ёзишга буйруқ», *oqï-* эса, бошқа нарсани эмас, айнан «битилган, ёзилган ҳарф, сўз ёки йирикроқ матнни ўқишга буйруқ»дир. Агар бирор сурат ёки чизма тўғрисида сўз кетганда эди, *oqï-* эмас, *kör-, qara-, baq-* дейилган бўларди. Шунинг учун ҳам *biti-, yaz-, oqï-* тушунчаларининг генезиси фақат ёзув жараёни, матн битиш анъаналари, унинг келиб чиқиши билан боғлиқдир. Хат битувчи кўзда тутилганда *bitidi* ёки *yazdï,* адресат кўзда тутилганда *oqïdï* дейилади. Жамият орасида ёзув ўйлаб топилганидан кейингина бу тушунчалар ҳам шаклланган.

Ўрнакларнинг маъносига эътибор қилинг: *Qalam aldï, elgin bitidi bitig.* – «Қалам олди, (ўз) қўли билан мактуб ёзди» (QBN.142a,1); *Oqïdïm bitigni, uquldï bu söz.* – «Мактубни ўқидим, бу сўз(лар) уқилди» (QBN.142b,2).

Юсуф Хос Ҳожиб ёзув ва унинг тарихий аҳамияти тўғрисида сўз юрита туриб шундай дейди: *Bitip qoδmasa erdi bilgä bögü, / Biziŋkä uzaqïγ kim erdi tegü.* – «Билимдон, доно ёзиб қолдирмаганида, / Бизга узоқ ўтмишни ким айтиб берарди» (QBN.101a,12). Адибнинг бу айтганларидан ёзув тарихи, матн битиш анъаналари, қолаверса, ёзма адабий тил жуда узоқ даврларга илдиз отганини англаса бўлади.

biti- феъли бевосита ёзув ёки матн билан боғлиқ тушунча; хатни, ҳужжатни ёки китобни «ёзгин» дегани. Айни туришида тингловчига буйруқ. Агар *bitidi* бўлса, ўзга кимсанинг хатни, ҳужжатни ёки китобни ёзганлиги тўғрисидаги хабар англашилади.

yaz- сўзи тарихан «ёймоқ»қа, яъни «бирор нарсани ер узра ёймоқ, тўшамоқ» маъносига боғланади, унинг келиб чиқишини ёзувдан аввалги даврларга боғлаш ҳам мумкин. Лекин унинг ёзув билан боғлиқ «матнни

ёзмоқ, битмак» семаси кейинчалик, ёзув амалиёти шакллангандан сўнг «матнни, киши фикрини қоғоз бетига ёймоқ, баён қилмоқ» маъносида келиб чиққан ва у *biti-* сўзига синоним сифатида ишлатила бошлаган.

Шуларга тескари вазифада оғзаки нутқни англатувчи сўзлар тизими ҳам амал қилади.

Эски туркий тилда ***ay-*** бор, ***ayït-*** бор – улар бошқа-бошқа сўз, лекин иккови оғзаки нутққа тегишли: *ay-* – «айт- дегани: *Elig aydï: Ayγïl bu berkiŋ qayu?* – «Элиг айтди: Айтгин, сени қаттиқ тутишнинг йўли қандай? (QBN.31b,3).

ayït- «Қутадғу билиг»да икки маънода ишлатилган:

(1) «сўра-»: *Oqïdï elig bir kün Ögdülmišig, / Ayïttï bodun ḥālï, el-kün išig.* – «Элиг бир кун Ўгдулмишни (ёнига) чақирди, / Халқ аҳволи, эл-юрт иши ҳақида сўради» (QBQ.103b,12).

(2) «суриштир-»: *Ew almaq tiläsäŋ, ayït qošnïsïn, / Yer almaq tiläsäŋ, ayïtγïl suwïn.* – «Уй олмоқ истасанг, сўра [яъни, суриштир] қўшнисин, / Ер олмоқ истасанг, сўрагин [суриштир] сувин» (QBN.164b,15).

«сўров» маъносидаги *aytïγ* сўзи ҳам шу феълдан ясалган: *Tatïγ aytïγï bar yarïnlïq qatïγ.* – «Тотлининг эртанги қаттиқ сўрови (ҳам) бор» (QBN.220a,6).

Бадиий матнларда *tiŋla-, ešit-* сўзлари билан бир қаторда, айни маънода *qulaq tut-* фразеологизми ҳам ишлатилади:

Kisi alγu ersäŋ, qulaq tut meŋä. – «Хотин олмоқчи бўлсанг, менга қулоқ тут» (QBN.162b,12).

Ёки «Ҳибату-л-ҳақойиқ»дан олинган ўрнакларга чоғиштириб кўринг:

Yana bir keräklig sözüm bar, seŋä / Ayayïn men anï, qulaq tut meŋä. – «Яна бир керакли сўзим бор, сенга / Айтайин мен уни, қулоқ тут менга» (Югнакий 2019,133- байт).

Ушбу байтдаги *seŋä ayayïn* («сенга айтай»), *qulaq tut meŋä* («менга қулоқ тут») бирикмалари сўзлашув жараёнига хос. Уларнинг иккаласи биргаликда диологик нутқ жараёнини («сўзламоқ» ↔ «тингламоқ») англатади.

Бошқа бир мисол:

Aya mendä kedin keligli, munï / Oqïsaŋ, du'āda unïtma meni. – «Эй, мендан кейин келгучи, буни / Ўқисанг, дуода мени унутма» (Югнакий 2019,242- байт).

Ушбу байтдаги *mendä kedin keligli* («мендан кейин келгучи») ҳамда *munï oqïsaŋ* («буни ўқисанг») бирикмалари мазмунан ёзма нутққа хос. Улар асар муаллифининг келажак авлодга мурожаати бўлиб, ёзиб қолдирилган панд-насиҳатларни ўқишига ишорадир.

Тилда, кўпинча, муайян тушунчанинг келиб чиқиши унга зид бўлган иккинчи бир тушунчани ҳам тақазо этади. Сўз эски бўлиши мумкин, лекин янги маънолари кейинчалик ҳам шаклланади. Масалан, қадимги туркий тилда *ayïz til* дейилганда «нутқ» англанган. Бунга зид равишда, «ёзма тил»ни эса *bitig söz* дейилган.

Биринчи атамадаги *ayïz* ва *til* сўзларининг илдизи жуда эски, лекин «нутқ» маъносидаги қўшма сўз шакли айнан ёзув пайдо бўлгандан кейин, уни «ёзма тил» (*bitig söz*)дан фарқлаш учун келиб чиққан дейиш мумкин.

Шунинг сингари, иккинчи атама таркибидаги *söz* ҳам эски. Лекин ёзув пайдо бўлгандан кейин, «ёзма тил»ни «нутқ»дан фарқлаш учун *bitig söz* дейилган.

Ёзма манбалар:

QBH – «Қутадғу билиг»нинг Вена (Ҳирот) нусхаси: *Радлов В.В.* Кутадку-Билик. Факсимиле уйгурской рукописи. – СПб., 1890; *Yusuf Has Hacib.* Kutadgu Bilig. A. Viyana Nüshası (Tıpkıbasım). – Ankara, 2015;

QBN – «Қутадғу билиг»нинг Наманган (Фарғона) нусхаси: ЎзР ФА Шарқшунослик институти, 1809- кўрсаткичли қўлёзма; *Yusuf Has Hacib.* Kutadgu Bilig. B. Fergana Nüshası (Tıpkıbasım). –Ankara, 2015;

QBQ – «Қутадғу билиг»нинг Қоҳира нусхаси: *Yusuf Has Hacib.* Kutadgu Bilig. C. Kahire Nüshası (Tıpkıbasım). – Ankara, 2015.

ДЛТ – Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Нашрга тайёрловчи Қ. Содиқов. – Тошкент, 2017.

ДТС – Древнетюркский словарь. – Л., 1969.

Югнакий 2019 – Адиб Аҳмад Югнакий. Ҳибату-л-ҳақойиқ. Қосимжон Содиқов транскрипцияси, талқини ва таҳлилида. – Тошкент, 2019.

KUTADGU BİLİG‘DE EŞ ANLAMLI FİİLLER

AYNUR ÖZ ÖZCAN
Prof.Dr. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim üyesi

Özet. *İslami eserlerimizden olan Kutadgu Bilig, Türk kültür tarihi açısından olduğu kadar Türk dilinin söz varlığı bakımından da oldukça önemli bir eserdir. Kutadgu Bilig‘in söz varlığının her açıdan ayrıntılı bir biçimde ele alınması, birçok bilim dalı için çok değerli malzeme içeren bu dil yadigarının değerinin tespitinde oldukça önemlidir.*

Bir dilin söz varlığında eş anlamlı yapıların önemli bir değere sahip olduğu bilinmektedir., Kutadgu Bilig‘deki eş anlamlı sözcüklerin incelenmesi, Karahanlı Türkçesinin söz varlığının değerlendirilmesi için olduğu kadar Türk dil tarihi için de gereklidir.

Kutadgu Bilig, eş anlamlı kelimeler açısından oldukça zengindir. Karahanlı Türkçesinin zenginliğini ve ifade gücünü gösteren eş anlamlı yapılardan Yusuf Has Hacib'in ustalıkla yararlandığı ve ifade zenginliğini bu yolla artırdığı dikkati çeker. Kutadgu Bilig‘deki eş anlamlı yapılar, hem isimlerde hem de fiillerde görülür. Yaptığımız çalışmada eş anlamlı isimlerin fiillere göre çok daha fazla olduğu görüldü. Eş anlamlı filler, leksik eş anlamlılar ve leksik deyimsel eş anlamlılardan oluşmaktadır. Metinde tespit edilen fiillerden en fazla eş anlama sahip olan ölmek fiilidir. Ölmek fiili ana kelime olarak fazla geçerken diğer eş anlamlılar daha az geçmektedir. Kutadgu Bilig‘de eş anlamlı fiillerde örtmece yoluyla oluşmuş yapıların dikkat çekecek oranda fazla olduğu

görülür. Bu çalışmada Kutadgu Bilig'deki eş anlamlı fiiller, anlam ilişkileri ve kullanım özellikleri bakımından değerlendirilmeye ve eş anlamlılık oluşturan yapılar, metinden alınan örneklerle incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: *eş anlam, anlam ilişkisi, Karahanlı Türkçesi, söz varlığı*

Giriş. Balasagunlu Yûsuf, *Kutadgu Bilig'*de dilinin bütün sosyal ve kültürel iletişim kodlarını yetkinlikle kullanarak, 11. yüzyıl Türk hükümdarlık *kut*unun öğretisini, Türk devlet erkânı, âdâbı ve usûlünü bütün incelikleriyle edebî-bedîî bir mesaj hâlinde ilk dili Türkçe olanlar ile artık Türk kılığına girmiş olanlara vermiştir. Yûsuf ve eseri tarihsel diyalektolojinin zaman - mekân - konuşur bilgisini dakik olarak sunması bakımından bir yandan Türkçenin standartlaşma süreçlerinin daha iyi anlaşılması bir yandan da bize ulaşan nüshaları ile Türk dilinin hem Erken Orta hem de izleyen aşamalarındaki diyalektal türlenme akışının tanımlanabilmesi için birinci el kaynak değerindedir[1].

Türk dili ve Edebiyatının olduğu kadar, Türk kültür tarihinin de en muazzam eserlerinden biri olan Kutadgu Bilig pek çok bilgiyi içermektedir. Eserin esasını teşkil eden kamil insan tarifi yanında daha birçok fazilet vardır. Bunlar içinde her türlü bilgi edinmek, okumak, yazmak, bütün alfabeleri ve dilleri bilmek, şiir yazmak, belagat, hesap, hendese öğrenmek, tıp bilmek, rüya tabir etmek gibi şubeler bulunduğu ve Türk muhitine has avcılık, kuşçuluk, ok atmak, satranç oyunları gibi bahisler de vardır [2] İçerdiği bilgilerle birlikte Karahanlı Dönemi Türkçesinin söz varlığını yansıtması bakımından da eşsiz bir eserdir.

Kutadgu Bilig'de bu bilgiler verilirken sözcüklerin anlam ilişkilerinden yararlanılmıştır. Kelimelerin anlam ilişkileri sonucunda oluşan eş anlamlılar, aynı anlamlı sözcükler veya bir birine yakın anlamlı sözcükler olarak tanımlamıştır.[3] Aynı anlama gelen leksikal parçalar eş anlamlı ve bunlar arasındaki ilişkiler de eş anlamlılık olarak değerlendirilmiştir.[4]

Cruse, eş anlamlıların semantik örtüşmeye sahip olmalarının gerektiğini belirterek, eş anlamlıları merkezi semantik özellikleri yönünden anlamları özdeş olan leksikal parçalar olarak tanımlamaktadır.[5] Eş anlamlılığın ölçüsünün aynı cümle içinde eş anlamlı sözcüklerin yer değiştirme özelliğinin olmasına bağlayan dilcilerin yanında değişebilirliğin eş anlamlılar için bir ölçü olmadığını belirtenler de vardır.[6]

Warren, eş anlamlılar ile varyantlar arasında ilginç bir ayrım yapmıştır. Eğer kelimeler, benzer anlama sahipse ve bazı bağlamlarda anlam değişmeden yer

---

[1] Barutcu Özönder, F.S., "Kutadgu Bilig I Zaman-Mekân-Konuşur: XI. Yüzyılda Balasagun'dan Kâşgar'a, Balasagunlu'dan Kâşgarlı'ya", Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 2, Aralık 2017, s. 12-63.

[2] Arat, R. R., Kutadgu Bilig I Metin, TDK yayınları, Ankara 1991, s. VII.

[3] Özbek Tili Leksikologiyası, Taşkent, 1981, s. 235.

[4] Crystal, David, A dictionary of Linguistics and Phonetics, Oxford, 1997, s. 376.

[5] Cruse, D. A., Lexical Semantics, London, 1986, s. 267.

[6] Yael Ravin, Synonymy from a Computational Point of View, Frames, Fields, and Conrasts, New Jersey, 1992, s. 398.

değiştirebiliyorlarsa, eş anlamlıdır. Bunun için İngilizce deep ve profound kelimelerinin bazı cümlelerde yer değiştirebileceğini belirtiyor. Varyantta ise cümlede yer değiştirme olayının olmadığını söyleyerek bunun için de lady ve woman kelimelerini veriyor.

Eş anlamlılar dilde çeşitli yollarla oluşurlar. Eş anlamlılığın oluşmasında en önemli yollardan birisi edebî dildeki aynı tasavvuru ifade eden kelimeler arasında anlamda yakınlık ve benzerliğin oluşmasıdır: İkinci yol dildeki kelimeyle aynı anlama gelen başka dilden kelime alınmasıdır. Örneğin, güç-kuvvet. Edebî dildeki bir kelime varken aynı anlama gelen ağızlardan bir kelime alınması da eş anlamlıların oluşmasında bir başka yoldur[1]. Kirli-pis gibi. Evfemizler bir kelimenin söylenişindeki tabular (örtmeceler) da eş anlamlılığın oluşmasında çok önemlidir. Öl-yerine gözü yumulmak, ebediyete intikal etmek fiillerinin kullanılması gibi. Bu yolla oluşan eş anlamlılar euphemistic (örtmeceli) eş anlamlılar olarak adlandırılmaktadır.[2]

Genel olarak dilciler bir dilde aynı anlama gelen birden çok kelimenin olmasının mümkün olmadığını belirterek terimleri farklı olsa da eş anlamlıları mutlak, tam (total, absolute, strict synonymy) ve kısmî (partial synonymy) olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Tam eş anlamlılığın nadiren olduğunu belirten dilciler genel olarak dildeki sinonimlerin kısmî olduğunu ifade etmişlerdir. [3]

Eğer bütün bağlamlarda kelimeler yer değiştirebiliyorsa, bu tam eş anlamlılıktır. Dilciler bu tür eş anlamlılığın bütün dillerde olduğu konusunda şüphe içindedirler. Eş anlamlıları kısmî eş anlamlıları, hiponimlerin özel bir türü, simetrik hiponim. veya hiponim olarak değerlendiren dilciler de vardır. [4]

Eş anlamlı kelimeleri bir arada tutan temel noktanın anlam olduğu bilinmektedir. Eş anlamlılık grubunu oluşturan birlikleri birleştirici bir anlam vardır. Bu anlam, eş anlamlılık grubunu oluşturan kelimelerin hepsinde vardır. Birleştirici anlam olmazsa, eş anlamlılık olayından söz edilemez. Aynı zamanda eş anlamlı kelimeler arasında bu eş anlamlıların özelliğini belirleyen bir ana kelime vardır. Bu kelime, eş anlam grubunun özelliğini belirlemede ve her bir kelimenin kendine özgü özelliğini ortaya koymada, önemli rol oynar.[5]

Kutadgu Bilig'de Eş Anlamlı Fiiller: Eş anlamlı sözcükler, konuşmada ve yazıda, tekrarlardan kurtulmayı sağlarken, ifadenin akıcılığına da imkan vermektedir. Bir düşünceyi ifade ederken, sürekli aynı kelimenin kullanımı, okuyanları veya dinleyenleri sıkar. Bu sebeple aynı sözcüğün tekrarı yerine eş anlamlılarından yararlanılır. Kutadgu Bilig'de bunun çok sayıda örneği görülür.

[1] Fahri Kemal, vd., Hazirgi Zeman Özbek Tili, Taşkent, 1957, s. 77.
[2] Howard, Jackson, Words and Their Meaning, Newyork, 1988, s. 73.
[3] Howard, Jackson, Words and Their Meaning, Newyork, 1988; Cruse, D.A., Lexical Semantics, London, 1986, Meanings, Models, and Metaphors A Study in Lexical Semantics in English, Stockholm, 1990, s. 110.
[4] Palmer, F. R., Semantics, London, 1984, s. 38, Persson, Gunnar, Meanings, Modesls, and Metaphors A Study in Lexical Semantics in English, Stockholm, 1990, s. 124.
[5] Özbek Tili Leksikologiyası, Taşkent, 1981, s. 245.

Çalışma için Reşit Rahmeti Arat[1] tarafından hazırlanan metin ve çevirisi esas alındı.

Kutadgu Bilig eş anlamlı fiiller bakımından oldukça zengindir. Yusuf Has Hâcib'in bu yapıları büyük bir ustalıkla kullandığı ve bu yolla ifade gücünü artırdığı görülür. Bu filler içinde en fazla eş anlamlıya sahip olan ölmek fiilidir.

Ölüm düşüncesi, hatta bu kelimenin söylenişi, insanda korku ve ürküntü yaratır. Ölüm ve ölmek de tabu olduğundan bu kavramla ilgili kelimeler yerine ölümü çağrıştırmayan kelime ve deyimler kullanılarak bu kavramlar ifade edilir.[2]

Yaşamaz olmak, hayatı sona ermek, ölmek anlamı, Kutadgu Bilig'de **öl-, ajun (dünya) kod-, can çıḳ-, ḳara yir bol-, ḳara yir töşen-, köz yum-, yir töşen-, yağız yir ye-, yağız yir yat-, yirke kir- yapıları ile verilmiştir.** Bu eş anlamlı sözcüklerin ana sözcüğü olan öl- 164 yerde geçmektedir.

ağırlıḳḳa tegse küvez kür bolur *ölüm tutsa udlur ökünçün* ***ölür***	Biraz itibar kazanırsa, mağrur ve kabadayı olur; ölüm yakaladığı zaman süklüm püklüm onun arkasından gider ve pişmanlık içinde ölür (Kutadgu Bilig B.1125).

öl- fiilinin deyimsel eş anlamlılarını örtmeceli ve metaforik eş anlamlıları oluşturmaktadır.

Örtmece, tercih edilmeyen ifadelere alternatif olarak kullanılır. Tercih edilmeyen ifadeler olarak adlandırılan tabu şeklinde belirtilen halk inancı vardır. Belirli bir kişi veya toplumun tümü için tehlikeli olduğuna inanılan yasaklanmış davranış olan tabunun, ihlali otomatik olarak ihlal edene veya yakınlarına zarara sebep olacağına inanılır.3 Ölüm ve ölmek kavramlarını ifade eden kelimeler de tabudur. İnsanlar ölümden korkarlar ve bunu doğrudan söyleyemezler. Hatta eski İngilizce metinlerde öl-fiilinin hiç kullanılmaması yüzünden bazılarının bu kelimenin İngilizceden çıktığını düşündükleri kaydedilmektedir.4

KB'de de öl- fiilinin tabu olduğu görülür. Canın çıkması ile ölümün gerçekleşmesi, KB'de can çıḳ- şeklinde verilmiştir.

Bayat birdi erdi angar can revan *yana yandru aldı* çı***ḳıp bardı can***	Bu fâni canı ona Tanrı vermişti şimdi geri aldı ve can da çıktı gitti. (Kutadgu Bilig A.6296).

[1] Arat, R.R. Kutadgu Bilig I Metin, Iı Çeviri, TDK yayınları, Ankara, 1991.
[2] Öz Özcan A., (2006) "On the Snonyms of the Verb "ölmâq" (to die) in Uzbek Language" Central Asiatic Journal, Harrassowitz Verlag, 50(2), 298-310.
[3] Allan Keith, Kate Burridge, Euphemism & Dysphemism, New York, 1991, s.
[4] a.g.e., s. 156.

KB'de, ölüm düşüncesi dünyayı bırakmak, terk etmek olarak düşünülmüş bu dünyanın terk edilmesi öbür dünyaya yolculuğun ifadesi olan ve *ajun (dünya) kod-* şeklinde verilmiştir. Diğer taraftan insanın bu dünyada kısa süreli yaşamı, bu dünyadan göçüp gitmesi ile eşleştirilmiş *keçib bar*-yapısı ile de verilmiştir.

ḳadaşıng ***keçip bardı ḳodtı ajun*** *sen inçin tirilgil yaşa*ğıl uzun	Kardeşin göçtü gitti, bu dünyayı terk etti, Tanrı sana sağlık ve uzun ömürler versin (Kutadgu Bilig B.1125).

*unutma mini ay oḳı*ğlı tirig özüm **dünya *ḳodsa*** töşense yirig	Ey bunu okuyan canlı, ben dünyayı bırakıp toprağa düşünce beni unutma (Kutadgu Bilig A.6507).

KB'de hayatın sona ermesi, fiziksel olarak dünyaya açılan penceremiz olan gözün yumulması ile ifade edilmiştir.

Bukün ya yarın tut ***yumulsa bu köz*** *Silerning du'aḳa bolur* munguġ öz	Bugün ya yarın bu göz kapanınca, ben de sizin duanıza muhtaç olacağım. (Kutadgu Bilig C.6172).

Ölmek fiilinin leksik deyimsel eş anlamlılarının büyük bir kısmı toprağa düşme, toprak olma ile ilgilidir. Ölmek, insanın toprağa gömülmesi, toprağa düşmesi ve dönmesi şeklinde ifade edilmiştir. Toprağa gömülme ***ḳ****ara yir bol,* (**ḳ**ara, yağız) *yir töşen-, yirke kir-, yağız yir yat-* şeklinde tabu olarak verilmiştir.

isiz edgü barça ***ḳara yir bolur*** *bitilmiş ecelke yetilse ezel*	Ezelden yazılmış olan ecel iyi veya kötü herkes kara toprak olur(Kutadgu Bilig C.6272).

İtitglig saray ordu ḳarşı ḳodup **yağız yir töşenib** *yaturlar küdüp*	Süslü saray, köşk evlerini bırakıp, kara toprağa döşenip bekleyip yatarlar. (Kutadgu Bilig C.6404).

ne türlüg ne yanglıġ kişi ḳoptı kör ***yağız yir*** *olarıġ* **yidi** *optı kör*	Ne türlü ve ne çeşit insanlar bu dünyaya geldi; bak kara toprak hepsini yedi ve yuttu (Kutadgu Bilig C.6403).

ḳanı ol müsülman ḳan tökgüçi nelük **kirdi yirke** *ḳanı ol küçi*	Hani o Müslümanların kanını döken insan niye toprağa girdi, onun gücü kuvveti ne oldu. (Kutadgu Bilig C.6440).

Üzüntü, acı, sevinç, pişmanlık etkisiyle gözyaşı dökmek kavramı, Kutadgu Bilig'de *yıġla-, sıġta-, yaş tökmek –, yaşı yuvıl-, yaş aḳıt- yaş saç-* sözlük birimlerle ifade edilmiştir.

Bu eş anlamlı yapıların ana sözcüğü olan yıġla- 18 ve sıġta- 1yerde geçmektedir.

tutup ḳuçtı ögdülmiş odġurmışıġ *öpüp* ***yıġladı*** yirke tökti yaşıġ	Ögdilmiş kalkıp Odgurmış'ı kucakladı ve öpüp ağlayarak göz yaşı döktü (Kutadgu Bilig C.6196).

neçe külse bir gün yana **sıġtatur** *neçe itse evre buzar artatur*	Ne kadar gülerse gülsün bir gün yine ağlatır; ne kadar düzeltirse düzeltsin bir gün bozar dağıtır (Kutadgu Bilig C.6126).

Ağlamak fiilinin deyimsel eş anlamlıları, ağlamanın sonucu olarak gözden sıvı akmasıyla ifade edilmiş ve KB'de *yaş saç- yaş aḳıt- yaş tök-, yaş yuvıl-* şeklinde verilmiştir.

köngül bertti ilig ***yuvıldı yaşı*** *ayur ay diri*ġa ol edgü kişi	Hükümdar çok müteessir oldu, ağlamağa başladı ve:- O iyi insana çok yazık dedi (Kutadgu Bilig B.6238).

sözin kesti ilig közi ***yaş saça*** *tutup çıḳti andın saḳınçıġ ḳuça*	Hükümdar sözünü kesti, gözünden yaşlar akıttı; Ögdilmiş keder içinde oradan kalkıp çıktı (Kutadgu Bilig B.1562).

Ünin sıġtadı eşşitib ögdilmişe *Urındı toḳındı* ***aḳıttı yaşa***	Bunu duyan Ögdilmiş feryad ederek, döğündü ve göz yaşı döktü(Kutadgu Bilig A.6292).

Herhangi bir kötü davranış için ceza vermekten vazgeçmek, affetmek, bağışlamak kavramı KB'de ***bağışla-, suyurḳa-, keçür-, yarlıḳa-*** *sözcükleri ile verilmiştir.*

seningde adın yoḳ sıġınġu idim *yazuḳum* **bağışla** yölegil *ḳutun*	Senden başka sığınacak rabbim yok; günahımı bağışla ve saadet yolunda beni destekle (Kutadgu Bilig C.5125).

keçürdüm *yana sözledim söz sanga* *nelük yüz evürdüng ayu bir manga*	Bunu affettim, sana tekrar hitap ettim; bu sefer de neden yüzünü çevirdin (Kutadgu Bilig B.649).

*sen ök sen yazuḳ **yarlıḳa**ğlı idim bir **suyurḳa** mini sen yazuḳum unuttım*	Günahlarımı bağışlayan sen bir rabbimsin, sen beni affet günahlarımın sayısını ben bile unuttum (Kutadgu Bilig C.6564).

Korumak, görünmez duruma getirmek için veya gizlemek için üstüne bir şey koymak, örtmek kavramı KB'de **ört-, yap-, eşü-** sözlük birimler ile verilmiştir.

*küjek yazdı rumi ḳızı **örtti** yüz ḳara saç bodu*ğı ajun toldı tüz	Rûmî kızı zülüflerini çözerek yüzünü örttü; Her taraf siyah zülüf rengini aldı (Kutadgu Bilig B.4885).
*Neçe kür kögüzlüg küvenür erig ölim yirke kömdi **eşüdi** yirig*	Nice cesur, mağrur ve kibirli insanları ölüm yere gömdü ve üzerlerini toprak ile örttü (Kutadgu Bilig B.5212).
*Tirer sen yumıtsa saçar sen ḳamuġ oḳır sen yüz ursa **yapar** sen kapuġ*	Yığarsın; toplanınca hepsini dağıtırsın; önce çağırırsın fakat gelince kapını kapatırsın (Kutadgu Bilig B.719).

Sonuç:

Sonuç olarak Kutadgu Bilig eş anlamlı sözcükler bakımından oldukça zengin bir eserdir. Yusuf Has Hacib, eş anlamlı yapıları ustalıkla kullanarak ifade gücünü artırmıştır. Eş anlamlı birliklerden oluşan ikilemeleri aynı beyit ve mısra içinde kullanarak ifadenin etki gücünü artırdığı görülür. Bazı eş anlamlı sözcüklerden üç tanesinin yan yana kullanıldığı da görülür.

KB'de eş anlamlılık isimlerde ve fiillerde görülür. Eş anlamlı isimlerin fiillere göre daha fazla olduğu dikkati çekmektedir. Eş anlamlı isimlerden en fazla eş anlamlısı olan sözlük birim tişi ve adaş, fiillerden ise ölmek ve yığlamak filleridir.

Kaynaklar:

1. Abik, D., (2009), "Kutadgu Biig'de Hayvan Adları", Türklük Bilgisi Araştırmaları (Cem Dilçin Armağanı), C. 33/1 s. 1-32.
2. Ata, A., (1993), "Kutadgu Bilig Üzerinde Bir Düzenleme Denemesi Kör mü? Kür mü?", Türkoloji Dergisi, C. 11 S. 1 s. 301-308 (DOI: 10.1501/Trkol_0000000148 Yayın)
3. Arat, R. R., (1991), Kutadgu Bilig I Metin, TDK yayınları, Ankara.
4. Arat, R. R., (1991), Kutadgu Bilig II Çeviri, TDK yayınları, Ankara.
5. Arat, R. R., (1979), Kutadgu Bilig III İndeks, TDK yayınları, Ankara.
6. Barutcu Özönder, F., S., "Kutadgu Bilig I Zaman-Mekân-Konuşur: XI. Yüzyılda Balasagun'dan Kâşgar'a, Balasagunlu'dan Kâşgarlı'ya", Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 2, Aralık 2017, s. 12-63.

7. Bayraktar, Fatma, Sibel, (2014) "Kutadgu Biligde Üçlemeler, Dörtlemeler ve Beşlemeler"

8. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi,* S. 3/2 s. 29-53.

9. Çağatay, Saadet (1963), "Türkçede 'Kadın' İçin Kullanılan Sözler", TDAY Belleten 1962, s. 13-49, Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları.

10. Dilâçar A., (1972), 900. Yıldönümü Dolayısıyle Kutadgu Bilig İncelemesi, TDK yayınları, Ankara.

11. Ercilasun, A.B., (1984), Kutadgu Bilig Grameri Fiil, Gazi Üniversitesi yayını, Ankara.

12. (ÖTL) (1981), Özbek tili leksikologiyası, Taşkent.

13. Karahan, Akartürk (2006), "Tarihî Türk Dilinin Söz Varlığına Katkılar: Kadınla İlgili Kelimeler Üzerine", Bilkent Üniversitesi l. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri. Ankara.

14. Öz Özcan A., (2006) "On the Snonyms of the Verb "ölmåq" (to die) in Uzbek Language" Central Asiatic Journal, Harrassowitz Verlag, 50(2), 298-310.

15. Öz Özcan, A., (2018) "Kutadgu Bilig'de Eş Anlamlı İsimler". VIII. Uluslararası Türk Dil Kurultayı, Kırgızistan (Karakol), 22-26 Eylül 2018.

16. Öztürk, Faruk (2005), "Kutadgu Bilig'de Bitki Adları", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VI(I), 201-208.

17. Palmer, F.R., (1984) Semantics, London.

18. Persson, Gunnar, (1990) Meanings, Modesls, and Metaphors A Study in Lexical Semantics in English, Stockholm.

19. Taş, İbrahim (2015), Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı, TDK Yayınları, Ankara.

20. (TS) Türkçe Sözlük (1998), Türk Dil Kurumu Yayınları

21. Tezcan, Semih (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", TTK- Belleten, C. XLV/2, S. 178, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

22. Yılmaz A., (2004) "Kutadgu Bilig'de Kadın", *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 324-341.

23. Yusuf Has Hacib (1993), Kutadgu Bilig (Kahire Nüshası), Kültür Bakanlığı.

"QUTADG'U BILIG"DA XITOB YUKLAMA VA UNDOVLARI ASOSIDA O'ZBEK TILIDAGI BA'ZI SO'ZLARNING ETIMOLOGIYASI

BOLTABAYEV SAIDBEK

Turkiya Karabuk davlat universiteti,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. *Turkiy tilda musulmonlik muhitida yozilgan ilk va eng yirik asar bo'lgan "Qutadg'u bilig"da asosan dialoglar jarayonida uchrovchi xitob yuklama va undovlari ma'ruzada tadqiq etilgan. Shuningdek xitob yuklamasining qo'shilishi oqibatida qoliplashib qolgan munu, unu, munuqï so'zlarining o'zbek adabiy tilidagi mana, ana, bunaqa, unaqa va qanaqa so'zlariga bo'lgan munosabati etimologik jihatdan ko'rib chiqilgan.*

Tayanch so'z va iboralar: *undov, yuklama, morfologiya, olmosh, vokativ, etimologiya.*

Abstract. *Kutadgu Bilig is the first and a great work written in Turkic in the Islamic period. In our paper the adressing interjections and postpositions were examined. In addition, the relationship between the words munu, unu, munuḳı and the words mana, ana, bunaqa, unaqa, qanaqa used in the Uzbek written language, which emerged as a result of the Formulaicity of the adressing interjection, was studied etymologically.*

Keywords and expressions: *interjection, postposition, morphology, pronoun, vocative, etymology.*

Özet. *Bildiride İslami dönemde Türkçede yazılan ilk, aynı zamanda büyük bir eser olan Kutadgu Bilig'de genellikle karşılıklı konuşmalarda görülen seslenme ünlemi ve edatları incelenmiştir. Ayrıca seslenme ünleminin gelerek kalıplaşması sonucunda ortaya çıkan munu, unu, munuḳı kelimelerinin Özbek yazı dilinde kullanılan mana, ana, bunaḳa, unaḳa, ḳanaḳa kelimeleriyle ilişkisi etimolojik bakımdan ele alınmıştır.*

Anahtar kelimeler: *ünlem, edat, biçim bilgisi, zamir, köken bilgisi.*

Insonlar muloqot jarayonida turli maqsad va sabablarga ko'ra bir-biriga yoki boshqa jonli yoki jonsiz narsalarga xitob qiladi. Chaqirish, undash, ogohlantirish, e'tibor tortish, hurmat yoki rasmiylikni ko'rsatish, tasdiq, turli his-tuyg'ularni (hayajon, sevinch, mehr, sevgi, nafrat, qo'rquv, achinish, g'azab kabi) ifoda etish, so'kish, yerga urish kabi turli maqsad va sabablar asosida ishlatiladigan undov so'zlar beruvchi va oluvchi tomonlar, boshqa so'z bilan aytganda, xitob qilayotgan va xitob qilinayotgan tomonlar orasida muloqotni yuzaga keltiradi. Xitobni kuchaytirish, ta'kidlash uchun ba'zan ko'rsatkichli, ba'zan esa ko'rsatkichsiz/belgisiz (ø) shaklda undovlardan foydalaniladi.

Islomiy muhitda yozilgan ilk va eng hajmli turkiy asar bo'lgan "Qutadg'u Bilig"da xitob uchun qo'llanilgan quyidagi turdagi morfologik birliklarni ko'ramiz.

1) Ot, otlashgan so'zlar, buyruq maylidagi fe'llarning oxiriga urg'u (ø), /-*a*/ yuklamasi, /-*i*/ va /-*m*/ qo'shimchalarini keltirish;

2) Ot, otlashgan so'zlardan oldin *ey, ayo, yo* undovlari, keyin esa urg'u (ø), /-*a*/ yuklamasi, /-*i*/ va /-*m*/ qo'shimchalarini keltirish (Mert, 2002: 17).

I. urg'u (ø)

Ko'rsatkichsiz, urg'u bilan qilingan xitoblar matnda keng uchraydi:

Yanut berdi Ögdülmiş aydï elig,
Tiläk keldi tuttï tegürdi elig. (QBN: 115a/7)

Ma'nosi: *O'gdulmish javob berib aytdi: Ey elig, tilak kelib hammaga qo'lini uzatdi (hamma o'z orzusiga erishdi.)*

Uçuz tutma erdemni ögren oğul,
bu erdem yorïqï ürüŋ quş teg ol. (QBN: 112a/2)

Ma'nosi: *Ey o'g'il, fazilatni qadrsiz deb o'ylama, uni o'rgan. Bu fazilatning yo'rig'i, xulqi oq qush kabidir.*

II. -*m* egalik qo'shimchasi

Egalik qo'shimchalari ifodalangan narsaning qaysi shaxsga qarashli ekanini bildiruvchi, ismlarni egalik munosabatida bir-biriga bog'lovchi qo'shimchalardir.

Turkiy tilda egalik qo‘shimchalari belgili va belgisiz qaratqichli birikmalarda namoyon bo‘ladi. Qaratqichli birikmalar an’anaviy ravishda qaratqich va qaralmish deb nomlangan ikki unsurdan iborat bo‘ladi: *uyning tomi, daryo o‘zani* kabi. Lekin uslubiy sabablardan yoki tildagi qisqalikka moyillik sababli bu ikki unsurdan biri tushib qolishi mumkin. Masalan o‘zbek tilida *ahammiyati yo‘q* deganimizda birikmaning qaratqich qismi tushganini payqash qiyin emas. To‘lig‘i *buning ahammiyati yo‘q* bo‘ladi. Bu yo‘sinda qaratqichning tushishi qaralmishdagi egalik qo‘shimchasining so‘z bilan qoliplashuviga olib keladi. Masalan tilimizdagi *kechasi, kunduzi* kabi so‘zlarda uchinchi shaxs egalik qo‘shimchasining qoliplashib qolganini ko‘ramiz.

Bunga o‘xshash ixchamlashish hodisasini birinchi shaxs egalik qo‘shimchasining xitob undovi tariqasida qo‘llanilishida ko‘rish mumkin. Misol uchun eski uyg‘ur harfli moniy matnlarida uchraydigan *täŋrim* so‘zi “oliy janob” ma’nosini ham bildiradi. Yoki o‘zbek tilida o‘z bolasi yoshidagi notanish kimsaga ham “o‘g‘lim”, “qizim”, “bolam” deb murojaat qilish egalik qo‘shimchasining xitob undovi vazifasini bajara olishini ko‘rsatadi.

Ayni ravishda Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”ida *-m* egalik qo‘shimchasining xitob undovi sifatida qo‘llanilganini ko‘ramiz:

Yana aydï Aytoldï oğlum eşit,
Özüŋ eδgü birle tamudïn küşit. (QBN: 53b/3)

Ma’nosi: *Oyto‘ldi yana aytdi: “Ey o‘g‘lim, eshit! Yaxshiliklar bilan sen o‘zingni do‘zaxdan saqla.”*

Bu barça asïğ sanï boldï begim,
Asïğ qïlğuçïğ eδgü tutğu begim. (QBN: 111b/8)

Ma’nosi: *Bularning barchasi foyda singaridir, ey begim. Foyda beruvchini yaxshi tutish kerak, ey begim.*

III. *-a/ä*

Avvalo *-a/ä* xitob yuklamasining turkologiyada grammatik jihatdan qanday o‘rganilganligiga to‘xtalib o‘tsak. Dunyodagi ko‘plab tillarda, jumladan ba’zi Hind-Yevropa tillarida murojaat qilingan kishining ismi yoki biror xususiyatiga qo‘shilib keladigan alohida morfologik unsur bor. Bu morfologik unsur o‘sha tillarda otlarning kelishik kategoriyalaridan biri hisoblanadi. G‘arb turkologiyasida turkiy tildagi *-a/ä* xitob yuklamasiga *vokativ* deb nom beriladi, hatto Gabain kabi ba’zi tilshunoslar kelishik kategoriyasida ko‘rsatadi. Xo‘sh, turkiy tilda haqiqatan Hind-Yevropa tillarida bo‘lganidek alohida xitob kelishik kategoriyasi bormi? Yoki *-a/ä* xitob yuklamasini kelishik kategoriyasi ichida ko‘rsatish qanchalik to‘g‘ri? Aytish kerakki, turkiy tilda alohida xitob kelishik kategoriyasi deb ko‘rilishi mumkin bo‘lgan qo‘shimcha yo‘q. Ilk namunalari ko‘kturk harfli bitiglarda uchraydigan *-a/ä* xitob yuklamasi na so‘z yasovchi, na shakl yasovchi qo‘shimcha bo‘la oladi.

Turk olimlaridan Shinasi Tekin ham vokativ kelishik qo‘shimchasi sifatida -*a* qo‘shimchasini ko‘rsatadi. Asosan eski uyg‘ur harfli matnlarda ishlatilganini qayd etgan holda unli bilan tugagan so‘zlarga kelganda *y* undoshi yordamida

bog'lanishini yozadi (Tekin, 1992: 88). Shuningdek tadqiqotining "Undovlar" qismida ham *-(y)a* undovi haqida so'z yuritadi, bu undovning yo'g'on-ingichka so'zlarning hammasiga bir xil kelishini, morfologik jihatdan xitob qo'shimchasi sifatida qabul qilish mumkin ekanini bildiradi (Tekin, 1992: 95).

Qadimgi turkiy til grammatikasi bo'yicha tadqiqot olib borgan Marsel Erdal esa vokativ qo'shimchasini kelishiklar orasida ko'rsatmaydi. Unga ko'ra xitob, chaqiriq ifodalaridan keyin keluvchi *-a/ä* bir undov bo'lib, tuslangan fe'llarga ham qo'shilib achinish, qayg'urish kabi qo'shimcha ma'nolarni yuklaydi. Shinasi Tekin singari bu undovning *a* va *e/ä* tovushlari uchun alohida harflarga ega bo'lgan braxmi harfli matnlarda ingichka qatorli so'zlarga ham yo'g'on variyanti kelishini ta'kidlaydi (Erdal, 2004: 351).

Tilimizning eng eski obidalaridan beri qo'llanilayotgan *-a/ä* yuklamasi O'rxun yodgorliklaridan faqat O'ngin yodgorligida bir joyda ko'riladi: *"Beglärim-ä!" ter ermiş.* Biroq asosiy qismi qabrtosh bo'lgan Yenisey yodgorliklarining deyarli barchasida bu yuklamani uchratamiz. So'z boyligi chegaralangan bo'lishiga qaramay *esizim-ä, esiz-ä açïğ-a, qunçuyïm-a, buŋ-a, qadaşïm-a, qaŋïm-a, adïrïltïm-a, bökmädim-ä* kabi qoliplashgan ifodalar Yenisey yodgorliklarining har birida hatto bir necha martadan uchraydi. Yenisey yodgorliklari tilining o'ziga xosliklaridan birini aynan shu undovlar tashkil qiladi. Buddaviylik va moniylik muhitida yaratilgan uyg'ur harfli asarlarda ham asosan ot va ot xususiyatiga ega so'zlarning so'ngiga kelgan holda achinish, chaqirish, ta'kidlash kabi vazifalarda qo'llanilgan.

"Qutadg'u bilig" tilining o'ziga xosliklaridan biri *-a/ä* yuklamasidan muallifning mohirona foydalanishida ko'riladi. Bayt va to'rtliklarning qofiyalarida Yusuf Xos Hojib *-a/ä* yuklamasini tez-tez ishlatib turadi. Bu holat asosan asar qahramonlarining o'zaro muloqotlarida, ba'zan esa xalq maqollarida uchraydi. Mavzu e'tibori bilan to'g'ri davlatchilik asoslari, xalq-davlat-shaxs munosabatlari qanday bo'lishini ko'rsatishni qamrab olgan asarlar odatda o'quvchining e'tiborini darhol jalb eta olmaydi. Chunki bunday asarlarning tili og'ir, folklor unsurlari va turli badiiy san'atlardan xoli bo'ladi. Lekin "Qutadg'u bilig"ning tili esa xalq tili bilan hamohang. O'sha hamohanglikni ta'minlab beruvchi jihatlardan biri xalq muloqotida tez-tez ishlatiladigan *-a/ä* yuklamasi desak mubolag'a bo'lmaydi.

"Qutadg'u bilig"ning uch nusxasida *-a/ä* xitob yuklamasi umumiy hisobda 62 xil so'z bilan 155 marta qo'llanilgan bo'lib, bularni quyidagi holatlarda ko'ramiz.

3.1. ot/sifat + *-a/ä*

Asarda eng ko'p xitob yuklamasi ot va sifat turkumidagi so'zlarga kelgan (91 o'rinda). Bular quyidagilar: *yer, tüz, teŋ, qut, tez, bir, kün, ton, tüp, köz, söz, neŋ, qaş, men, meŋ, baş, eş, miŋ, sen, men, yol, keŋ, eŋ, beg, ot, aş, tün, tïn, yaş, iş, er, emgäk.* Bulardan tashqari kishi ismlaridan keyin *-a/ä* yuklamasidan tez-tez foydalanilgan. Xususan matnda O'gdulmish ismidan keyin 24 marta, O'zg'urmishga murojaat qilinganda esa 8 marta bu yuklamadan foydalanilgan.

Ayïttï qaδaşlarïn <u>Oδğurmïş-a</u>
Esän tep xabär berdi <u>Ögdülmiş-ä</u> (QBN: 122a/12)

Ma'nosi: *O'zg'urmish qarindoshlarini so'radi, O'gdulmish ular eson-omon deb xabar berdi.*

Küsämiş turup çïqtï andïn yana

Kelip aydï Aytoldï toğdı kün-ä (QBN: 25a/3)

Ma'nosi: *Kusamish u yerdan turib tashqari chiqdi. Kelib aytdi: Ey Oyto'ldi, senga kun tug'di.*

Bu kün tavba birlä yanayïn men-ä

İδimdin bu 'uẕruġ qolayïn men-ä (QBN: 205a/15)

Ma'nosi: *Bugun tavba qilib unga qaytayin men-a, Egamdan bunga avf tilayin men-a.*

Ünün sïğtadï eştip Ögdülmiş-ä

Urundï toqïndï aqïttï yaş-a (QBH: 89b/34)

Ma'nosi: *Buni eshitib O'gdulmish yig'lab-siqtadi, urindi, koyindi, yoshini oqizdi.*

3.2. "ey" + ot + *-a/ä*

Ba'zi hollarda xitob yuklamasi birikmasi oldidan "ey" undovi ham keladi.

Elig aydï öglän ay Ögdülmiş-ä

Du'ā birlä itgil aŋar sen iş-ä (QBQ: 187b/2)

Ma'nosi: *Hukmdor aytdi: ey O'gdulmish, o'zingni qo'lga ol. Duo bilan sen unga foydali ish qil.*

Eδiz boldï ornï ey qutluğ qut-a

Teŋisä quδï insä boldï yut-a (QBN: 61a/4)

Ma'nosi: *Ey qutlug' davlat egasi, uning joyi ko'klardadir. Uning yuksalishi qut, tuban tushsa falokat bo'ladi.*

3.3. buyruq maylidagi fe'l + *-a/ä*

Turkiy tilda har qanday fe'l negizi hech qanday qo'shimcha qabul qilmay buyruq-istak maylining II shaxs birlik ma'nosini ifodalay oladi. "Qutadg'u bilig"da *aç-*(4 marta), *qaç-* (3), *yïğ-* (2), *tur-* (3), *buz-* (1), *yaq-* (1), *kör-* (15), *sür-* (1), *eg-* (1), *yor-* (1), *seç-* (1), *uδ-* (1), *teg-* (1), *tuş-* (1), *kel-* (1), *keç-* (1), *ertür-* (1) fe'llarining negiziga *-a/ä* yuklamasi qo'shilib kelgan. Matnda jami 39 marta ko'riladigan bu o'rnaklarda *-a/ä* yuklamasi fe'ldagi buyruqni kuchaytirishga, uning so'zsiz bajaralishi kerak ekanini ta'kidlashga xizmat qiladi. Masalan:

Biliglig bilig berdi bilgä kör-ä,

Köni çïn kişi bolsa közkä sür-ä. (QBN: 67b/10)

Ma'nosi: *Bilimli dono kishi shunday o'git berdi, ko'rgin: To'g'ri, chin kishi uchrasa, uni ko'zga surgin.*

Yawuz qïlma köŋlüŋ tiliŋni yïğ-a,

Yazuqqa käfārät bolur ig tuğa. (QBN: 214b9/)

Ma'nosi: *Ko'nglingni yomon qilma, tilingni yig'. Dard va kasallik gunohlar uchun kaforat bo'ladi.*

Ba'zan buyruq maylidagi fe'ldan oldin "ey" undovi ham qo'shilib keladi.

Sen emdi qayu-sen maŋa ey aç-a,

İkidä biri bol üçidä qaç-a. (QBN: 16b/14)

Ma'nosi: *Sen endi qay birisan, menga ochib ayt. Bu ikkisidan biri bol, uchinchidan qoch.*

Fe'l negiziga *-ğïl/-gil* qo'shimchasining qo'shilishi bilan ifodalanadigan II shaxs birlik buyruq-istak maylining shakli bo'yicha turkologiyada ikki xil qarash bor. Ba'zi olimlar *-ğïl/-gil* qo'shimchasini II shaxs birlik buyruq-istak mayli qo'shimchasi deb qabul qilsa, ba'zilari II shaxs birlik buyruq-istak maylining alohida qo'shimchasi mavjud emasligini, *-ğïl/-gil* qo'shimchasi buyruqni kuchaytirish, ta'kidlashga xizmat qilishini ilgari suradi. "Qutadg'u bilig"da *-ğïl/-gil* qo'shimchasini olgan buyruq-istak maylidagi ikki fe'lga *-a/ä* yuklamasi qo'shilgan.

Ayur tur qaδaşïŋ gōrïn <u>körgil-ä</u>,

Ziyārät qïlïp sen yana <u>yanğïl-a</u>. (QBH: 89b/40)

Ma'nosi: *Dedi: Qarindoshing mozorini bir ko'rsang-chi, uni ziyorat qilib qaytsang-chi.*

3.4. shart maylidagi fe'l + *-a/ä*

Negizga *-sa/sä* qo'shimchasining kelishi bilan hosil qilinadigan shart maylidagi fe'lga bir o'rinda *-a/ä* yuklamasi kelgan. Mana o'sha bayt:

Yanut berdi Ögdülmiş aydï bu ma,

Keräklig turur ey qaδaş <u>aysam-a.</u> (QBN: 150b/13)

Ma'nosi: *O'gdulmish javob berib aytdi: Bu ham, ey qarindosh, senga aytsam, keraklidir.*

3.5. o'tgan zamondagi fe'l + *-a/ä*

O'tgan zamonning ikki xil shakliga "Qutadg'u bilig" asarida *-a/ä* yuklamasi kelganini ko'ramiz. Aniq o'tgan zamondagi *oldur-* fe'liga bir marta, noaniq o'tgan zamondagi *bil-* (2), *ög-*, *qal-*, *kel-*, *bul-* fe'llariga *-a/ä* undovi qo'shilib kelgan. Bu undov o'tgan zamondagi fe'lga kelgan barcha holatlarda fe'l III shaxs birlikda tuslangan.

Yuklamaning o'zi birgina unlidan iborat bo'lgani uchun unli bilan tugagan so'zga kelganda "*y*" yordamchi undoshi yordamida bog'lanadi. Bunday holat matnda bir marta ishlatilgan.

Yana turdï ança bu <u>oldurdï-ya</u>

Sarïğ taŋ ata keldi <u>öŋdürdi-yä</u> (QBN: 214b/1)

Ma'nosi: *Yana turib, ancha vaqt o'tirdi. Sarig' tong ota boshladi, yoyini sozladi.*

Noaniq o'tgan zamon shakli fe'l negiziga *-mïş/miş* qo'shimchalarining qo'shilishi bilan yasaladi. "Qutadg'u bilig"da fe'lning bu zamon shaklini o'tgan zamonning eshitganlik shakli deyish to'g'riroq bo'ladi. Matnda 6 o'rinda *-mïş/miş* qo'shimchasini olgan o'tgan zamondagi fe'lga *-a/ä* yuklamasi kelgan.

Ayur emgädiŋ sen ey <u>Oδğurmïş-a,</u>

Yaδağïn bu yerkä özüŋ <u>kelmiş-ä.</u> (QBN: 182a/10)

Ma'nosi: *Aytdi: Ey O'zg'urmish, sen mashaqqat chekding. Bu yerga yayov o'zing kelibsan.*

Esirkär-men emdi ey <u>Ögdülmiş-ä,</u>

Bir-ök se ataŋdïn maŋa <u>qalmïş-a.</u> (QBN: 116a/11)

Ma'nosi: *Endi afsuslanaman, ey O'gdulmish. Otangdan menga birgina sen qolibsan-a.*

3.6. *oq + -a/ä*

"Qutadg'u bilig"da bir o'rinda "darhol" ma'nosini bildiruvchi *oq* yuklamasidan keyin *-a/ä* yuklamasi ishlatilgan.

Atïn mindi bardï yana qarşïqa,
Tüşüp kirdi elig taparu oq-a. (QBN: 209a/14)

Ma'nosi: *Otini mindi, yana saroyga bordi. Tushib, darhol hukmdor huzuriga kirdi.*

IV. munu / unu

"Qutadg'u bilig"da xitob undovi vazifasida qo'llanilgan yana ikki so'z bor: "mana" ma'nosida *munu* va "ana" ma'nosida *unu*. Qoraxoniylar davrda yozilgan yana bir asar "Hibatul-haqoyiq"da *munu* va *unu* so'zlari uchramas ekan, "Devonu lug'atit-turk"da *munu* so'zi quyidagicha izohlangan:

munu "mana" ma'nosidagi so'z. Bu so'z qanï/qanu "qayerda" degan so'z-ning javobidir (Sodiqov, 2017: 405). *Qanu kişi* "qaysi kishi" ma'nosini bildiradi (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014: 449)

"Qutadg'u bilig"da *munu* va *unu* so'zlaridan qofiya tuzish maqsadida ham foydalanilgan bo'lib, bular matnda uch o'rinda ko'riladi.

Sözin kesti Ögdülmiş aydï munu,
Bu yaŋlïğ bolur beg tapuğçï unu (QBN: 150b/1)

Ma'nosi: *O'gdulmish so'zini tugatdi, aytdi: Mana, begga xizmat qilish ana shunday bo'ladi.*

Ayur emdi oğlum barïr-men munu,
Saŋa qaldï ornum barï neŋ unu. (QBN: 48b/9)

Ma'nosi: *Aytdi: o'g'lim, mana endi men (u dunyoga) ketyapman. Ana o'rnim va barcha mulkim senga qoldi.*

Munu va *unu* so'zlarining etimologiyasi haqida turkologlar turli fikr bildirgan. Klauson mashhur lug'atida so'zni *mu:nu*: shaklida ayirgan holda *bu* ko'rsatish olmoshining tushum kelishigini olgan holati, *unu* so'zining ziddi deb izohlaydi va "Qutadg'u bilig"dan yuqoridagi baytni o'rnak ko'rsatadi (Klauson, 1972:767).

Gulsev Sev *munu* shaklidagi so'z "qaysi" ma'nosini bildiruvchi *qanu* so'zidan ta'sirlanish (ing: *contamination*) orqali yuzaga kelganini, *qa-nu* va *mu-nu* shaklida ajralishini qayd etadi. Har ikkala so'zda ham o'zakning olmosh bo'lishi olimaning bu fikrga kelishini ta'minlagan (Sev, 2015: 37).

Turk olimi Kemal Eraslan esa uyg'ur harfli matnlarda o'tgan *muna, mïna* so'zlarini *bu/mu* olmoshiga kelgan *-a* xitob qo'shimchasi deb baholaydi. So'zdagi *n* tovushi esa albatta olmoshlardan keyin keluvchi *n* yordamchi tovushidir (Eraslan, 2012: 277).

Qadimgi turkiy tilda olmoshlarni tadqiq qilgan nemis olimasi Gabain uyg'ur harfli buddizm va moniylik matnlarida uchrovchi *muna, mïna* so'zlarini "bu" ko'rsatish olmoshiga kelgan vokativ kelishik qo'shimchasi deb qayd etadi (Gabain, 2013: 135). Xitob uchun qo'llanilgan *-a/ä* yuklamasini kelishik qo'shim-

chasi sifatida qayd etish uning aynan “bu” koʻrsatish olmoshiga qoʻshilishi natijasida kelib chiqqanini koʻramiz. Gabain singari gʻarb turkologlari *muna, mïna* soʻzlarining *bunda* (*munda*), *bunï* (*munï*) soʻzlarida boʻlgani kabi unli bilan tugagan olmosh va kelishik qoʻshimchasi orasiga kelgan *n* yordamchi tovushi deb qismlarga ajratadi: *mu+n+a*.

“Qutadgʻu bilig”da *munu*, uygʻur harfli yodgorliklarda *muna*, *mïna* shaklidagi soʻz oʻzbek tilida *mana* boʻlib, bevosita berishni koʻrsatuvchi *ma* soʻzi oʻzagidan emas, koʻrsatish olmoshidan yuzaga kelgan. Buni *ana* soʻzi ham isbotlab turibdi. *Mana* “bu” olmoshidan yuzaga kelgan boʻlsa, *ana* “u” olmoshidan yuzaga kelgan. *Ul* olmoshining koʻplik va kelishik qoʻshimchalarini olganda *an* negizi asosida qoʻshimchalarni qabul qilishi (*anlar, anïŋ, anï, anda, andïn* kabi) *ana* soʻzining *ul* olmoshiga taqalishiga shubha qoldirmaydi. *Mana* va *ana* soʻzlarida birinchi boʻgʻin soʻzning oʻzagi hisoblanadi, *n* olmosh va qoʻshimchalar orasiga keluvchi yordamchi tovush, *a* esa xitob yuklamasining qoliplashgan holatidir. Soʻzlar tarixiy takomili quyidagicha boʻlib, qismlarga ajraladi: *ma+n+a* < *mu+n+a* < *bu+n+a*; *a+n+a*. Shu oʻrinda uygʻur harfli matnlarda “ana” maʼnosida “Qutadgʻu bilig”da oʻtganidek *unu* emas, balki *una* shakli uchrashi eʼtiborli holat. *Muna* > *mana*ga oʻzgarganidek, *una* > *ana*ga oʻzgargan boʻlish ehtimoli ham bor. Biroq *una* soʻzini qadimgi turkiy tildagi “*ul/ol*” olmoshiga bogʻlash ham grammatik jihatdan mushkil.

Shuningdek *munu* < *muna* < *mana* shaklida tarixiy takomilini koʻrsatish toʻgʻri boʻlmaydi. Chunki soʻzning eng qadimgi matnlarda oʻtgan shakli *muna*dir. Urgʻu sababli *muna*dan *munu*ga oʻzgarmasligini, *mana*ga oʻzgarishini hisobga olsak, demak turkiy tilda *muna*ga parallel ravishda *munu*, *ana*ga parallel ravishda *unu* soʻzlari boʻlganini koʻramiz. Eʼtiborlisi *munu* va *unu* faqat qoraxoniylar davridagi matnlarda koʻriladi.

“Qutadgʻu bilig”da *munu* soʻziga otdan sifat yasovchi, egalik bildiruvchi -*qï* qoʻshimchasi qoʻshilgan shakli ham tez-tez ishlatiladi. Matnshunoslar “Qutadgʻu bilig”dagi *munïqï* soʻzini *munu* bilan ayni shakldа “mana, mana bu” deb tarjima qilgan boʻlsa-da, koʻp oʻrinlarda sifat vazifasida “shunday, bunday” maʼnosiga ham yaqin turadi:

Kişi ölsä andïn qumaru qalïr,
Munuqï qumarum saŋa ey bilir. (QBN: 59a/6)

Maʼnosi: *Kishi oʻlsa undan meros qoladi. Ey bilimdon mening merosim senga mana bu(nday)dir* .

Atasïn yitürdüm munuqï oğul,
Ata ornï tuttï bulup eδgü yol. (QBN: 66a/14)

Maʼnosi: *Otasini yoʻqotdim. Lekin bu(nday) oʻgʻil ezgu yoʻlni bilib otasini oʻrnini bosdi.*

Munuqï soʻzining “Qutadgʻu bilig”dagi maʼnolaridan yoʻlga chiqqan holda *munuqï* > *munaqa/bunaqa* shakllari yuzaga kelganini, oʻzbek tilidagi *unaqa, qanaqa* soʻzlarining ham etimologiyasi ravshan boʻlishini qayd etish zarur. Demak,

munuqï/munaqï > *munaqa/bunaqa; unuqï/unaqï* > *unaqa; qanuqï* ("qaysi" ma'-nosidagi *qanu* va *-qï* egalik bildiruvchi qo'shimcha) > *qanaqa* shaklida etimologik tahlil qilish mumkin bo'ladi.

Xulosa o'rnida avvalo "Qutadg'u bilig" turkologiyada uzoq yillardan beri o'rganilayotgan bo'lishiga qaramay ummonday asar bo'lgani bois hali hanuz-gacha ilg'anmagan qirralari bor ekani namoyon bo'lmoqda. Asarda xitob undov va yuklamalari mohirlik bilan foydalanilib, xalq tiliga uyg'unlashtirilgan, xalqona uslub yuzaga keltirilgan. *-a/ä* xitob yuklamasi ko'rsatish olmoshiga kelganda vokativ kelishik qo'shimchasidek ko'rinsa-da, fe'llar bilan qo'llangan holatlari uni kelishik qo'shimchasi bo'lish ehtimolidan uzoqlashtiradi. Shu bilan birga braxmi harfli matnlarda faqat yo'g'on unli bilan yozilgani uning so'z yoki shakl yasovchi qo'shimcha ham bo'la olmasligini ko'rsatadi. Demak turkiy tilda eng eski matnlardan beri qo'llanila kelgan xitob bildiruvchi *-a/ä* unsurini yuklama yoki ba'zi tadqiqotlarda ko'rsatilganidek undov sifatida qayd etish mumkin.

O'zbek tilidagi *mana, ana, bunaqa, unaqa, qanaqa* so'zlarining etimologiyasini asarda tez-tez qo'llanilgan *munïqï* so'zidan dalillashga harakat qilganimiz ham bejiz emas. Chunki "Qutadg'u bilig"da uchrovchi har bir so'z bizga hozirgi turkiy tillardagi so'zlarning etimologiyasini topishda buyuk manba bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Eraslan, K. (2012). Eski Uygur Türkçesi Grameri, TDK Yayınları, Ankara.
2. Ercilasun, A.B., Akkoyunlu, Z. (2014). Dîvânü Lugâti't-Türk, TDK Yayınları, Ankara.
3. Gabain, A., Akçalı, B. (2013). Eski Türkçede Zamirler. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 61 (1), s. 131-142.
4. Klauson, S.J. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford.
5. Mert, O. (2002). Kutadgu Bilig'de hâl kategorisi (Basılmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
6. Sev, İ.G. (2015). Kutadgu Bilig'de *Munu* Gösterme Edatı, TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi Yıl:3, Sayı:5 Sayfa:24-36.
7. Tekin, Ş. (1992). Eski Türkçe. Türk Dünyası El Kitabı, C. II (Dil-Kültür-Sanat), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 69-119.
8. Erdal, M. (2004). A Grammar of Old Turkic. Leiden: Brill.
9. QBN – "Qutadg'u bilig" Namangan nusxasi: O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik instituti, 1809- ko'rsatkichli qo'lyozma; Kutadgu Bilig Fergana nüshası. Tıpkıbasım. II. Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2018.
10. QBH – "Qutadg'u bilig" Hirot (Vena) nusxasi: Kutadgu Bilig Viyana nüshası. Tıpkıbasım. I. Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2018.
11. QBQ – "Qutadg'u bilig" Qohira nusxasi. Kutadgu Bilig Viyana nüshası. Tıpkıbasım. III. Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2018.
12. Sodiqov, Q. (2017). Mahmud Qoshg'ariy. Devonu Lug'ati-t-turk (Turkiy so'zlar devoni). Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ” ПОЭТИКАСИ

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ ИНСОННИНГ МАЪНАВИЙ КАМОЛОТИ ҲАҚИДА

ТЎХЛИЕВ БОҚИЖОН
филология фанлари доктори, профессор
Тошкент давлат шарқшунослик университети

Тарихда номлари қолган буюклар кўп. Улар ўзларининг кенг ижодий фаолияти, кўплаб илмий, тарихий, адабий асарлари билан замондошларнинг ҳурмат ва эътиборини қозонишган, кейинги авлодларнининг ҳам эътирофларига сазовор бўлишган. Аммо шундай итжодкорлар ҳам борки, улардан фақат биргина асар етиб келган холос. Маҳмуд Кошғарий (“Девону луғот ит-турк”), Юсуф Хос Ҳожиб (“Қутадғу билиг”), Аҳмад Югнакий (“Ҳибат ул-ҳақойиқ”)лар мана шу силсилага киради.

Уларнинг учаласи ҳам Шарқ Ренессанси – Уйғониш даврида яшаган аниқроғи, ўша илк Ренессанснинг равнақига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшишган. Адам Мец “Мусулмон Ренессанси”, акд. Н.И.Конрад “Шарқ уйғониши” деб номлаган ушбу давр кўплаб мутафаккирларни, буюк алломаларни майдонга келтирган. Муҳаммад Хоразмий, Абу Бакр Розий, Абу Райҳон Беруний, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Фаробий, Ибн Синолар ўша даврлардаёқ жаҳоний эътирофларга сазовор бўлишган. Юқоридаги уч мутафаккир ҳам шу силсиланинг муносиб ҳалқаларидир.

Биз бу ўринда Юсуф Хос Ҳожиб ҳақида мулоҳаза юритамиз.

Уйғониш даврининг асосий хусусиятларидан бири маданий ва тафаккурдаги юксалишнинг очиқ намоён бўлиши билан белгиланади. Унинг асл моҳиятини жаҳолат ва мутаассибликка ўт очиш, инсонни улуғлаш, унинг истеъдод ва қобилиятларини юзага чиқариш, умуминсоний ва миллий-маънавий фазилатлар уйғунлигни тарғиб ва ташвиқ этиш ташкил этади. Айни мана шу жиҳатлар Юсуф Хос Ҳожибни ҳам илк Уйғониш даврининг муносиб вакилига айлантирган.

Юсуф Хос Ҳожиб туркий дунёнинг бахти ва иқболидир. У айни мана шу миллат шарафи деб яшади, ижод қилди, ўзининг буюк қумаруси – миллат учун меросини қолдирди. “Турк” деган сўзнинг ўзи Юсуф Хос Ҳожибнинг фахру ифтихори манбаи бўлган. Эътибор берайлик, Юсуф Хос

Ҳожиб туркий давлатчиликнинг қайта тикланаётганидан, бу давлатнинг юксалиш йўлига кираётганидан фахр туйғуларини туяди:

Байат бэрди давлат э түркэн қуты
Аныӊ шукры қылғу оқыб мыӊ аты

Эй, туркларнинг бахти , худо (сенга) давлат берди,
Мингта номини ёд этиб, унинг шукрини қилиш керак.)

(Юсуф хос Ҳожиб, 1972 : 78-79. Барча мисоллар шу нашрдан олинган)

Адиб турк ҳоқонининг номини китобга киритилишини алоҳида қайд этади. Шунда ҳам унинг бошқалардан ажралиб туришини, ўзига хослдигини алоҳида урғукдлайди. Бу урғулаш ҳам яна “турк” сўзига боғланади:

Китабка битинди бу хақан аты
Бу ат мэӊү қалды э түркэн қути

Бу хоқоннинг оти китобга ёзилди,
Бу от мангу (бўлиб) қолди, эй, турклар бахти

Адибнинг дуолари, тилаклари ҳам мана шу турк мамлакати, турк миллати билан чамбарчсас боғлиқ:

Тирилсүни түркэн қуты мыӊ қутун
Тэлинсүни көрмэз қарақы отун

Турклар қути минг бахт(лар) билан яшасин,
Кўра олмайдиган(ларнинг) кўзи ўт билан тешилсин.

Адибнинг “Қутадғу билиг”да бошқаларнинг эътиборига етказиши лозим бўлган фикрлари кўп ва бу фикрларнинг ифода тарзи ҳам шунга мос ва муносиб тарзла ранг-барангдир. Шунга қарамасдан уларнинг энг саралари қаторида у миллий-маънавий омилларни алоҳида ажратади. Табиийки, бу омиллар орасида туркийларнинг ўзигагина тегишли бўлган маънавий манбалар бош планда туради. Уларнин асосий қисми эса яна турк билан, туркчилик билан алоқадор:

Масал кэлди түркчэ муӊар мэӊзэтүр,
Аны сөзлэдим мэн муну йаӊзатур.
Уқуш көрки сөз-ул бу тил көрки сөз,
Киши көрки йуз-ул бу йүз көрки көз.

Бунга ўхшатадиган туркча масал бор,
Бунга мослаб шу (масал)ни сўзладим:
Заковат кўрки сўздир, бу тилнинг кўрки сўздир,
Кишининг кўрки юздир, бу юзнинг кўрки кўздир.

Юсуф Хос Ҳожиб мисолларни танлайди, саралайди. Ўнлаб ва юзлаб намуналар орасидан миллий-маънавий қобиқ билан қопланганини аниқ билиниб турган намуналарга устуворлик беради:

Көрү бэрсә эмди бу турк бэгләри
Бу турк бэгләриндә тақы йэгләри
Бу турк бэгләриндә аты бэлгулуг
Туға алп эр эрди қуты бэлгулуг
Бэдуг билги бирлә өкуш эрдәми
Билиглиг уқушлуғ будун көдруми
Тәжикләр айур аны Афрасийаб
Бу Афрасийаб тутты элләр тилаб

Энди боқиб **кўрсанг** бу турк беглари,
Бу турк бегларининг янада яхшилари.
Турк беглари орасида оти белгилик,
Тўнга Алп Эр эди, қути белгилик.
Билими — буюқ ҳунар(лар)и — талай.
Билимли, заковатли, халқ_ орасида сараси.
Тожиклар уни Афросиёб деб атайдилар,
Бу Афросиёб элларни ўз тасарруфига олиб тутди.

Туркий мақол намуналари ҳар доим халқнинг орасида тарбиянинг энг таъсирчан воситаси ҳисобланган. Халқ буни яхши билган. Табиийки, шу халқ вакили бўлган Юсуф Хос Ҳожиб ҳам уларнинг маънавий имкониятларини, таъсир доираси ва кучини жуда ёрқин тасаввур этган. Шунинг учун ҳам бу борада ҳам устуворликни яна туркий мақолларга берган:

Муңар мэңзәту кэлди туркчә масал
Оғықыл муны сэн кәңул өгкә ал.
Уқушлуғ кишикә эши таб уқуш,
Билигсиз кишикә аты таб сөкуш.

Туркчада бунга ўхшайдиган масал мавжуд,
Сен бу масални уққин, кўнгилга ва миянгга жойла:
Заковатли киши учун заковат етарли эшдир,
Билимсиз кишининг оти фақат таҳқирга лойиқдир.

Қадимги туркийлар боболар культига алоҳида эътибор беришган. Аждодларнинг тажрибалари, панд ва ўгитлари муқаддас ҳисобланган. “Оталар сўзи – ақлнинг кўзи” мақоли бежиз яратилмаган. Асарда айни мана шу омил ҳам алоҳида эътибор билан кузатилади:

Нэку тэр эшит эмди туркчә масал
Башында кэчурмиш бу көкчин сақал.
Энди (бу) туркча масални эшитгин, (унда) нима дейди,
Ўз бошидан кечирган оқсоқол (ёши улуғ киши).

“Кўкчин сақал” фақат соқолнинг ранги ва кўринишини ифодалаётгани йўқ. Метонимия сифатида у айни пайтнинг ўзида шу соқол эгасини ҳам акс эттирмокда. У кўпгина туркий халқларда ҳозир ҳам қўлланадиган “оқсоқол”нинг ўз ва кўчма маънолари билан уйғун келади. Кейинги маънода у тажрибали, билимдон ва ёши улуғ инсонларни англатиб келади. “Башында кэчүрмиш, йашамыш киши” (бошидан (кўп нарсаларни) кечирган, (узоқ йиллар) яшаган” ифодалари ҳам, “авичға” сўзи ҳам шу маънони англатади.

Айрим касб-ҳунарлар, амал ва лавозим номлари ҳам айни мана шу вазифага бўйсундирилган:

Йэмә йақшы аймыш бу турк буйруқы
Көрур кез йаруқы оғул-қыз уқы

(Бу ҳақда) турк саркори янада яхши сўзлабди:
Кўрар кўзнинг нури ўғил-қиздир, билгин.

Айрим қабила бошлиқлари, улус раҳнамолари тилга олинган ўринларда (“Йағма беги” (Каримов, 1972: 304-305), “Ила атлқғы” (Каримов : 380), «Уч орду ханы» (Каримов: 380) ҳам худди мана шу боболар культининг излари анчайин ёрқин сезилиб туради.

Буларнинг барчаси битта мақсад билан, яъни инсон маънавиятига дахл қилиш, ундаги яхши ва эзгу жиҳатларни шакллантириш, кўпайтриш ва барқарор ҳолга келтириш нияти билан қилинган ишлардир. Адиб энг аввало инсондаги табиийлик ва самимийликни, ичи билан ташининг бир хил бўлишини талаб этади:

Ташы-ул ичи-ул ичи-тэг ташы
Бу йаңлығ болур-ул көни чын киши

Ичи сиртидек, сирти зса ичидек,
Тўғри, рост киши мана шу янглиғ бўлади.

Шунга қарамай, фақат язхши одамларнинг ўзи ҳам икки хил бўлади. Уларнинг бири асл эзгу бўлиб, Юсуф уларни “туғма”деб айтади. Иккинчи тоифа эса гарчи дастлаб эзгулар гуруҳида бўлса-да, ёмонларга яқинлашиши билан ўша томонга эгилиб кетиб қолиши ҳам мумкин. Уларга адиб томонидан “ўткинчи” номи берилган.

Айни пайтда ёмонлар (адиб уларни “эсизлар” деб атаган) ҳам икки тоифага бўлинади: улар ҳам туғма ёки ўткинчи бўлади. Адиб уларни умум-

лаштириб, эзгудан олам аҳлининг эзгуликлар олишини, ёмонлардан эса дунёга бало ва офатлар ёғилишини қайд этади. Адибнинг назарида:

Өруң сут билә кирсә эдгу қылық
Өлум тутмағынча эвурмәс йорық
Яъни эзгу қилиқ оқ сут билан китрар экан,
умрнинг охиригача ҳам шу йўлни йўқотмайди.

Шунинг учун ҳам халқ бошлиқлари эзгу бўлиши шарт. Шунда ажойиб натижа бўлади:

Қалы эдгу болса будун башчысы
Қамуғ эдгу болды аның ишчиси
Агар халқнинг бошчиси яхши бўлса,
Унинг хизматчилари барчаси яхши бўлади.

Албатта, кишиларнинг яхши ёки ёмон деган гуруҳларга ажратишнинг ўизига хос ўлчов бирликдлари ҳам мавжуд. Ўулардан бири билимдир. Адиб бунинг учун ниҳоятда гўзал қиёсни топади. Билимлининг сўзи оқиб турган зилол сувга ўхшайди. Билимсизнинг кўнгли эса саҳродаги қум билан барoбардир:

Билиглиг сөзи йэркә сув-тэг турур
Ақытса сувуғ йэрдә нэъмат унур.
Билиглиг кишиниң савы әксумәс
Ақығлы сузуг йўл сувы әксумәс
Өйуг чим осуғлуғ болур билгәләр
Чықар сув қайуда адақ урсалар
Билигсиз киши көңли қум-тэг турур
Өкуз кирсә толмас ап от йэм унур

Билимлининг сўзлари ер учун сув кабидир,
Сувни оқизилса, ерда анвойи неъматлар унади
Билимли кишининг овозаси камаймайди,
Оқувчи зилол булоқнинг суви камаймайди.
Донолар чим (кўк) ўсадиган сероб ер каби бўладилар,
Унинг қаерига оёқ урилса, (зилол) сув чиқади.
Нодон киши кўнгли қум (чўл) каби бўлади,
Емиш, ўт ўсиши у ёқда турсин, унга дарё оқиб кирса
ҳам тўлмайди.
Адиб Ойтўлди тилидан шундай хулосаларини баён этади:

Қамуғ нәңгә вақт-ул куни бэлгулуг
Нафас тын тоқырқа саны бэлгулуг
Йыл ай кун кэчәр-тэг тириглик кэчәр
Кэчәр кун кэчургәй сэни бэлгулуг.
Барча нарсанинг вақти-соати ва куни белгиликдир,
Нафас ва тин олишнинг сони белгиликдир.

Йил, ой, кун ўтганидек тириклик ҳам ўтади,
Ўтаётган кунлар сени ҳам албатта ўтказади.

Шундай экан, қандай йўл тутилиши мақсадга мувофиқ бўлади. Бунинг жавобини адиб Ойтўлдининг ўғлига берган ўгитлари сифатида тақдим этади:

Увутсуз кишидин йырақ тур тэз-ә
Мэниңдин миң алқыш увутлуғ узә
Қамуғ иштә эвмә сэрин өз бақа
Сэримлуг кишиләр тэгир арзуқа
Қайу йэрдә эрсә йорық отру тут
Йорық отру тутса сэңә өргә қут
Тилиңни көдәзгил көзуңни көдәз
Боғузны көдәзгил ҳалал йэгил аз
Будун муңқа болса йырақ тур қача
Қара булғақынга қатылма сэчә

Мазмуни:

Уятсиз кишидан зинҳор йироқ тур,
Уятлиларга мендан минг-минг олқишлар бўлсин.
Барча ишда ҳам шошилма, сабрли бўл, ўйлаб кўр,
Сабрли кишилар орзуга етади.
Қаерда бўлмасин феъл-рафторни мўътадил тут,
Феъл-рафторни мўътадил тутсанг, қут сенга ўрмалаб
келаверади.
Тилингга эҳтиёт бўл, кўзингни асра,
Нафсингни сақла, ҳалол ва оз егин.
Халқ хиёнатга ҳозир турган бўлса,
улардан йироқ тур, қоч,
Авомнинг исёнига била туриб аралашма.

Адибнинг назарида, энг муҳим қадриятлардан бири инсон умридир. Уни беҳуда ва ҳайф қилмаслик керак. Ҳаётда аниқ мақсади бўлган кишилар ўзига нима керагини билади. Шунинг учун ҳам улар беҳудакорликдан тийилишади, азиз умрни муносиб нарсаларгагина сарфлашади. Бир нарсани эсдан чиқармаслик лозимки, бу дунёда ҳар ким экканинигина ўради, холос:

Тарығлағ эрүр дунйа элиг қуты
Тарыса орар эр тирилгү оты
Нэкү эксә йэркә йана ул үнүр
Нэкү бэрсә эврә аны-оқ алур.

Бахтиёр элиг, бу дунё бир экинзордир,
Экин унса, киши ўз ейдиган ўтини ўради.
Ерга нима экса, ўша нарса унади,
Сенга (табиат) нимани берса, ўшани яна қайта олади.

Дунё моли шўр сувга ўхшайди, ичган билан кишининг чанқоғи қонмайди. У кўланкага ўхшайди, қувсанг қочади, қочсанг, сенга ёпишиб олиб ортингдан келаверади. Ёки у бир рўёга ўхшайди: узоқдан кўриниб турганга ўхшаса-да, яқинлашиб борсанг бирданига йўқолади.

Албатта, жамиятда турли тоифалар бор. Уларнинг зиммаларидаги вазифалар ҳам ранг-баранг. Шунга қарамай, бошлиқ ва халқ деган тушунчалар бор. Уларнинг ўртасида эса турли-туман амалдорлар ҳам фаолият кўрсатади. Адиб шундай ўхшатишни келтиради: халқ қўйига, мамлакат бошлиғи унинг қўйчисига ўхшайди. Сарой амалдордлари эса оч бўридай гап. Агар қўйчивон қўйларни авайлаб асрамаса, уларни оч бўрилар еб битиради.

Бу дунёдаги одам сафарга чиққан кишига ўхшайди. Бу сафар узун йўлдан иборат. Узоқ йўлга тушган киши эса унга муносиб тайёргарлик кўриши керак. Барча орзуларга эришдим деган киши, умрининг ҳам тугаганини билмай қолади. Ҳашаматли уй ва саройлар қуришнинг нафи йўқ – сени қора ердан иборат қабр кутиб турибди. Шунинг учун ҳам баъзи нарсалардан тийилиб, баъзи нарсаларга куч бериш лозим. Хусусан, ҳаромга аралашмаслик, зулм қилмаслик, киши қонини тўкмаслик, хусумат ва ўчдан тийилиш шарт.

Адиб зулм ва адолатни жуда ёрқин ифодаларда тасвирлаб кўрсатади:

Күйәр от турур күч йағуса күйәр
Төрү сув турур ақса нэъмат үнәр
Узун эл йэйи тэб тэсә эй бөгү
Төрү түз йурытғу будунуғ көгү
Эл артар төру бирлә этлүр ажун
Эл эксүр бу күч бирлә бузлур ажу

Мазмуни:

Зулм ёниб турган ўт (каби)дир, яқинлашса куйдиради,
Адолат (эса) сув (каби)дир, у оқса, неъмат унади.
Элни узоқ идора қилайин десанг, эй доно,
Сиёсатни тўғри юритиш, халқни шарафлаш керак.
Адолат билан эл ривожланади, олам гулистон бўлади,
Зулм туфайли эл инқироз топади, олам бузилади.

Олам карвонсарой. Ҳар бир одам эса шу йўлдаги карвонларнинг биттаси. Энди тасаввур қилинг, карвон карвонсаройда қанча муддат тўхтаб туради? Демак, сен кўчишингдан олдин кўчларингни юборишни ўйла. Табиийки, олдин юборилиши лозим бўлган ”кўч” инсоннинг эзгу амалларидир.

Юсуф Хос Ҳожиб уят-андишани эзгуликнинг ҳимоячиси ва ёмонликнинг тўсиғи деб билади. Муҳими, обрў, уят сингари тушуналар соф туркий ифодалар билан номланади:

Байат кимкә бэрсә овут көз сувы
Аңар бэрди давлат тугәл йүз сувы

Худо кимга андиша-уят ва фазилат бахш этса,
Унга давлат ва тугал иззат-обрў беради.
Адибнинг энг олий шиорларидан бир эса мана бундай:
Кишилар ара, кўр, киши ул бўлур,
Анингдин кишилар асиғлар булур.
Кишилар орасида (ҳақиқий) инсон шу бўладики,
ундан бошқалар наф, манфаат топади.

Назаримизда айни мана шу ҳақиқат бугун ҳам ўз кучида турибди. Адибнинг ўгитлари бугун ҳам ҳаётийлигин тўла сақлаган. Биздан эса унга амал қилиш ва замондошларимизни, айниқса, ёшларимизни шу йўлдан бирга-бирга юришга ҳамкорлик талаб этилмоқда, холос.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Саодатга йўловчи билим.

2. Трансккрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов. - Тошкент, фан, 1972.

IDEAL PEOPLE AND THEIR CHARACTERISTICS IN KUTADGU BILIG

AYŞE YÜCEL ÇETİN
Prof. Dr. G.Ü.Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi

Humans, who are accepted as a bio-psycho-social beings, have a structure that tries to challenge themselves since they were born, try to get to know themselves, the environment they were born in or live, and the universe they live in, thus they are constantly active and constantly developing themselves with the knowledge they acquire.

Throughout historical periods, it is seen that there are constant searches for human types idealized by human and human characteristics. Every civilization, every religion and every period have its own human description both philosophically and within the framework of religion.

Aristoteles glorifies human as a being that learns, knows, acts, builds the society and makes production (Aristoteles 1975: 9). According to him, these characteristics of human beings are wisdom, and wisdom connects human with the superior world. Plato considers human within the framework of an eternal spirit that enters a body by descending from the universe of ideas to the material life and returns to where it comes from by following cycles and he also handles

human within the structure of the society and State he lives in (Yakıt 1987). According to Cicero, the fact that the soul one of the body-spirit duo which constitutes human, is given by God makes man valuable. According to him, all actions of people are related to belief and man is sacred for him (Cicero 2013: 8). Fârâbî ideates human as a being that lives, thinks, has a purpose and that is created in order to reach the highest perfection by stating that what glorifies people is to have wisdom. According to Ghazali, human being is a candidate for having knowledge on reality and human is glorified as a sole being to achieve this function.

The basic reference sources of thinkers who ideate humans throughout various periods of history are undoubtedly the belief structure and field of knowledge of the period. Human beings are glorified in the beliefs that feed universe description of the human and society, and exemplary characters among the glorified people are idealized.

Even though it was systematized by Ibn Arabi, description of superiorly created human bases of which also exist in Turkish thought system, flourished after the Islamic period and reshaped as a perfect human being/mature-perfect human.

In the Orkhon Inscriptions; the statements of " When the blue sky above and the brown earth below were created, between them a human being was created. " (Ergin 2009: 8) conveys the information in the Turkish thought system about the creation of human.

In Turkish-Islamic Philosophy, the concept of an "ideal person" is expressed in the phrase of "perfect human being". It means a mature or perfect human. This expression is used to explain the nature and greatness of human. With this concept, the human nature of human beings is idealized" (Yakıt 1987).

In Kutadgu Bilig, the idealized human being is the one who communes with the One. When describing his idealized human, Yusuf Has Hacib characterizes him as a honorable creature that has been honored by the love of God.

Mini ol tiledi en aşnu sevip / He loved me first,

Anı men tiler boldım imdi ivip/ I am in a hurry I also want him (KB: 4786).

The human idealized by Yusuf Has Hacib is a virtuous/moral person. The wisdom given to human beings, knowledge acquired by wisdom and use of knowledge make them moral human beings. Virtue is not only obtained through the knowledge that human can acquire through wisdom. Virtue is about goodness and, more importantly, with happiness given by God. If God blesses the human race, only then those virtuous people will be superior to others. Superiority is granted when a person is blessed and equipped with knowledge by God. Yusuf Has Hacib expresses the concept of goodness with the word virtue, which is closely related to human acts. If a person collects the good virtues in himself, gets rid of negativities and wants all the good things he wants for himself for others as well, then he has virtue. A virtuous manager is a fair manager, and it constitutes the center of heroism/heroic behavior in management approach.

idi artuk erdem kerek ög bilig / To dominate and manage the world.
ajun tutğuka ötrü sunsa elig/ a great deal of virtue, wisdom and knowledge is required.

idi yakşı aymış azığlığ kür er/ The brave and young man hit the right note;
azığlığ eren berk tügünler yazar/ brave man unties knots well..

miñ erdem kerek bu cihân tutğuka/ It takes a thousand kinds of virtue to rule this world;
kür arslan kerek bu kulan basğuka/ To defeat the wild donkey, you gotta be a lion.

ajunçıka erdem kerek miñ tümen / Thousands kinds of virtues are needed to rule the world;
anın tutsa él kün kiterse tuman/ he manages everyone with it and lifts the veil of mystery (KB 281-284)

According to Yusuf Has Hacib, the ideal person is four elite friends matched with their behaviors and described with their integrated characteristics. The characteristics of the four caliphs constitute the idealized type of human. The author, expresses his thoughts about role model typology by counting characteristics of Abu Bakr, Umar , Uthman and Ali:
anıñ tört éşi ol awıñu körüp / These were his four loved friends;
kéñeşçi bular erdi birle turup/ These were his consultants by him.

iki kadın erdi küdegü iki / two were his father-in-law, two were his son-in-law,
bular erdi üdrüm bodunda yégi/ they were the best and most distinguished of all people.

‘atîk erdi aşnu kamuğda oza/ Having believed in God ,
bayatka bütügli köñül til tüze Abu Bakr is the best with his honesty in heart and tongue.

yuluğ kıldı mâlı teni cânını / He sacrificed his property, skin and life;
yalawaç sewinçi tiledi köni / His wish was only the consent of the Prophet.

basa fârûk erdi kişi üdrümi /Having been elite and distinguished among people
tili köñli bir teg bodun ködrümi /There was Omer who was straight-out
bu erdi basutçı köni dînka kök/ He was the supporter and the basis of the true religion;

şerî'at yüzindin kiterdi eşük/ He lifted the curtain from the face of the sharia
basa 'usmân erdi uwutluğ silig- Then having been modest, gentle and elite
kişide üdürmiş akı kéñ elig /Uthman was the one that was generous and free-handed.
fidâ kıldı barın neñin hem özin / He sacrificed all his wealth and himself;
yalawaç añar bérdi iki kızın/ The Prophet gave him his two daughters.

'alî erdi munda basakı talu /There was Ali who was brave, hero and wise.
kür ersig yüreklig meñesi tolu/ Elite and couaegeous as well;

akı erdi elgi yüreki tedük/ He was free-handed and pure-hearted;
biliglig sakınuk kör atı bedük/ He was a wise person with taqwa and a great person.. (KB 49-59)

Yusuf Has Hacib emphasizes the concept of "bey (mr)" while explaining the idealized type that will set an example for society. He emphasizes that seigniory should be a person with unique characteristics, just like the characteristics of the four caliphs. Being aware of the socio-cultural structure, general acceptances and values of the society he lives in, the author expresses the exemplary types with the concept of "bey" and shows the Turkish gentlemen as an example, emphasizing that the characteristics of different exemplary people are gathered in Alp Er Tunga (Çetin 2019).
körü barsa emdi bu türk begleri /If you pay attention, you will see that,
ajun beglerinde bular yégleri / Turkish gentlemen are the best among gentlemen in the World.

bu türk beglerinde atı belgülüg /The famous one among these gentlemen and
toña alp er erdi kutı belgülüg /with clear prosperity was Tonga Alp-Er.

bedük bilgi birle üküş erdemi / He had high knowledge and a great deal of virtue;
biliglig ukuşluğ bodun ködrümi/ he was wise, sensible and elite.

ne üdrüm ne ködrüm ne ersig eren/ He was very elite, superior and brave;
ajunda tétig er yédi bu cihân/after all,wise people rule this World.

tejikler ayur anı efrasiyâb/ Iranians call him Efrâsiyâb;
bu efrasiyâb tuttı éller talap/ This Efrâsiyab invaded and conquered countries.

idi artuk erdem kerek ög bilig/ In order to rule and manage the World
ajun tutğuka ötrü sunsa elig/ A great deal of virtue, wisdom and knowledge is needed.

tejikler bitigde bitimiş munı/ Iranians put it in the book;
bitigde yok erse kim ukğay anı/ If he wasn't in the book, who would know him.

idi yakşı aymış azığlığ kür er/ The brave and young man hit the right note;
azığlığ eren berk tügünler yazar/ brave man unties knots well.

miñ erdem kerek bu cihân tutğuka / It takes a thousand kinds of virtue to rule this world;
kür arslan kerek bu kulan basğuka / To defeat the wild donkey, you gotta be a lion.

ajunçıka erdem kerek miñ tümen/ Thousands kinds of virtues are needed to rule the world;
anın tutsa él kün kiterse tuman/ he manages everyone with it and lifts the veil of mystery.

kılıç ursa bıçsa yağı boynını/ He steals a sword with these and cuts the enemy's neck;
törü birle tüzse éli bodnını/ keep his country and people under order by law. (KB 276-286)

For human which is idealized in Kutadgu Bilig and got shaped in the Turkish cultural field and Islamic belief, four caliphs and Islamic sources, in particular Muhammad were shown as a reference. Turkish gentlemen from Turkish culture and Alp Er Tunga among these gentlemen, draws attention as a sign of reference to Turkish culture.

It is seen that Yusuf Has Hacib also used the Sufistic area as a source. Especially, social harmony depends on the knowledge of people. The ability of people to live in harmony in social life is valuable only in proportion to its benefit to that society. For this, people should be wise. In Kutadgu Bilig, knowledge and value of knowledge is explained with the following couplets:

biliglig idi az biligsiz üküş / There are few wise people; there are lots of unilluminated people
ukuşsuz üküş bil ukuşluğ küsüş/ Note that there are many people with no understanding; those who are understanding are rare.

kişide kişi adrukı bar telim / There is a lot of difference from person to person;
bu adruk biligdin ayur bu tilim / this difference comes from knowledge, so that's what I say. (KB 199-201)

kişike tusulur kişi edgüsi/ good people are beneficial to others;
*bu edgü kişi ol bodun todğusı/ Such an individual is necessary for people. (*KB 3248)

kişi tép ayurlar kayu ol kişi / they call human, who is human;
kişike asığ kılsa itse işi / it is aperson who is beneficial to others and help them. (KB 3269)
kişike tusulmaz kişi ol ölüg/ Those who are not beneficial to others is like dead;
*tusulğıl ölüg bolma ersig külüg/ Brave man, be beneficial not dead. (*KB 3408)

Tolerant and patient and respectful people with each other make it possible to live in peace. Yusuf Has Hacib frequently emphasizes the concept of "patience" in his books and emphasizes the patience of patient people:
amulluk siliglik ukuş kılkı ol/ Calmness and grace are characteristics of mind;
ukuşsuz kişiler kamuğ yılkı ol/ unreasonable people are like a herd.

muñar meñzetü aydı şâʻir bu beyt/ The poet said the following couplet similar to this;
işiñ tüşse iwme sabır birle ayt /If you need somebody's help, take your time, say it patiently.

iwe kirme işke sabır kıl serin/ don't set to work in a hurry, act patiently and deliberately;
iwe kılmış işler ökünçi yarın/ The rushed works bring regret tomorrow.

kamuğ işte iwme serin öz tutun/ Do not rush in any work, be patient, keep calm;
serinse bulur kul bu beglik kurın/ If man is patient, he finds seigniory at a high level. (KB 585-588)
Justice is one of the indispensable values of society. Kün Toğdı emphasizes the necessity of being fair, especially the necessity of ruling people to act fairly and administering justice at the right time. It is among the characteristics of Turkish gentlemen to treat everyone equally and to manage them with justice. Yusuf Has Hacib says, "If you pay attention, you will see that, Turkish gentlemen are the best among gentlemen in the World "So that, he briefly describes the features of both state structure, governing people and governed people:

kalı üç adakta emitse biri/ If one of the three legs tilts,
ikisi kamıtar uçar ol eri / the other two slip and the one sitting on it rolls over.

kamuğ üç adaklığ köni tüz-turur/ Everything with three legs stays sound and straight;

kalı bolsa tört kör bir egri bolur/ if it has four legs, one may be crooked.

kayu neñ tüz erse kamuğı uz ol/ Everything flat is good;

kamuğ uz körü barsa kılkı tüz ol/ if you pay attention you will see that every good person has good attitude and behaviour.

kayu neñ emitse kör egri bolur/ Whatever tilts over, it gets crooked;

kamuğ egriler isiz urğı bulur/ every crookedness has seed of evil.

kayu tüz emitse turumaz tüşer / If the flat tilts over, it can't stand, it falls;

kayu neñ köni bolsa tüşmez serer/ whatever is true, it won't fall off, it stays in place.

meniñ kılkım ol kör emitmez köni/ Look, my nature doesn't also tilts over,

köni egri bolsa könilik küni/ is straight; if straight one leans, all hell broke loose.

könilik özele keser-men işig/ I handle things fairly;

adırmaz-men begsig ya kulsığ kişig/ I don't discriminate people as lord or human and servants

bu bögde biçek kim eligde-turur You skilled person, this knife in my hand

bıçığlı kesigli-turur ay unur/ tool that cuts and crops.

biçek teg bıçar-men keser-men işig /I settle once and for all;

uzatmaz-men da'vî kılığlı kişig / I do not extend the work of those who claim their right (KB 803-811

Yusuf Has Hacib wrote his book Kutadgu Bilig, with the idea of creating an ideal society by taking into account the general acceptances of the period, world view and Turkish lifestyle in his book. Each member of the society that aims to create an ideal society in his book must also be equipped with the precious provisions of the society that is desired to be created. Therefore, Yusuf Has Hacib drew a role model profile according to the understanding of the period. When writing his work based on the Islamic understanding and the Turkish civilization having lived in his period, he took advantage of other cultures and civilizations and he critically examined the social structure of his period, highlighted exemplary behaviors in the society, and studied on how society and people should be. The book conveyed the characteristics of the type of human idealized by Turkish society in an idealized lifestyle and ideal life style rather than being a moral book of politics or ethics.

Bibliography:

1. Alıcı, Mehmet (2015), *Maniheizm*, (Ed.: B.Adam), Dinler Tarihi El Kitabı, Ankara , Grafiker Yayınları, 267-288
2. Aristoteles (1975), Politika, (Çev.: Mete Tuncay), İstanbul, Remzi Kitabevi.
3. Cicero (2013), Yükümlülükler Üzerine, (Çev.: C.Cengiz Çevik), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
4. Çetin, İsmet (2019), Kutadgu Biligde İdeal İnsan Tipolojısı: Kahraman, XIV. Uluslararası Büyüktürk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı, Ankara, 304-311.
5. Çetin, İsmet (2019), Edebiyat, Tenkit, Toplumsal Dönüşüm ve Siyasetnâmeler: Kutadgu Bilig Örneği, Yazılışının 950. Yılı Anısına Uluslararası Kutadgu Bilig ve Türk Dünyası Sempozyumu Sempozyum Bildiri Kitabı, Ankara, (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Web Tabanlı Elektronik Yayın), 961-970. Ergin, Muharrem (2009), Orhun Abideleri, İstanbul, Boğaziçi Yayınları.
6. Yakıt, İsmail (1987), Türk-İslam Düşünürü Mevlânâ'ya Göre İdeal İnsan Tasavvuru, İstanbul Üniversitesi Felsefe Arkivi Dergisi, 26, 167-183.
7. Yitik, Ali İhsan (2015), *Budizm*, (Ed.: B.Adam), Dinler Tarihi El Kitabı, Ankara , Grafiker Yayınları, 351-379.
8. Yusuf Has Hacib (2007), Kutadgu Bilig-I-Tercüme (Terc.: R.R.Arat), Ankara, TTK Yayınları.
9. Yusuf Has Hacib (2007), Kutadgu Bilig-Metin, (Haz. M. Kaçalin), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını (e kitap).

KUTADGU BILIG AS A SOURCE OF VALUES EDUCATION

İSMET ÇETİN
Prof. Dr. Gazi University, Ankara

The entrance of societies into a new century, the beginning of the industrialization process, the social mobility and migration to industrial centers began to be used as a social-moral concept from the 19th century. Especially in the process of the mobility of societies, the concern about the social structure that caused value-centered studies to start. The value, which is perceived and conceptualized differently in every period and every society in parallel with social developments, has gained the meaning as a set of rules that generally provides harmony in the social structure, guides for individuals and society, and can vary according to the structure of the society. Regardless of which period, society or belief, the value judgments are different from each other, but harmonious and consistent.

The concept of value is also related to morality in one aspect, as it reflects the acceptance of positive and good in the distinction between positive and

negative of individuals and the society they live in. It is interpreted as the general acceptance of demanding or rejecting individual and social behaviours and practices. The value that forms the basis for the meaning of the human being and therefore the society's contribution to the process of gaining personality and identity is a dimension of consciousness. (Kuçuradi 1996:181). In addition to being the basic criterion that individuals use in the formation of their individual preferences, it is also the basic criterion in the formation of the preferences of the social structure. These values, which are stored one by one in personal memory, are accepted and implemented by the society and stored in collective memory. Therefore, value is seen as the consciousness dimension of both the person and the society. The value system, which is integrated with the belief of the society and whose sanctions become stronger in the society, is also seen as a tool for disciplining the society. Even if not written, laws that determine the behaviours should be obeyed and should not be obeyed, are also built on social values and may change over time according to the structure of the society. However, its main structure is kept in the social memory.

Morality, which is accepted as individual, is live on the basic values that the society subconsciously hides and gains a general meaning by living on the belief of the society according to the conditions of the time. This structure, which can be expressed as social morality, also opens a new door into the creation of a developed society that is idealized by the society. The formation of a developed society can be explained by the virtue of the people. Farabi builds the relationship between people and society on the city formed by a society where real happiness and solidarity are achieved. According to him, people living in the happy city, which is defined as the perfect city, form a virtuous society only to the extent that they help each other. (Farabi, 2013:97-98).

Yusuf Has Hacib idealizes a virtuous society during his lifetime. He uses his sources of knowledge to make the society “happy”. He wants to reshape the values hidden in the subconscious of the society by reforming them with the information sources of his period and to create the happy society that he idealizes.

Political treatises, while dealing with the issue of how the ruler-managed relationship should be in the state administration, advise statesmen to demonstrate a fair administration. Kutadgu Bilig, in harmony with the belief structure of the period, "written in the spirit of Islam from beginning to end" (Barthold 2017). Kutadgu Bilig explaining the things that should and should not be done according to the structure of the society was written "In order to show man the way to be blessed in the full sense in both worlds”.

Yusuf Has Hacib builds Kutadgu Bilig on four foundations. These are justice, state, mind and persuasion. Justice, as Kün-Toğdı, is conceived as a ruler and represents the idealized leader profile with the task of ruling the society in harmony. The state, which is an institution to live in happiness / peace, is included in the work as Ay Toldı. The mind, which symbolizes the rational behaviour that

should dominate the government of the state, has been used instead of the vizier. The vizier is the ruling character. It is the "state mind" that should be in the state administration. The mind, who was imagined as the son of the vizier, is named as Öğdülmiş. Living by rules in the social structure, showing mutual respect for the rights of individuals and being content with what they have in a fair management, is taken part as Odgurmuş, which is conceived as health / happiness at the end of the opinion.

Kutadgu Bilig focuses on the type of person with superior values to create a happy society. The mind given to human beings, the use of the knowledge and knowledge obtained by mind make them a virtuous human being. Virtue is not only through the knowledge that a person can acquire through reason. It is about the sacred given by God. If God blesses the person, he will only be a virtuous person, superior to other people. The virtue of a person is a set of values envisioned before the period when Kutadgu Bilig was written. Because the expressions engraved on the Göktürk Bengü Stone "When the black ground at the bottom and the blue sky at the top were created, human beings were created between the two..." and the couplets in Kutadgu Bilig express that human and distinguished people will rise with knowledge. This indicates that the government of the state is based on the knowledge given by God in the first degree and prioritizing the person / leader / mind. Knowledge as a value is the element that can be reached by the human mind. It enables people to distinguish between positive and negative, good and bad contrasts that can be reached with their minds. Values indicating whether something is good or bad are the elements that enable people to characterize their thoughts and behaviours (Güngör, 2000: 27). Norms, rules, values that form the basis of social life are learned from the existing lifestyle and cultural background. Güngör who expresses this type of learning as "role learning", "social learning" points out that it covers a whole life of a person (2000: 59-70, Yücel Çetin 2019). This learning / knowledge acquisition, which covers human life, is valid for the whole society. It is stated in Kutadgu Bilig that the importance of mind / knowledge and glorification of God:

törütti üdürdi seçü yalñukuğ añar bérdi erdem bilig ög ukuğ	*God created man, raised him by choosing; he gave him virtue, knowledge, mind and understanding.*
bilig bérdi yalñuk bedüdi bu kün ukuş bérdi ötrü yazıldı tügün	*He informed him and man rose today; he gave him understanding and so the knots were broken.*
biligni bedük bil ukuşnı uluğ bu iki bedütür üdürmiş kuluğ	*Know knowledge great and understanding almighty; these two things raise the elite creature. (KB 148-152)*

"Goodness" as a value is one of the dominant features of the wise leader. The leader has to be "good" with his rational management and make the society

"good / happy". This is one of the properties wanted since the early ages of humanity. In the words of Kemal Abdulla, the leader has been a wise, teacher and writer since the cave period (Abdulla 2020: 91). Kutadgu Bilig expresses gentlemen as role models as follows:

kalı edgü bolsa bu begler kutun kamuğ edgü boldı karası bütün	*If men, by chance, are decent; their community will be decent too.*
kalı edgü bolsa bodun başçısı kamuğ edgü boldı anıñ işçisi	*If the head of the community is decent, all his officers will be decent too. (KB 891, 894)*

One of the important features of a good manager is that he has the initiative to apply existing laws and to govern according to custom in cases where there is no law. This indicates that he is correct. One of the social values, righteousness is necessary for both the leader, the manager / administrator and the governed. If the leader is accurate, the people will be accurate.

bedüklük tilese bodunka uluğ ödürke açuk tut könilik yoluğ	*If you want to be great and lead the public, do not go astray. (KB 1293)*
isiz kılkı tutma ay elgi uzun isiz kılk ulıtur ikigün ajun	*Ey administrator, do not adopt misbehaviours; misbehaviour causes you to groan in both worlds. (KB 1463)*

Morality is the foremost of both the person and society, and perhaps the set of values. In Kutadgu Bilig, virtue and morality are seen as two essential elements that are inseparable from each other. Therefore, virtue is the subject of morality, and morality is the basic element whose existence cannot be discussed in the person and society. Four basic values are discussed within the general framework of "morality" in Kutadgu Bilig. Being truthful / not telling lies, obeying the rules set for maintaining social harmony, being compassionate, being determined and brave are the basic principles of being a governor and the values to be adhered to. These values are necessary not only for governor but also for all members of society.

tuçı beg bolayın tése belgülü bu tört neñ kerek ötrü tegse ülüg	*To always remain a famous governor (bey), if Allah ordains, these four things are necessary.*
biri til köni bolsa kavli bütün ikinçi törü kılsa ilke kutun	*One of them is to be truthful, the second is to apply the law in the country with the state.*
üçünçi elig yazsa bolsa akı tegürse bodunka bağırsaklıkı	*The third is to be open-handed and generous, showing compassion to the public.*
bu törtinç titimlig kerek bolsa alp yağı boynın egse işin kılsa yarp	*The fourth is to be determined and brave, subjugating his enemy and doing homeland affairs.*

kayu beg bu tört iş tükel kılmasa *irüklük kirür ilke anda basa*	*If any governor does not fulfil these four thing; properly, hometown teeters.*
bu ol emdi beglik köki yıldızı *bu ol edgü begler yorıkı izi*	*This is the root and foundation of the governorship;* *This is the way that governors, who have good leadership qualities, live in and will live in. (KB 5902-5907)*

In various countries, root values have been determined according to the social structure, and it is aimed to adopt these values to individuals and therefore to the society in the education process. In Turkey; justice, patience, love, honesty, friendship, self-control, respect, patriotism, responsibility and benevolence have been determined as root values and it is aimed to bring these values to educational institutions.

In the USA; freedom, privacy, integrity, superiority of law, human dignity, justice, loyalty, international human rights, equality, responsibility, honesty, diversity, respect for authority are determined as root values. Objectivity, respect for truth, respect for reasoning, justice, equality, consideration for the well-being of others, freedom, accepting diversity and seeking peaceful solutions to conflicts have been identified as the root values in Australia.

Concepts that are interpreted according to the social structure of societies are "merit", "virtue", "morality", "righteousness", "kindness", "generosity", "friendship", "compassion", "hospitality", "respect", "patience / tolerance" are built on the general concept of "good" that regulates interpersonal relationships such as "humility", and the relationships between society and person in Kutadgu Bilig. The concept of "good" is also conveyed through an idealized type. In the work, people who have a wide meaning in the reader's mind are conveyed with exemplary behaviours.

Yusuf Has Hacib, addressing a Muslim community, tells four caliphs -Abu Bakr, Umar, Uthman, Ali- with distinct characteristics. He states that the four caliphs are like four elements and if these four elements are combined, a real life will come into being. He expresses that these four elements are converged on one character, and this character is Alp Er Tunga. He is the most famous man in the Turkish governors (bey), who are the best in the world.

Körü barsa emdi bu Türk begleri *Ajun beglerinde bular yégleri*	*If you pay attention, you'll see Turkish governors are the best among the world governors.*
Bu Türk beglerinde atı belgülüg *Toña Alp Er erdi kutı belgülüg*	*The famous one whose prosperity stands out like a sore thumb among these Turkish governors was Alp Er Tonga.*

Alp Er Tunga, who has many features such as ruler, state founder and legislator, aims to create an exemplary society built on the value system determined by the general acceptance of his period. Yusuf Has Hacib took Alp Er Tunga as an exemplary character and aimed to transfer the values stored in his personal and social memory to the next generations.

References

1. Abdulla, Kemal (2020), Dede Korkut Kitabinin Poetikasına Giriş, İstanbul, Ötüken Yayınları.
2. Barthold, V.V. (2017), Orta Asya Türk Tarihi, İstanbul, Divan Kitap.
3. Coughlan, Richard (2005) "Codes, Values and Justifications in the Ethical Decision-Making Process", Journal of Business Ethics, 59, 1-2, 47.
4. Çetin, İsmet (2015), Dede Korkut'ta Örgüt, Lider, Yönetici Ve Fonksiyonları, III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi Dede Korkut ve Türk Dünyası, İzmir, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 363-372.
5. Farabi (2013), İdeal Devlet, El-Medinetü'l Fazıla, (Çev.: Ahmet Arslan), İstanbul, Divan
6. Güngör, E. (2000), Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar, İstanbul, Ötüken Neşriyat.
7. Kuçuradi, İonna (1996) Etik, Ankara, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
8. Yusuf Has Hacib (1991), Kutadgu Bilig II: Tercüme, (Terc.: R.R.Arat), Ankara, TTK Yayını.
9. Yusuf Has Hacib (1991), Kutadğu Bilig-Metin-, (Haz.: Mustafa S. Kaçalin), Ankara , Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
10. Yücel Çetin, Ayşe (2019), Kutadgu Bilig'de Sosyal Değerler Bağlamında Temel Karşıtlıklar: İyi- Kötü, XIV. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı, Ankara, Bilkent Üniversitesi Yayını, 85-95.

"ҚУТАДҒУ БИЛИГ"ДА СИНТАКТИК ПАРАЛЛЕЛИЗМЛАР

НИҒМОНОВ АБДУЛАЗИЗХОН

Ўзбекистон халқаро ислом академияси ўқитувчиси

Аннотация. *Туркий халқлар адабиёти тарихини ўрганиш, ота-боболаримизнинг бой бадиий тафаккури маҳсули бўлган асарларни тадқиқ этиш муҳим аҳамият касб этади. XI аср ёзма адабиётининг йирик намуналаридан бўлмиш Юсуф Хос Хожибнинг "Қутадғу билиг" асаридаги синтактик параллелизмларни таҳлил қилиш орқали асарнинг бадиий қиймати, адибнинг поэтик маҳоратини баҳолаш мумкин. Асарнинг ғоявий томонлари нақадар муҳим бўлса, адабиёт аҳли учун унинг шаклий томони ҳам шу қадар муҳимдир. Зеро, асардаги синтактик параллелизмлар тахлили ўша давр адабий муҳити, аждодларимизнинг лисоний ва бадиий тафаккури ҳақида қимматли маълумотлар беради.*

Таянч сўз ва иборалар: *параллелизм, синтактик параллелизм, тематик параллелизм, ритм, ритмик бўлак, ритмик-синтактик параллелизм, такрор, аруз, ҳижо, шакл ва мазмун.*

Аннотация. *Важно изучать историю литературы тюркских народов, изучать произведения, являющиеся продуктом богатого художественного мышления наших предков. Можно оценить художественную ценность произведения, поэтическое мастерство писателя, проанализировав синтаксические параллели в произведении Юсуфа Хоса Ходжиба «Кутадгу билиг», одном из крупнейших образцов письменной литературы XI века. Как важны идеологические аспекты произведения, так и его формальный аспект важен для литературного сообщества. Действительно, анализ синтаксических параллелей в работе дает ценную информацию о литературной среде того периода, лингвистическом и художественном мышлении наших предков.*

Опорные слова и выражения: *параллелизм, синтаксический параллелизм, тематический параллелизм, ритм, ритмический фрагмент, ритмико-синтаксический параллелизм, повтор, аруз, слог, форма и содержание.*

Abstract. *It is important to study the history of literature of Turkic peoples, to study works that are the product of the rich artistic thinking of our ancestors. You can appreciate the artistic value of the work, the poetry of the writer by analyzing the syntactic parallels in the work of Yusuf Khos Khojib "Kutadg'u Bilig", one of the largest examples of written literature of the XI century. As the ideological aspects of a work are important, its formal aspect is important for the literary community. Indeed, the analysis of syntactic parallels in the work provides valuable information about the literary environment of that period, the linguistic and artistic thinking of our ancestors.*

Keywords and expressions: *parallelism, syntactic parallelism, thematic parallelism, rhythm, rhythmic fragment, rhythmic-syntactic parallelism, repetition, aruz, syllable, form and content.*

Ўзбек адабиёти тарихига назар солганда, шубҳасиз, унинг бой адабий меросга эга эканлиги кўзга ташланади. Бу адабиётнинг илдизи узоқ даврларга бориб тақалади. Унинг шаклланиши ва тараққиёти бевосита қадимги туркий адабиёт билан мустаҳкам боғлиқ. Чунки ўзбек адабиёти қадимги туркий адабиёт негизида ривож топган. "Қадимги турк давридаги адабий анъана изсиз йўқ бўлиб кетмади, балки ўзида мураккаб эстетик-адабий тизимни гавдалантирадиган мумтоз туркий шеъриятга кириб келди" [1]. Қадимги туркий адабиёт намуналари: ўрхун ёдномалари, "Қутадғу билиг", "Девону луғати-т-турк"да сақланиб қолган бадиий ижод намуналарининг шаклий-поэтик хусусиятлари илк классик даврдаги туркий адабиётда давом этгани туркий адабиётнинг узлуксиз равишда тараққий этганини кўрсатади.

Турли тилларда, ҳатто бир тилнинг ўзида гапда сўзларнинг бирикиш усуллари, гаплар ва мураккаб синтактик бутунликларнинг шаклланиши турли даврларда ўзаро фарқланади. Улар шу тилда сўзлашувчи халқнинг

[1] Стеблева И. В. Семантика газелей Бобура. – М.: Наука. 1982. – С. 5.

тарихи, ўсиб, такомиллашиб бораётган ўзаро мулоқотга бўлган меъёрий талаблар натижасида ўзгариб, сайқалланиб боради[1]. Шундай экан, тилдаги бирор-бир ҳодисани энг қадимги давр намуналаридан бошлаб ўрганиш тилнинг ўтмиши, бугуни ва келажаги ҳақида батафсил тасаввур ҳосил қилишга имкон яратади.

Ёдгорликларда бадиий фикрлашнинг маҳсули бўлган воситалардан бири бу шеърий асарлар учун ҳам, прозаик асарлар учун ҳам умумий бўлган параллелизмлардир. Параллелизм бадиий ифода усулларининг алоҳида тури бўлиб, адабиёт ва фольклорда кенг қўлланади. Бу ҳодиса поэтик синтаксиснинг тадқиқот объекти сифатида бадииятда кенг тарқалганлиги билан аҳамиятли[2].

Синтактик параллелизмнинг юзага келиши учун унинг таркибидаги параллел бирликлар уч талабга жавоб бериши керак: бир хил миқдордаги бирликлар, бир хил грамматик қурилиш, сўзларнинг айни тартиби.

Синтактик параллелизм фольклор жанрларида, шеърий нутқнинг турли кўринишларида, айниқса, тўртликларда яхлитликни таъминловчи асосий ва кучли восита сифатида намоён бўлади. Параллелизмлар шаклланишида ва ўзига хос оҳангдорлик касб этишида такрорларнинг алоҳида ўрни бор.

XI асрнинг буюк мутафаккири Юсуф хос Ҳожиб қаламига мансуб "Қутадғу билиг" ("Саодатга элтувчи билим") асари ўз даврининг тарихий, адабий, маънавий-дидактик ва сиёсий-ижтимоий ҳаётига доир қимматли маълумотларни жамлаганлиги билан дунё олимлари эътиборидан тушмай келмоқда.

Тавғач Буғрахонга тортиқ қилинган, ўн уч минг мисрадан ортиқроқ ушбу асар ўзида давлат бошқаруви, тузуми, жамиятдаги ижтимоий табақалар, адолат ғоялари, киши эгаллаши лозим бўлган фазилатларни баён этган. Айни дамда асар тузилиши, тил хусусиятлари, бадиияти, баён услубининг аҳамияти унда илгари сурилган ғоялардан асло кам эмас. Бугунги кунда "Қутадғу билиг"нинг уч нусхаси фанга маълум: бири уйғур, иккиси араб хатида битилган. Биз асардаги параллелизмларни таҳлил қилар эканмиз, унинг уйғур ёзувидаги Ҳирот нусхасига таянамиз[3].

Тилшуносликда параллелизм тил ёки нутқ бирликларининг такрорланиши билан боғлиқ ҳолда юзага чиқувчи ҳодиса сифатида қаралиб, унинг фонетик, лексик, морфологик, синтактик параллелизм каби турлари қайд қилинади.

Асарнинг кириш қисмидаёқ синтактик параллелизмни учратамиз. Муаллиф асардаги асосий тўрт қаҳрамон ва уларнинг лавозимлари ҳақида баҳс юритар экан, синтактик параллелизмдан унумли фойдаланган. Бунда

---

[1] Шукуров Р. М. Параллел синтактик бутунликлар: Филол. фан. номз. ... дисс. – Фарғона, 2004. – Б. 13.

[2] Nig'monov Mr, A. (2020). Rhythmic-syntactic parallelisms in old turkic poetry (by example of extract from "Devon Lugati-t-Turk"). The Light of Islam, 2020(1), P. 187.

[3] Содиқов Қ. "Қутадғу билиг"нинг уйғур ёзувли Ҳирот нусхаси. – Т.:ТДШИ, 2010. – 132 б. Кейинги ўринларда "ҚБ" шаклидаги қисқартма тарзида берилади. Ундан кейин келаётган рақам эса мисол олинган бетни англатади.

икки ёки ундан ортиқ мотив тенг ва ўхшаш синтактик бирликлар орқали ифодаланади:

’Adilqa Küntuğdї elig at berip, padšah özingä tegmiš turur. Davlatqa Aytoldї at berip, vazir ornїnğa ornatmїš turur. ’Aqilqa Ögdülmiš at berip, vazirnїŋ oğlї yerindä tutmїš turur. Qana’atqa Odğurmїš at berip, vazirnїŋ qarїndašї tep aymїš turur (ҚБ,30).

«Адлга Кунтуғди элиг от бериб, подшоҳ лавозимида тутибди. Давлатга Ойтўлди от бериб, вазир ўрнига қўйибди, Ақлга Ўгдулмиш от бериб, вазирнинг ўғли ўрнида тутибди. Қаноатга Ўзғурмиш от бериб, вазирнинг қаридоши деб айтибди».

Юқорида келтирилган мисолда, тўрт параллел қатор мавжуд бўлиб, Улардаги синткатик тузилишнинг ўхшашлиги ва айрим бирикмаларнинг такрори параллел қаторларни бир-бирига боғлаб турувчи унсур вазифасини ўтаган. Биринчи параллел қисм қуйидагича тузилган: тўлдирувчи+изоҳловчи+кесим. Тўртала қатордаги биринчи параллел қисмларнинг синтактик жиҳатдан бир хил тузилиши хамда *at berip* феълининг ҳар бир қисм сўнгида такрорланиб келиши синтактик параллелликка ўзига хос ритмлилик бахш этган ва унинг эмоционаллигини ҳамда ёдда қолиш имкониятини кўтарган.

Ҳар бир қатордаги иккинчи параллел бирликларнинг синтактик жиҳатдан тузилиши ҳам ўхшаш: аниқловчи+ҳол+кесим. Синтактик қаторлар сўнгида ритмлиликни таъминлаган от-кесимнинг ҳар бир қаторда бир хил, яъни ҳаракат номи + turur боғламаси тарзида қўллангани, параллел қаторларни ўзаро боғлаш ва эмоционал кўтаринкиликни таъминлаш вазифасини бажарган.

Асарнинг назмий қисмида ҳам синтактик параллелликнинг гўзал намуналарини учратишимиз мумкин. Гарчи “Қутадғу билиг”нинг назмий қисми аруз вазнида ёзилган бўлса-да, бу ҳолат асардаги параллелизмларни арузнинг натижаси дейишга асос бўла олмайди. Сабаби шундаки, аруз қаторларнинг вазндаги тенглигига асосланади ва унда синтактик қурилишнинг аҳамияти йўқ, параллелизм эса икки ёки ундан ортиқ мисраларнинг синтактик жиҳатдан тенг ёки ўхшаш тузилиши ҳисобига юзага чиқади. Масалан:

Bular erdi din ham šari’at köki,
Alar yüdti kafir, munafiq yüki (ҚБ,44).
«Булар дин ҳам шариатнинг ўзаги эрди,
Улар кофир, мунофиқларнинг машаққатини тортди».

Келтирилган мисол, тўрт саҳобанинг фазилатига бағишланган учинчи бобдан олинган бўлиб, ритмик-синтактик жиҳатдан параллел қурилгани билан ажралиб туради. Синтактик жиҳатдан биринчи қатор эга+боғлама+ аниқловчи + боғловчи восита+аниқловчи + от-кесим тарзида тузилган бўлса, иккинчи қатор эса эга+кесим+ аниқловчи+боғловчи восита+аниқловчи + тўлдирувчи тарзида тузилган. Ушбу параллел қаторларнинг синтактик

жиҳатдан тузилиши тенг, яъни айнан бир хил бўлмаса-да ўхшаш, биргина элемент билан фарқ қилади, холос.

Бундан ташқари, муаллиф вазн талабидан келиб чиққан ҳолда биринчи қаторда *ham* боғловчисини қўллаган бўлса, иккинчи қатордаги уюшиқ бўлакларни боғловчи восита сифатида оҳангни танлаган. Синтаксисдан маълумки, ҳар иккиси ҳам сўзларни ўзаро боғловчи восита экан, муаллиф қай бирини танлаши унинг ихтиёридадир. Бу эса шаклланган параллелликка путур етказмайди.

Синтактик жиҳатдан параллел шаклланган қаторлар орасида мазмуний боғлиқлик мавжуд. *Din* ва *šari'at* ҳамда *kafir* ва *munafiq* сўзлари қарама-қарши қўйилиши натижасида ушбу параллел қаторлар орасида ритмик-синтактик параллеллик вужудга келган. Синтактик жиҳатдан бир хил параллеллик тилшуносликнинг ўрганиш объекти бўлса, ундаги мотивларнинг ўхшашлиги, қарама-қарши қўйилиши, қиёсланиши параллелликни адабиётшуносликнинг ўрганиш объектига айлантиради. Натижада икки параллел қаторда ҳам лисоний, ҳам бадиий тафаккур жамланади. Масалан:

Qayusï qopar, kör, qayusï qonar,
Qayusï čapar, kör, qayu suw ičär (ҚБ, 46).
«Қай бири кўтарилар, кўр, қай бири қўнар,
Қай бири чопар, кўр, қаюси сув ичар».

Баҳор фаслининг мадҳига бағишланган бобдан олинган ушбу параллел қаторлар ўзида ҳам синтактик, ҳам ритмик хусусиятни жамлаган. Синтактик жиҳатдан ҳар бир қатор учта гапдан иборат ва қуйидагича тузилишга эга: эга+кесим, кесим, эга+кесим. Бу ерда вазн талаби нуқтаъи назаридан амалга оширилган ўзгаришни ҳам кўришимиз мумкин. *Qayusï* сўзи сўнгги параллел қисмга келиб ***qayu*** кўринишида ифодаланган. Буни қуйидагича изоҳлаш мумкин: мазмун ***suw*** сўзини ишлатишни талаб қилган жойда вазнни таъминлаш учун ижодкор *qayusï* ни *qayu* тарзида беришни маъқул кўрган. Ҳар бир қаторда 11 тадан ҳижо мавжуд бўлиб, агар сўнгги параллел қисмдаги *qayu* ни аввалгилари каби *qayusï* тарзида берганида иккинчи қатордаги ҳижолар сони 12 тага етишига ва бу вазндаги ўзгаришга олиб келган бўлар эди. Параллеллик жиҳатидан ҳар икки ҳолатда келганда ҳам параллелизм бузилмайди. Бу ҳолатни муаллифнинг туркий шеър анъаналарини арузга мослаштиришга уриниши дея баҳолаш мумкин.

Ўхшаш синтактик бирликлар билан ифодаланган мазмун санаш оҳанги ва қарама-қаршилик асосига қурилган. *Qayusï* сўзининг ҳар бир параллел қисм бошида такрорланиб келиши фақатгина параллел қисмларни эмас, балки қаторларни боғлашга ҳам хизмат қилиш билан бир қаторда, санаш оҳангини вужудга келтирган ва ритмлиликни таъминлаган.

Шакл билан мазмун ўзаро боғланиб, бири иккинчисига қарама-карши қўйилади. Бири *qopar* – "кўтарилади", иккинчиси *qonar* –"қўнади"; бири *čapar* – "чопади", иккинчиси *suw ičär* – "сув ичади", яъни "тин олади". Ушбу

мисранинг шаклий тугаллиги, қарама-қаршилик асосида мазмун боғланиши натижасида бадиий таъсирчанлик ошган, маъно кучайтирилган ва тасвир объекти билан боғлиқ маълумотлар яхлит кўринишга келган. Натижада, парча ўқувчига эстетик завқ, эмоционал кўтаринкилик бериш билан бирга, ёдда осон сақланиб қолади.

"Қутадғу билиг"даги синтактик параллелизмларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, синтактик жиҳатдан тенг ёки ўхшаш эканлигига қараб асарда қўлланган параллелликни тугал ёки тугал бўлмаган турларга ажратиш мумкин.

Тугал синтактик параллелизмларда параллел қаторлар синтактик жиҳатдан тенг, яъни бир хил шаклланган бўлади. Маслан:

Bulut kökrädi, urdï navbat tuğï,
Yašïn yašnadï, tarattï xaqan tuğï (ҚБ,47).
«Булут гумбурлади, (гуё) навбат довулини чалди,
Яшин яшнади, (гўё) хоқон туғини тортгандай бўлди».

Ҳар бири икки ритмик бўлакдан иборат бўлган параллел қаторлар синтактик жиҳатдан параллел жойлашган. Биринчи ритмик бўлаклар эга+кесим тарзида, иккинчи ритмик бўлаклар кесим+аниқловчи+эга тарзида шаклланган. Бундан ташқари, *tuğï* сўзининг мисралар сўнгида такрор келиши қофия вазифасини бажарибгина қолмай, синтактик қаторларни бир-бирига боғлаш вазифасини бажарган.

Ушбу ритмик-синтактик параллелизмда табиат ҳодисаси жамият ҳодисаси билан қиёсланиши орқали тематик параллеллик ҳам вужудга келган. Булутнинг кўкраши (наъра тортиши), яъни момақалдироқ довулдан дарак бўлса, яшиннинг яшнаши, яъни чақмоқ чақиши хоқоннинг туғидан дарак. Англашиладики, довул катта тезликда кенг ҳудудни қамраб олгани каби, хоқоннинг (Тавғач улуғ Буғрахон назарда тутилмоқда) туғи (байроғи) ҳам яшин тезлигида, довулдай шиддат билан катта бир худуд (оламни)ни қўлга олгани таъкидланмоқда. Табиат ва жамият ҳаётидаги ана шундай мазмуний қиёс ва унинг синтактик жиҳатдан тенг қурилиши ритмик-синтактик параллелликни вужудга келтириб, парчага эмоционал бўёқ беради. Натижада, ушбу мотив ўқувчи онгида тез ва осон қолади ҳамда унга эстетик завқ беради.

Тугал бўлмаган синтактик параллелизмда параллел қаторлар тенг эмас, балки ўхшаш синтактик тузилишга эга бўлади, яъни уларда бирида синтактик тузилиш бироз ўзгача кўриниш касб этади. Масалан:

Ey dunya jamalï, uluğluqqa körk,
Ey mulkatqa nurï, tapïğ qurtğa örk (ҚБ,47).
«Эй, дунё жамоли, улуғликқа кўрк,
Эй подшоҳликқа нур, ножўя ишлар учун тизгин».

Келтирилган мисолдаги қаторлар ёйиқ ундалмалардан тузилган бўлиб, тўрт ритмик бўлакдан ташкил топган, дастлабки икки параллел ритмик бўлак айни тузилишга эга, бироқ кейинги параллел ритмик бўлакнинг иккинчисида синтактик тузилиш бироз бошқача: биринчиси тўлдирувчи +

от-кесим тарзида бўлса, иккинчиси аниқловчи + тўлдирувчи + от-кесим тарзида шаклланган. Айнан шу ўзгачалик, яъни бирор бўлакнинг ортиши ёки тушиб қолиши сабабли параллел қаторлар тугал бўлмаган кўриниш олади. Бироқ бу ҳол улардаги бадиий қийматни камайтирмайди, сабаби мазмун талаби ўлароқ вужудга келган бу ўзгариш, шаклга таъсир кўрсатса-да, мазмунга хизмат қилган, зеро, шакл ва мазмун бирлигида доим мазмун устун туради. Бу эса туркий назмнинг энг муҳим хусусиятларидандир.

Таҳлиллар натижасида шуни таъкидлаш керакки, "Қутадғу билиг" туркий халқлар адабий тафаккурининг бой ва сермаҳсул эканини бадиий йўсинда асослаб берувчи асардир. Зеро, асар ғоявий томонлари билан ҳам, бадиий томонлари билан ҳам ўзгача. Асардаги параллелизмлар кейинги даврларда ўзининг такомилига эришган ва гўзал бадиий ижод намуналарининг яратилишига туртки бўлган.

Параллелизм асосига қуриладиган синтактик бирликлардаги такрор ифодалиликни шакллантиришга хизмат қилади ва шаклий яхлитликни таъминлайди. Турли такрорлар ўзаро алоқанинг муҳим элементи сифатида синтактик бирликларни яхлит бутунлик сифатида шакллантиради.

"Қутадғу билиг"даги синтактик параллелизмлар шаклий хусусиятларига кўра тугал ва тугал бўлмаган кўринишларга бўлинади. Аксарият тугал бўлмаган параллелизмлар кўлланган ўринлар таҳлили шуни кўрсатадики, бундай ҳолатларда ижодкор ё мазмун ёки вазн талабидан келиб чиққан ҳолда ўзгаришларга йўл қўяди. Бироқ ҳар икки ҳолатда ҳам амалга оширилган ўзгаришлар параллел қаторлардаги ритмлиликка ва эмоционал кўтаринкиликка асло путур етказмайди.

Хулоса шуки, Юсуф Хос Хожибнинг "Қутадғу билиг" асари қадимги туркий халқларнинг юксакликка эришган ёзма адабиётини, юксак бадиий ҳамда лисоний тафаккурини ўзида мужассам этган қимматли манбадир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Adilov, M. (1974). *Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar*. Bakı.
2. Abdullaev, K. M. (1976). *Sintaksicheskiy parallelizm (na materiale oguzskogo pamyatnika «Kniga moego deda Korkuta»)*: Diss... kand. filol. nauk. Moskva.
3. Abdullaeva, N. D. (1978). *Sintaksicheskaya sinonimiya v sovremennom azerbaydjanskom yazike (na osnove glagolnix oborotov i pridatochnix predlojeniy)*: Avtoref. dokt. diss... filol. nauk. Baku.
4. Adilov, M. (1974). *Sintaksicheskie povtori v azerbaydjanskom yazike*. Baku.
5. Artemenko, E. B. (1976). *Voprosi sintaksicheskogo stroya russkoy narodnoy liricheskoy pesni*. Voronej.
6. Astafeva, I. M. (1964). *Vidi sintaksicheskix povtorov, ix priroda i stilisticheskoe ispolzovanie*: Avtoref. kand. diss. filol. nauk. Moskva.
7. Bəyzadə, Q. (2000). *«Kitabi-Dədə Qorqud dastanları»nda fraza fovqi vahidlərin antisinasiyası.* Bakı.
8. Homidiy, H. va b. (1970). *Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati*. Toshkent.

9. Hotamov, N., Sarimsoqov, B. (1979). *Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o‘zbekcha izohli lug‘ati*. I nashri. Toshkent.

10. Kashgari, Mahmud. (2017). *Devonu lug‘ati-t-turk (Turkiy so‘zlar devoni)*. Toshkent.

11. Mamajonov, A. (1991). *O‘zbek tili qo‘shma gaplarining stilistik xususiyatlari*: Filol. fan. dokt. ... diss. Toshkent.

12. Nig'monov Mr, A. (2020). Rhythmic-syntactic parallelisms in old turkic poetry (by example of extract from “Devon Lugati-t-Turk”). The Light of Islam, 2020(1), 185-191.

13. Novruzova, N. S. (2013). Sintaksicheskiy parallelizm v drevnetyurkskix tekstax // *Vestnik MGLU.* Vol. 2013: Iss. 683, Article 23.

14. O‘raeva, D. S. (1993). *O‘zbek xalq lirik qo‘shiqlarida parallelizmlarning xarakteri va badiiy-kompozitsion vazifalari*: Filol. fan. nomz. ... diss. Toshkent.

15. Rahmonov, N. A. (1989). Kultegin yodnomasining poetikasi // *O‘lmas obidalar*. Toshkent.

16. Sarimsoqov, B. (1978). *O‘zbek adabiyotida saj.* Toshkent.

17. Shukurov, R. M. (2004). *Parallel sintaktik butunliklar*: Filol. fan. nomz. ... diss. Farg‘ona.

18. Sodiqov, Q.P. (2009). *Turkiy til tarixi*. Toshkent.

19. Sodiqov, Q.P. (2010). *“Qutadg’u bilig”ning uyg’ur yozuvli Hirot nusxasi.* Toshkent.

20. Stebleva, I. V. (1965). *Poeziya tyurkov VI-VIII vekov*. Moskva.

21. Stebleva, I. V. (1971). *Razvitie tyurkskix poeticheskix form v XI.* Moskva.

22. Tuxliyev, B. (2004). *Yusuf Xos Hojibning “Qutadg’u bilig”i va ayrim janrlar takomili: masnaviy, to’rtlik, qasida.* Toshkent.

23. Yakobson, R. O. (1987) *Raboti po poetike*. Moskva.

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ”НИНГ ШАРҚ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ВА ФАЛСАФИЙ- МАЪНАВИЙ ҚАРАШЛАР ЮКСАЛУВИДАГИ ЎРНИ

ОНТОЛОГИЯ ЭТИЧЕСКОГО УЧЕНИЯ ЮСУФА БАЛАСАГУНИ: ОПЫТ ФИЛОСОФСКОЙ РЕКОНСТРУКЦИИ

КОЗУБАЕВ ОСКОНБАЙ
профессор, Национальная академия наук Кыргызской Республики
Институт философии им. акад. А. Алтмышбаева

Аннотация. *В статье затрагиваются вопросы онтологии этического учения Юсуфа Баласагуни, великого поэта мыслителя средневекового Востока в контексте философской реконструкции его социально-этического наследия с точки зрения современного дискурса. Проблема этической онтологии – это прежде всего вопрос о существе человека, его месте и предназначении в обществе. Ценностные парадигмы идеального социального бытия найден Юсуфом Баласагуни в жизнедеятельности сообщества людей, существующего как гармоничное целое, основанное на справедливость и знание.*

Опорные слова и выражения: *Юсуф Баласагуни, человек, общество, философия, онтология, этика, мораль, нравственность, знание, рациональное.*

Abstract. *The article deals with the ontology of the ethical teachings of Yusuf Khass Hajib, the great poet and thinker of the medieval East in the context of the philosophical reconstruction of his socio-ethical heritage from the point of view of modern discourse. The problem of ethical ontology is, first of all, the question of the essence of man, his place and purpose in society. The value paradigms of ideal social life were found by Yusuf Khass Hacib in the life of a community of people that exists as a harmonious whole based on justice and knowledge.*

Keywords and expressions: *Yusuf Khass Hacib, man, society, philosophy, ontology, ethics, morality, knowledge, rational.*

Özet. *Bu makalede, ortaçağ Doğu büyük şairi ve düşünürü Yusuf Has Hacib'in sosyo-etik mirasının modern söylem açısından ve felsefi yönden yeniden inşası bağlamında etik öğretilerinin ontolojisi ele alınmaktadır. Etik ontoloji sorunu, her şeyden önce, insanın özü, toplumdaki yeri ve amacının sorunudur. İdeal sosyal yaşamın değer paradigmaları, Yusuf Has Hacib tarafından adalet ve bilgiye dayalı uyumlu bir bütün olarak var olan bir insan topluluğunun yaşamında bulunmuştur.*

Anahtar kelimeler: *Yusuf Has Hacib, insan, toplum, felsefe, ontoloji, etik, ahlak, bilgi, rasyonel.*

До недавнего времени в истории философии Юсуфу Баласагуни не столь повезло, как автору «Кутадгу билиг» («Благодатное знание») – выдаю-

щегося произведения ранней тюркоязычной литературы и самобытного нравственного кодекса человеческого бытия. Вплоть до 70-х годов XX века почти не появлялось работ, специально анализирующих философских воззрений, в том числе этических концептов поэта. Лишь теперь пробуждается позитивный интерес к этико-дидактическим взглядам поэта-мыслителя. Первые исследования показывают, что необходимо посмотреть на этику Юсуфа Баласагуни не просто в историко-философском и в оценочном плане, но и в ретроспективе современности. Таким путем будет достигнута цель философской реконструкции социально-этического наследия мыслителя с точки зрения теперешнего дискурса.

Известно, что для изучения проблем этической онтологии необходима интерпретативная реконструкция нравственного опыта прошлого, так ка в нем заложен то моральный потенциал, который постоянно одухотворяет человеческую жизнь. Основу этической концепции Ю.Баласагуни составляет модель справедливого, рационально-нравственного принципа «Адам бол»- «Будь человеком». Так интерпретировал Юсуф Баласагуни сущность человека через нравственное начало, определяя человека как существо гражданское. Этим самым, Юсуф Баласагуни во главу угла своего социально-этического учения поставил приоритет человека, разгадать его тайну его сущности. Это показывает, что у мыслителя формировалось целостное представление о человеке. Следовательно, проблема этической онтологии - это прежде всего вопрос о существе человека, его месте и предназначении в социуме. Ценностные парадигмы идеального социального бытия был найден Юсуфом Баласагуни в жизнедеятельности гражданского сообщества людей, существующего как гармоничное целое, основанное на справедливость и знание.

И дело вовсе не в том, что нравственность для мыслителя - одно из основных измерений человеческого мира и бытия в целом. Как раз в этой универсализации сферы морали коренятся метафизические издержки «Кутадгу билиг». Но несмотря на абстрактно-идеалистическую онтологизацию этической проблематики и даже вопреки ей, Юсуф Баласагуни оказался довольно чутким к специфике морали, выявил в ней некоторые существенные стороны, отличающие нравственность от иных социальных детерминант человеческой деятельности. Но следует помнить, что Юсуф Баласагуни был прежде всего поэтом, а потому не следует искать в его поэме стройную систему философско-социологических и этических концепций. Тем не менее, сквозь поэтическую оболочку, через иносказания проглядывает богатый и сложный мир социально-этических парадигм автора, который обобщил свой нравственный идеал на примере конкретного общества.

В беседах героев поэмы, в образах которых персонифицируются этические понятия (Кюн Тогды - справедливость, Ай Толды - счастье, Огдульмыш - разум, Одгурмыш - довольство), находят отражение рассуждения поэта об идеальном государстве, о добре и зле, справедливости и

несправедливости, счастье, мудрости, воле и т.д. Надо сказать, что мыслитель интерпретировал эти понятия с позиции разумного гуманизма, придавая морали практическое значение.

Юсуф Баласагуни - видный поэт и мыслитель XI в., жил и творил в период господства династии Караханидов. Он был уроженцем города Баласагун, достигшего в то время высокого экономического и культурного расцвета и бывшего одним из административно-политических центров государства Караханидов. Судя по историческим данным этот город был расположен в Чуйской долине Кыргызстана, неподалеку от территории современного Токмака.

По жанру «Кутадгу билиг» относится к широко распространенным на Востоке сочинениям назидательно-дидактического характера и этико-моралистической направленности. «Поэма Юсуфа Баласагуни, как явствует из ее названия «Благодатное знание», - отмечает крупный знаток этого произведения А.Кононов, - является этико-дидактическим сочинением, написанным с целью указать путь, ведущий к познанию мудрости правления, житейского обихода и обращения с людьми» [1]. Но следует подчеркнуть, что при всей своей моралистической направленности «Кутадгу билиг» не является и не может считаться книгой сухих этико-дидактических наставлений и тщетных поучений. Поэма эта - произведение художественное, в котором анализируется смысл и значение человеческой жизни и определяются социальные обязанности и нравственные нормы поведения человека в обществе.

Среди наиболее важных ценностных достоинств «Кутадгу билиг» следует прежде всего отметить приверженность автора к рационалистической традиции: глубокое уважение к человеческому разуму и знанию, опора на достижения передовой культуры, стремление связать идею и практику, рационально обосновать возможность разрешения всех социальных проблем, переживаемых своими соотечественниками. Однако именно мысль о возможности только лишь мудрыми советами ликвидировать несправедливость и неразумность господствующих общественных отношений, в определенной мере ставит эту поэму в один ряд утопическими концепциями. Но, если судить о поэме как о произведении, не заключающем в себе ничего кроме оторванных от жизни наставлений, то допускалась бы явная несправедливость по отношению к ее автору, который прежде всего обобщил свой нравственный идеал именно в лице реально живущих людей, сохранил реальное, общественное содержание социально-этических понятий. Как справедливо отмечает Ш.Ф.Мамедов и Ю.Д.Джумабаев, не все положения поэмы Юсуфа Баласагуни «следует рассматривать как оторванное, вообще от реальной практики, более того, в своей этике автор нередко проповедует мораль реального человека, описывает его земные переживания и его конкретные стремления к счастью» [2]. С этой точки, зрения морально-этические суждения Юсуфа Баласагуни заслуживают особого внимания.

Правда, его социально-этический идеал в условиях средневековья, господства ислама не находил реального выхода в действительность. Но это не означает оторванности взглядов Юсуфа Баласагуни от жизни, а, напротив, оторванность среды от разумной морали. Говоря словами К.Маркса, «разум существовал всегда, только не всегда в разумной форме» [3]. В своем произведении автор отмечает, что не для забвения, а для разумения оставляет он наставления на жизнь. Здесь следует подчеркнуть, что средневековая восточная литература имела свою специфическую особенность: для нее было характерно представление о том, что литературное произведение должно воспитывать читателя. Эта гуманистическая традиция полностью пронизывает творчеств Юсуфа Баласагуни. И идея гуманизма красной нитью проходит по всей структуре «Кутадгу билиг».

Основная сюжетная часть поэмы состоит главным образом из бесед героев друг с другом и их писем, в которых они затрагивают три основные темы: о неотвратимости смерти и необходимости веры о грядущей вечной жизни (не будь беспечным, твори добро, оставь по себе доброе имя), о тщете мирских соблазнов и необходимости служения богу, о непостоянстве суетных благ и необходимости ценить непреходящее (добро, справедливость, ум, знание и др.). В беседах героев поэмы находят отражение рассуждения самого автора об идеальном государстве, о добре и зле, справедливости и т.д.

Этические воззрения поэта связаны с его социально-политическими взглядами. По его мнению, нравственное совершенство как правителей, так и их подчиненных приведет, в конечном счете, к политическому укреплению государства, повышение его авторитета. В таком государстве основной нормой управления будет разум. В свою очередь, такая система управления, безусловно, ведет к всеобщему счастью и благополучию людей, во взаимоотношениях между членами общества возобладают общечеловеческие нормы морали: дружба, честность, правдивость и др. Недаром поэт уделяет пристальное внимание тому, каково должно быть отношение народа к правителю и отношение правителя к своему народу. Он подчеркивает мысль о том, что, если народ совершенствует свой нрав, то бек также нравственно совершенствуется; если бек нравственный, то он делает добро для своего народа. Как видно, Юсуф Баласагуни в своих социологических взглядах находился на позиции известной утопической тенденции идеального государства, где все члены общества должны быть просвещенными и мудрыми. По мнению поэта, чтобы государственные дела всегда были на хорошем уровне, прежде всего правитель должен быть просвещенным и мудрым, должен обладать разумом и знанием. Небезынтересно отметить здесь сходство утопического проекта идеального для Юсуфа Баласагуни и платоновского идеального государства (полиса), (а у Юсуфа - эл) относительно роли и функции лица или группы лиц, находящихся во главе государства. Если Платон в своем «Государстве» придерживается того, что

государственная власть должна принадлежать избранным философам-аристократам, то и Юсуф Баласагуни также видит в правителе прежде всего просвещенного человека. В этом смысле он уходит от традиции, характерной для древнетюркских письменных памятников и фольклору тюркоязычных народов, отражающих условия кочевого образа жизни, в котором еще в значительной степени сохранились черты военно-демократического строя, где под доблестью правителя уразумелись прежде всего его личная храбрость, воинские доблести и знания. А в «Кутадгу билиг» главенствующее значение придается знаниям правителя, его разуму, знакомству с навыками правления - саясат. По мнению поэта, именно с помощью навыков и науки правления улучшится нрав простого народа. Таким образом, одна из основных задач поэмы Юсуфа Баласагуни - изложение принципов, правил и норм поведения правителя и его окружения. Следует заметить, что Юсуф Баласагуни как образованный человек своего времени призывал людей к овладению различными знаниями видя в них *силу,* способную приводить общество к прогрессу. Поэт утверждает, что именно человек с достойным образованием и знанием может достичь нравственного идеала. По его мнению, знание есть маяк, с помощью которого можно верно ориентироваться в сложной жизненной практике. Поэтому, советует мыслитель, необходимо трезво и разумно подходить к овладению знаниями, так как вся доброта приходит от знания. Символика знания в ее многообразных проявлениях широко использована Юсуфом, в частности, говорится о том, что знание – свет, знание - мудрость, знание - счастье. Мыслитель обосновывал важный гносеологический принцип об отсутствии врожденного знания. Знания носят опытный характер, а не наследуются биологически, человек не рождается мудрым, подобно тому как новорожденный не сразу произносит слова, а лишь осваивает знание посредством усовершенствования жизненного опыта. Для поэта знание и образованность есть основные средства обучения человека добродетельным поступкам.

Знание, по мнению поэта, выступает как неотъемлемая часть наиболее цивилизованного общества, определяющая характер поведения, людей и характер правления правителей. Недаром, поэт к людям, не имеющим образование, относился не одобрительна, считая, что все дурные поступки в обществе есть следствия невежества людей. Следовательно, по «Кутадгу билиг», знание есть та сила, с помощью которой можно изменить развитие общества в лучшую сторону. Поэт, как передовой мыслитель своей эпохи, мечтал о том, чтобы силой просвещения установить примирение всех слоев общества как братьев и на основе этого создать справедливое общество. Это - главная задача, вытекающая из социально-этического учения Юсуфа Баласагуни.

В «Кутадгу билиг» изложены мысли поэта и о других нравственных качествах человека. По взгляду мыслителя, человек, кем бы он ни был, прежде всего должен быть всегда человечным, ибо в мире остается вечным

лишь человечность. Поэтому он советует, если кто желает, чтобы его имя осталось навсегда добрым, то он должен иметь щедрую человеческую душу и всегда содеять только добрые дела. Под человечностью поэт понимал самые благородные нравственные достоинства. Он говорил, что добрые нравы есть основа для всех добродеяний. По его мнению, есть два вида добра и два вида зла. Первые - добро и зло, заложенные от природы, вторые - приобретенные. Соответственно есть и два вида людей - добрые и злые по природе и добрые и *злые в* зависимости от воспитания, обстоятельств. Здесь наблюдается склонность Юсуфа Баласагуни делить людей на добрых и злых от природы. Он здесь проповедует мысль об абстрактном человеке, либо доброго, либо злого по самой своей биологической природе. По мнению поэта, лишь знатные, родовитые люди могут обладать хорошими моральными качествами, люди же простого происхождения «кара будун» (чернь) способны лишь к дурным поступкам и действуют только под влиянием корысти, зависти и других низменных страстей. Он считает, что у простого народа низкая нравственность, и поэтому они не знают норм и правил светского поведения. Отсюда, хорошие люди - знать, вельможи, а дурные - чернь. Нетрудно заметить, что в этой концепции поэта нашли явное отражение взгляды типичного представителя правящей социальной аристократии.

Ценны размышления мыслителя о справедливости. Именно в этом вопросе ярко проявляется его стремление связать мораль с конкретной исторической реальностью, которое является одной из важных особенностей понимания им морали и ее общественной значимости.

Существенным моментом в социально-этическом мировоззрении Баласагуни является проблема смысла жизни. В его интерпретации смысл жизни человека заключается в активном усвоении им социального опыта предыдущих поколений, в проявлении своей сути в добродетельных поступках состоящую в его духовном и моральном совершенствовании.

В поэме автор размышляет также о простоте и скромности человека, считая их признаками высокой культуры, доброты благородности. По мнению поэта, человек, каких бы вершин он не достиг или каким бы богатством не владел, должен быть скромным и, простым, ибо скромность и простота украшают, делают его добрым и красивым. А от высокомерного, кичливого, и зазнающегося человека люди отворачиваются, эти качества портят, отталкивают от него других. Поэт также считает: человеку, чтобы он достиг наивысшего совершенства, кроме сказанных качеств, необходимо еще много навыков и достоинств. Он должен быть стыдливым, терпеливым, выносливым и т.д. Вместе с тем поэт особо остерегает людей от дурных качеств. Например, человек не должен поддаваться излишним желаниям и страстям, ибо они сбивают человека с истинного пути. Опасна для человека страсть к богатству, от которого он может потерять свою человечность. В поэме автор беспощадно бичует также кляузников, корыстолюбцев, лице-

меров, считая их самыми низкими людьми в обществе. Поэт предупреждает, что наиболее опасными пороками этой категория людей являются стяжательство и лицемерие. Поэтому, советует мыслитель, оберегайте себя от двух категорий людей: первые - кляузники, клеветники; вторые-лицемеры, стяжатели.

У поэта имеются свои суждения и по другим морально-этическим проблемам. В частности, об отношении старших к младшим и, наоборот, о патриотизме, о семейном воспитании, о любви и т.д.

Таковы некоторые характерные черты этической онтологии Юсуфа Баласагуни. Краткий анализ показывает, что поэт проповедовал прежде всего гуманизм разума и призывал людей к справедливости и образованности. Гуманистическая направленность мировоззрения поэта отражается во взглядах на общество и человека: гармоническое развитие способностей индивида, его ориентированность на разум, осуждение социальных и нравственных пороков, принцип разумных потребностей в обществе. Нравственность у Юсуфа Баласагуни обосновывается разумными силами человека и, таким образом, он строит свою этику в основном на рационалистической основе. По сути дела поэт-мыслитель в художественной форме показал взаимосвязь общества и личности, сделал попытку осмыслить нравственные нормы и ценности общества. Для него был характерен напряженный поиск в сфере морали, стремление к выявлению социальной природы и сущности человека.

Резюмируя сказанное об универсальности этического наследия Юсуфа Баласагуни, можно утвердительно констатировать известную истину о том, что прошлое есть ключ к пониманию настоящего. Наше настоящее безусловно зиждется на положительном социальном опыте прошлого и на рациональном осмыслении его. Сохранить и развить опыт предков, в том числе и бесценную этическую онтологию Юсуфа Баласагуни с точки зрения философской реконструкции - неоспоримая задача нашего времени.

Использованная литература:

1. Кононов А.Н. Поэма Юсуфа Баласагунского «Благодатное знание» // Баласагунский Юсуф. Благодатное знание. –М., 1963. С. 506.

2. Джумабаев Ю.Д., Мамедов Ш.Ф. Этическая мысль в Средней Азии в IX-XVв.в. –М., 1974. С. 96-97.

3. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т.1. С. 380.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ ДАВЛАТЧИЛИК ФАЛСАФИЙ ТАЪЛИМОТИНИНГ НЕГИЗЛАРИ

АБДУҚОДИР ЗОҲИДИЙ
фалсафа фанлари номзоди

Аннотация. *Илмий ахборотда Юсуф Хос Ҳожибнинг давлатчилик фалсафий таълимоти негизлари таърифлаб, хулосалаб берилади. Давлат, сиёсатнинг ижтимоий адолат, қонунчилик, оқилона давлат тузиш ва уни бошқаришнинг Тангри томонидан берилиши, унинг қоон қўли, дасти иродасида эканлиги, умуман Ю.Х.Х.нинг фалсафаси асослари: Борлиқ, дунё ва унинг қонунларини билиш, бахт-саодатлик, эзгу-осуда ҳаётга, охиратда эзгу ажримларга эга бўлишнинг қадимги туркларда ги ўзига хос тушунча, атама, истилоҳ, категориялари асослаб берилади.*

Таянч сўз ва иборалар: *Хос Ҳожиб, тойонғу, элиг, тугал эр, будун, қоон, билиг, Қутодғу билиг, фаровонлик, бахт-саодат, давлат, сиёсат, идора ва бошқарув.*

Аннотация. *В научном сообщении исследуется основы философского учения Юсуф Хос Ходжиба о государственности, сделаны выводы о государстве, политике, социальной справедливости, благоденствия, законах, рационально-организованное государство и управление ими даются от Тенгри (от Верховного божества), что все перечисленные находится в руках Каана, в его правах и полномочиях. В целом основа государственной мудрости Ю.Х.Х.: знание битья и его законов, что такое счастья, благоденствующая жизнь, достижения благих удел в Загробном мире, и особенности их понимания у древних тюрков, имеется термины, понятия, категория выражающие их, даются их обоснования.*

Опорные слова и выражения: *Хос Ходжиб, тойонгу (великий визир), элиг (глава народа), тугал эр (совершенный человек), будун (народ, черн), қоон (царь), билиг (мудрость), Қутодғу билиг (Знание, от божественной благодати), фаровонлик (благоденствие), бахт-саодат (счастье), давлат (государства), сиёсат (политика), идора (организация) ва бошқарув (управление).*

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асаридаги фалсафий-сиёсий таълимоти негизлари ёки давлатчилик, сиёсат илм ҳикмати, давлат сиёсати, унинг қонунлари, идора ва бошқарув усул ва методлари Буюк Тўғон алоҳида таъкидлаган “тамомила янгичалиги” [1] янги концептуал ёндашиши нималарда кўзга ташланади?!

1. Ю.Ҳ.Ҳ. ҚБ.ни нафақат, қадимги туркий давлатчилик, сиёсат анъаналарини, тўра-тузук, йасо-юсун қонунчилигининг устунлиги, афзаллигини қатъий ва изчил таъкидлаганлиги, қадимги туркий-буддавий, туркий-манихейлик, туркий-насоролик эътиқодлари билан боғлиқ маданий меърос, анъаналарнинг халқимизга 1000 йиллар давомида сингиб кетган, қадриятга айланиб улгурган ижобий ғоя, анъаналарини, қадимги туркий давлатчилик,

сиёсат анъана, қадриятларига уйғун сингдирган ҳолда, шу билан бирга, уларни очиқ матнларда, шаҳсиятлари, таълимотлари номлари, энг муҳим тарихий, илмий, диний жараёнлар, ҳаракатлар билан боғлиқ ҳаракатлар рамзлари, жиҳатларини очиқ тилга олмай, асосан улардаги ислом, шариъат асослари-аркон, фарз-вожибларига зид келадиган салбий бидъат ақидалари, маросимчилик амалиёти талабларини ўта усталик, қайишқоқлик, юксак илтифотлилик сиёсати имкониятларидан фойдаланган ҳолда, ташлаб юборган, уларни четлаб ўта олиш сиёсий маҳоратини ҳам намоён қила олган.

2. Айни пайтда, мутлақо янги, самарали ва қудратли салтанат (империя) давлатчилик, сиёсат таълимоти, қонунларини асл қадимги туркий анъана, қадриятлар руҳидаги давлатчилик, сиёсат принципларининг устун, афзал ва самаралилигини кўрсатувчи қарашларини ишлаб чиқиб, туркий давлатчилик, сиёсат, маданият, анъаналар ҳаётида, тафаккурида туб инқилобий-янгиловчи аҳамиятга молик ўзгартиришлар ясаганлигидан ташқари [2], Ю.Ҳ.Ҳ.нинг соф туркий давлатчилик, элиг хонлар сиёсат илмлари, қонунлари, идора ва бошқарув усул ва методларига оид асл (оригинал) назарий-концептуал янгиликлар – тугал эр (комил инсон), тугал элигхон давлати, жамияти (асл Элхон)да адл-инсоф, қонун устуворлиги, анчагина катта миқёс ва даражада фаровонлик (Эзгу элиг ҳаёт даражаси) каби, ўрта аср мустабид, анъанавий “Подшоҳ амри вожиб” деган ҳокими мутлақлик, зўрлик, ҳақсизлик ва зулм ҳукмрон бўлиб келган шароитларда тасаввурга сиғиши жуда қийин бўлган, ақлпарварлик (рационализм), инсонпарварлик (гуманизм) принциплари, ғоя, қадриятларини киритилганлиги, кашф этилганлиги ҳам маълум бўлмоқда.

3. Бу ўринда, ҚБ.да ифодаланган давлатчилик, сиёсат илмлари ғоя, принциплари, усул ва методлари асосида ётган қуйидаги туб, фундаментал фалсафий-назарий, методологик, концептуал ўзига ҳослик, янгиликка диққатни қаратиш лозим. Гап шундаки, Ю.Ҳ.Ҳ. ҚБ.да, “хоқониййа” давлати, умуман қадимги турклар давлатчилиги борлиғи, ҳаёти, анъаналари, давлатчилик, сиёсат илмлари, қонунлари ва муаммоларига – бу илмлар объекти, предмети ва субъекти, шахсиятларига жиддий тарзда, тамомила катта онтологик маъно, мазмун берган (Онтологизированность), борлиқ функциясини юкланган. Бу туркларнинг давлат эгоизми – эгаменлигидан ташқари, уларнинг ўз ҳаёти, дунёси, сиёсий муносабатларини азалий, бирдан бир мавжуд борлиқ деб идрок этишлари, ҳис этишлари, қарашлари оқибати бўлган бўлса керак.

4. Ўз миллий мавжудликлари – давлатчилик, сиёсий-ҳарбий борлиқлари, ҳаёти, ҳаёт ареалларини бирдан-бир борлиқ деб қабул қилиш, идрок этиш, яъни уларга онтологик маъно, мазмун беришдан ташқари, ҚБ. матнида, кўп ўринларда баҳс-мунозарага киришиш, ўз даври учун муаййан, тугалланган ҳулосага кела олиш илмий принцип, методларини қўллаганлигини таъкидлаш зарур. Баҳс мавзуси бўйича, кўпинча 1-3 марта савол-жавоблар келтириш ёки ҳатто муаййан катта масалалар, баҳс-мунозаралар туркумини, заруратга қараб, уларга 2-3 маротаба қайтилганлик ҳолларини кўриш мумкин. Бундан эса

муаммо-масалани жуда юксак даражада, тадқиқ, таҳқиқ этиш, тарафларнинг фикр, концепцияларининг барча муҳим жиҳатларигача ҳисобга олиш ва шу асосда якуний ҳулоса, баҳо берилганлиги англашилади.

5. Ю.Ҳ.Ҳ. ҚБ.да ҳатто ҳозирги замон зукколарини ҳам "ҳайрат бармоғини тишлашга" мажбур қила оладиган фундаментал илмий тадқиқот принцип, усул ва методларини: илмий ҳолислик, асослилик, тарихийлик, тараққиёт, фақат илмий ҳақиқатга берилганлик, субъектив ҳис-туйғу, эҳтиросларга берилмасликнинг бетакрор, беназир намуналарини ҳам қолдирган. Бу ерда биз бу қадар мукаммаллик, пухталик, асослилик Ю.Ҳ.Ҳ. ақлзаковотининг чуқурлиги, теранлиги оқибатими ёки бўлмас бирор ташқи омил натижаси эдими, деган риторик саволни ўртага қўямиз, ва ҳатто, бизнинг минтақамизда онда-сонда бўлса-да, учраб турадиган анъанавий хитой таълим тизими, унга хос ҳарбий топографик пухталик, аниқлик таъсири, таълим-таҳсил усули, методлари излари эмасмикин, деган фаразни илгари суришга мажбурмиз. Зеро Ю.Ҳ.Ҳ. Балсағундан жуда кеч, умрининг асосий сермаҳсул қисми – 50 йили ўтиб бўлиб, сўнгра Кошғарга, Илик хон саройига, қўлида тайёр, тугалланган катта асари билан кириб келган, юксак тақдирланган. Ю.Ҳ.Ҳ. билан боғлиқ бу фавқулодда ҳодиса прецеденти, бир вақтлар Тунюқуқ бошдан кечирган, атайлаб хитой таълими-таҳсилини мукаммал эгаллаш учун Хитойга юборилганлиги, ана шу асосда Хитой давлатчилиги, сиёсати, маданияти анъаналарига муросасиз стратегик йўлни ишлаб чиққанлиги, уни амалга оширганлиги прецедентини хотирга солади.

Бу, умуман олганда, Ю.Ҳ.Ҳ. ҚБ.да қайта асослаб берилган, келиб чиқишига кўра эса, қадимги туркий битиглардаги хоқон, унинг аъёнлари, сиёсий арбоблари ҳаётинигина бирдан бир борлиқ сифатида тушуниш, борлиқ муаммосини ана шундай ўзига хос, яъни фақат қадимги туркларга хос ақида, қарашлардан ибтидо олар эди, албатта. Бу борлиқ муаммоларини кутилмаган тарзда, ўзига хос – тор маънода тушуниш, қараш нималарда яққол кўзга ташланади ва буни қандай манбаавий ва тадқиқий исботлаш мумкин?!

Анъанага кўра, борлиқ деганда қадимги юнонлар бутун олам, одамлар, жамият дунёсини, осмоннинг баъзи қисмлари, юлдузлар, сайёралар, фалакларни қўшиб тушунганлар, ҳатто уни дунёдаги энг содда, умумий асосдан, кўринадиган – тупроқ, сув, ҳаво, олов, апейрон ва шу кабилардан иборат деб билганлар, қараганлар. Қадимги Шарқда эса, борлиққа бу дунёдан ташқари, олий борлиқ, яъни ғайри-табиий, илоҳият оламини ҳам қўшганлар.

Қадимги туркларда, қадимги туркий битигларда эса, борлиқ Кўк Тангри(юқорида) ва қўнғир ер-сув (остда) - бу икки ибтидо уфқда учрашиб, борлиқ, дунё турк хоқонлари учун яратилган, одам болалари ана шундан келиб чиққанлар ва тарқалиб кетганлар (анъанавий сомий-оромий концепциясидан тубдан фарқ қиладиган, мустақил ва ўзига хос бани башарият генезиси концепцияси), борлиқ, дунё турк хоқонлари учун яратилган, деган тушунча, қарашлар асосида тасаввур этилган.

Умуман олганда, қадимги туркий битигларда акс этган туркий халқлар турмуш тарзи, руҳияти, урф-одат, анъана, маросим, байрамларига оид қарашлари, тасаввурлари билан боғлиқ ҳикматлар:

А) дунёнинг мифологик манзарасини шакллантирган, чизиб берган (Ўғуз хоқон афсонаси (5 вариант); Бўз Қурт-Кўкёл Бўри ёки Эрганакан (Ашина уруғи тимсоллари) афсоналари;

Б) дунё, унинг қонуниятларини билиш орқали дунёнинг илмий манзарасини шакллантиришга ҳизмат қилган [3].

1. Қадимги турклар, дунё, борлиқ деганда хоқон дасти иродаси, идора ва бошқарувидаги оламни тасаввур қилганлар, уни бирдан-бир борлиқ деб қабул қилганлар, яъни тугал эр – элиг дунёсини бирдан-бир борлиқ деб билганлар. Ана шу ўзига хос борлиқ – хоқон дунёси, элиг оламига, энг кенг, фалсафий онтологик маъно, мазмун берганлар, онтологик функцияларни юклаганлар.

2. Инсониятнинг, тепада Кўк Тангри ва остда эса, Қўнғир ер-сув ибтидоларининг уфқда ўзаро туташишлари (учрашишларидан) турк эр зоти келиб чиққанлиги, ана шу ягона аждоддан қолган барча инсоният келиб чиққанлиги, тарқалганлиги – генезисига оид концепция. Бу концепция турк халқи – “турк будун” онтогенези, этногенези ва филогенезини ўз ичига олади.

3. Давлатнинг Кўк Тангри томонидан турк хоқонларига берилганлиги, улар ўз саъий-ғайратлари, сиёсий иродалари билан қадимги турк хоқонликлари давлатларини самарали ташкил этганликлари, идора қилганлари ва бошқарганликларига оид концепция илгари сурилган.

4. Давлатни адл-инсоф асосида идора қилиш, зулмга йўл қўймаслик асосида бошқара олиш учун эса, Кўк Тангри турк хоқонларига дунёни шак-шубҳасиз, соғлом ақл, сезгилар ёрдамида билиш, адолатли қонунлар, ҳиммат-мурувват - “шилон” тарқатиш, тўра-тузук, йаса-йўсун анъанасини ҳам берган.

5. Давлат, сиёсат (ҳокимият), қонунчилик, ҳиммат-мурувватнинг ўзаро яқинлиги, чамбарчас боғлиқлиги, имманент бирлигини, муқаррар уйғунлигини ҳам Кўк Тангри берган ва бу турк хоқони давлати ва турк будуннинг ҳаёти, фаровонлиги, бахт-саодати кафолатидир.

Қадимги туркий битиглардаги давлатчилик, сиёсат ва қонунчилик ҳикматларига оид юқоридаги бандлар, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғатит-турк”ида онтогенез, этногенез, филогенез йўналишларида, қадимги турклар ҳаёт ареалларидаги тарихий, этник-жуғрофий “дала материаллари” наъмуналарида кўрсатилган бўлса, Юсуф Ҳос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида, қадимги турклар давлатчилиги, сиёсати, қонунчилик, идора ва бошқарув билимларига оид юқорида санаб ўтилган концепциялар, ўзига хос “тарих фалсафаси” сифатида илгари сурилган [4], муфассал қайта тикланган, очиб берилган, янги шароитларга уйғун қўллаш талқинлари илгари сурилган эди.

Мана, қадимги хоқонларимиз, ш.ж.дан, Кул тигиннинг юқорида келтириб ўтилган давлатчилик, сиёсат ҳикматларидан иборат ўз сўзлари: “Юқорида кўк осмон (тангри), пастда қўнғир ер (-сув) яратилганда, иккисининг ўртасида инсон

болалари пайдо бўлган. Инсон болалари устидан ота-бобом Бумин хоқон, Истами хоқонлар хоқон бўлиб ўтирганлар. Улар тахтга ўрнашиб, турк халқининг давлатини, қонун-қоидаларини тутиб турганлар, риоя қилиб турганлар”; “... юқорида турк осмони (тангри), туркнинг муқаддас ер (-сув)и шундай дебди: “...турк халқи йўқ бўлмасин”, деб, “халқ бўлсин”, деб отам Элтариш хоқонни, онам Эл Билга хотунни, тангри ўз мартабасида тутиб, юқори кўтарган экан”; “... Шу ҳилда қозонилган, барпо этилган давлатимиз, қоида-қонунларимиз бор эди: Турк ўғуз беклари, эй халқ, эшитинг! Тепадан осмон босмаган бўлса, пастда – ер ёрилмаган бўлса, эй турк халқи, давлатингни, ҳукуматингни ким бузди?!”; “...Юқорида тангри, муқаддас (қўнғир) ер-сув, отам хоқон руҳи ... Тангри ёрлақагани учун, мен муваффаққиятга эришганим учун, турк халқи ғалаба қозонди. Мен томондан давлат бундай бошқарилмаса, турк халқи ўлажак эди, йўқ бўлажак эди”; “... Қулларим, чўриларим, халқимни осмон ва ер (-сув) қўллади” [5].

Демак, хоқон дунёси, ҳаётигина реал борлиқдир. Бу дунёнинг қонунлари ҳам бор, лекин улар мана шу хоқон дунёси, олами қонунларидир. Бу дунёда қора чавкар тулпор (тақдир), унинг кажрафторликлари ҳам мавжуд, лекин унинг чорасини қилиш инсон - тугал эр – элиг қўлидадир. Бу борлиқнинг ўз материяси, макон ва замони, ҳаракат, тараққиёт, ўзгаришлари ҳам бор. Бироқ, улар мазкур хоқон дунёси, олами, ҳаётигагина тааллуқлидир.

Худди шунингдек, Тангри бор, у мавжуд борлиқ билан иш олиб боради. Зеро, қадимги туркларда, шу ж., қадимги туркий битигларда ҳам, Ю.Ҳ.Ҳ. ҚБ.ида ҳам, бу олам, дунё, яъни борлиқ – ер юзи, худо лаънатлаган, ҳақирлик, хор-зорлик дунёси эмас, балки ҳақиқий, бирдан-бир борлиқ деб қабул қилинади. Бу дунё, ундаги ҳаёт жуда қудратли, жонли, гўзал, эзгу кучлар ва айни пайтда даҳшатли, ёвузлик кучлари амал қиладиган макондир. Лекин, улар инон-ихтиёри хоқон – элиг қўлидадир.

ҚБ.да, пайғамбар, Расулиллоҳ-с.м!-, азиз-авлиёларнинг, Тангри билан бу дунё, жамият, давлат, одамлар билан воситачилиги, шафоатлари, илоҳий китоблар, ш.ж.дан, Қуръони каримнинг йўл кўрсатувчилик ўрни расмий исломий, шаръий наътлар ёрдамида зикр этилиб ўтилади. Анархия – хаос, шахснинг ўзи бўларчилигига эса, умуман ҳеч қандай йўл йўқ.

ҚБ.да тақдир, охират ажримлари – жаннат неъматларию, дўзах ваҳшатлари – эсхаталогик даҳшатлар четга сурилган, ёки жуда нари борса, буддавий муаллақ борлиқ, манихейлик ва насоролар космологияси, космографиясидаги каби эфемер кўринишидагина ўрин олган.

Узлатчилик, дунёдан қочиш, зоҳидона, умидсизлик кайфиятлари билан боғлиқ анча муфассал ўринлар учраса-да, уларга умуман йўл йўқ, аксинча, Элиг ва Ўзғурмиш баҳс-мунозараси, элигнинг эзгуликка қаратилган ишлари, сиёсати, фаоллиги афзаллиги ғоялари устунлиги қатъий таъкидланади.

Борлиқнинг бирдан-бир масъули, қудратли субъекти, субстрати – одам, жамият, давлат бўлиб, уларнинг олий мужассами хоқон – элигдир. Элиг дунёни, одамлар, жамият, давлатни тузувчи, қурувчи, қонун берувчи,

эзгу, юксак мақсадлар, нишонларга, бахт-саодат, фаровонликка йўналтирувчи куч-қудрат соҳибидир.

Тангри, сомий-оромий анъанадаги одил-у, аммо ўта қаҳрли, жаббор, муросасиз, раҳимсиз, ўзи истаганини қила олувчи, айниқса, уч қиёфали, пассивликка ундовчи ҳудо эмас, балки Аллоҳ таоло каби раҳмон – раҳимлидир, мағфиратлидир.

Элиг – тугал эр пайғамбар ҳам, азиз-авлиё ҳам эмас, Аршу аълодан ҳам тушган эмас, у бутун вужуди, табиати, сифатларига кўра шу дунё одами, энг доно, ақл-заковот соҳиби, иродали ва эзгу ниятли, бахт-саодатга, фаровонликка эришишдан бошқа мақсади бўлмайдиган зотдир. ҚБ.нинг қарийб 80 фаслидан, 65-70 га яқин фаслида, Элигнинг энг олий жаноб сифат, ҳислатлари, бурч-масъулиятлари, вазифалари ҳамда, у йўл қўйиши мумкин бўлмаган ўнлаб салбий ёки ғайри ақлий, номуносиб сифат-қилиқлари келтирилган. Ҳатто элиг билан бошқа арбоблар ўртасида борган қаттиқ баҳс-мунозара, савол-жавобларнинг мавзуси бўлган, худди ана шу элиг сифатлари, бурч-масъулиятлари, вазифалари, давлат, сиёсат идора ва бошқарувида эзгулик, адл-инсоф, қонуннинг устуворлиги каби принцип, хулосалар Имом ал-Мовардий, Имом Қудурий ва Фахриддин Қози хонлар яратган “Сиёсий фиқҳ” бўйича ҳидоятномалардаги буюк давлат бошлиғига оид таъриф, хулосаларидан қолишмайдиган, балки янада мукаммалроқ, қуйма фикрлардир.

Ана шу жиҳатларни кўзда тутилганда, ҚБ.ни ёзиш жараёнида Ю.Ҳ.Ҳ. олдида ўта мураккаб, масъулиятли вазифа турганлигини тасаввур қилиш зарур бўлади. Бир томондан, қадимги турклардаги буддавийлик, манихейлик, насоро ва қисман яҳудийлик билан боғлиқ маънавий меъросни, қадриятларни очиқдан-очиқ кўрсатиб ўтирмай, ошкор этмай, лекин ворисий сақлаб қолиш, кейинги авлодларга етказиш, уларга нисбатан илк исломдаги “Дор-ул-ҳарб” сиёсати тақазо этган йўқ қилиш, маҳв этиш, тарихимиз хотирасидан ўчириб юборишга олиб борадиган қирғин-барот, душманчилик, тақиқ, “Ширк”да айблашлар ўқига дучор бўлиш хавфини билдириб қўйиш, огоҳлантириш вазифаси турар эди. Бошқа томондан эса, уларда мужассам бўлган энг муҳим ижобий, умуминсоний, эзгу қадриятлар, ўгитлар (мас., Мусо-а.м.!-нинг 10 ўгити)ни асл қадимги туркий маданият, анъана, меърос, қадриятлар сифатида кўрсата олишга эришиш вазифаси ҳам турар эди. ҚБ.нинг ҳозир қўлимизда турган матни, унинг асл миллий ўзлигимиз, қадриятларига уйғун мазмуни юқорида санаб ўтилган мураккаб вазифани Ю.Ҳ.Ҳ. жуда асосли, гўзал шаклда, аъло савияда, шараф билан бажара олганлигини кўрсатади.

Муаммони ўрганишнинг бугунги кундаги Ўзбекистондаги даража, савияси бизга фундаментал чуқур қиёсий тадқиқ, таҳқиқ этиш, таърифлаш ва хулосалаб бериш имконини бермаса-да, Ю.Ҳ.Ҳ. дунёқараши, унинг давлатчилик, сиёсат, идора ва бошқарув илмига оид таълимотини, ҚБ да ўз аксини топган асосий нуқталарини аниқлаш йўналишидаги ҳамда нима учун

мутафаккирнинг бу шоҳ асарининг жанри, моҳияти, мазмунини, ғоя ва қадриятларини аниқлаш, уларни идрок қилишимиз, ҳис этишимиз, тушуниб етишимиз қийин кечаётганлигини изоҳлаш, тушунтириб бериш, унинг мураккаб фалсафий, катта сиёсат илми асосларини қадимий туркий тилимизда яратиш билан боғлиқ хос жиҳатларига оид дастлабки фикр-мулоҳазаларимизни баён этамиз.

Зеро, собиқ шўро минтақаси филологлари Ю.Ҳ.Ҳ.шунослари асарни ҳамон "достон" деб, атаётган, ёзаётган бўлсалар, ижтимоиётчи тарихчи, файласуфлар унинг мазмунини дидактика, панднома асар деб атаётган, бироқ ҳали-ҳамон бир тўхтамга келолмаганлар дейиш мумкин [6] кўпчилик ўзбек адабиётчилари эса ҳатто Ю.Ҳ.Ҳ.нинг катта сиёсатчи, мутафаккир, олим эканлигини тасаввурларига келтира олмай, уни "шоир" деб аташлари айниқса бирмунча эриш туюлади. Ҳолбуки муаммонинг Ўзбекистондаги ва минтақадаги катта, зукко билимдонлари – С.Муталлибов, А.А. Валитова [7]лар деярли бир вақтда – ХХ аср 60-й.да, унинг катта олим, сиёсатчи, мутафаккир эканлигини қатъий ёзиб, дунёга бонг урганлари маълум.

Бундай иккиланишлар, бирмунча янглиш, чалғитувчи тасаввурлар нафақат бизда, балки ғарбий овруполик, туркиялик, россиялик анча кўзга кўринган, машҳур Ю.Ҳ.Ҳ.шуносларда ҳам учрайди, ҳамон бартараф этилган эмас.Чунончи, ҚБ.ни биринчи бўлиб илмий тадқиқ этиш, нашр қилишга киришган проф. Р.Р.Арат, асарни, унда қўлланган ярим ҳикоя, ярим масал, матал, мақол, шеър-чистон, мажозий тимсоллар, табиатнинг гўзал манзараларини бадиий тасвирлаш услубларини қўлланганлиги учун-ми, асарни "ҳийлагина мукаммал, аммо мураккаб услуб ва архитектоника ташрихидаги асар" деб таърифлашга уринган ва бу ўзига хос мураккаб асарни бошқача таърифлашнинг ўзи қийин ишдир [8]. ҚБ.да алоҳида олинган бош қаҳрамонларни муайян фаолият, билим соҳалари билан чуқур фалсафий боғлиқ тимсолларини тушунмай, идрок этмай, уларда ифодаланган муайян сифат, ҳислатларни фақат "Маъжозий" ифодаланганлиги учунгина (муаллифнинг огоҳлантиришларига қарамай), асар мазмунини бирмунча мажҳуллаштирувчи маънода талқин этиб, "асар мажозий – аллегорик, ҳатто бирмунча театрулаштирилган" деб таърифлаган, ҳулоса чиқарган. "Ана шу юқоридаги барча хусусиятлари билан бир бутун ҳолда олиб қаралганда, - деб давом этган эди проф.Р.Р.Арат, - ҚБ ярим ҳикоя, ярим театру(намуна) тарзида ёзилган аллегорик, манзум(шеърий) бир маснавийдир"[9].

ҚБ. маълумотларига таянган ҳолда, қорахонлилар анъанасидаги давлат тушунчаси, давлат идора ва бошқаруви, ташкилоти (сиёсий тизими) муаммоларини махсус тадқиқ этган Рашод Ганж эса, Ю.Ҳ.Ҳ. ҚБ.да қорахонлиларнинг, қадимги хун (ту кю)лардан бери давом этиб келаётган давлат ва сиёсат тушунчаси, таълимоти анъаналарини жуда катта миқёсда – империя даражасида ва жаҳон кўламида давом эттирганликлари муаммосини ўртага қўйган эди [10].

Қолаверса, ана шу чарчавада Ю.Ҳ.Ҳ.нинг ўзи ҳам даври, жуғрофий-тарихий маконига кўра Форобий ва Ибн Сино таълимотларидан жуда салмоқли таъсирлангандек кўринишини алоҳида таъкидлаш зарур. Шу нуқтаи назардан ҚБ.ни сиёсий, ҳуқуқий, ижтимоий ва аҳлоқий жиҳатлардан тадқиқ этишга уринган туркиялик ва ғарбий овруполик олимлар, унда гўёки намоён бўлган, Форобий ва Ибн Синолар таъсирини ва ана шу файласуфлар воситасида Афлотун ва Арасту таълимотларидаги изларини аниқлаш, қидириб топишга уринганлар. Ҳолбуки Буюк Тўғон 1925-1926-йиллардаёқ бу хулосанинг тўғри эмаслиги ҳақида эътирозга ўрин қолдирмайдиган шаклда, ўзининг қатъий бир хулосасини илгари сурган эди [11].

Туркиялик олим Ҳалил Инолчуқ, Ю.Ҳ.Ҳ. қарашларида қадимги туркий, ҳинд-эрон давлатчилик анъаналари таъсири ҳам борлигини эътироф этиш нуқтаи назарини илгари сурган. Унга кўра ҳинд таъсири, бир томондан, Эрон сосонийлари, кейинчалик эса исломий давлатчилик анъана, йўли билан, бошқа томондан эса, буддавий бурхончи уйғурлар воситаси билан, мазкур “машшаиййун” давлатчилик ғоялари, Ю.Ҳ.Ҳ.нинг ҚБ.даги давлатчилик, сиёсатга оид қарашлари, таълимотига ўзининг муаййан таъсирини ўтказган, деган фикрни билдирган эди [12]. Бу фикр ҳам, умуман тўғри бўлгани ҳолда, яъни қадимги туркий маданиятимиз, анъана, қадриятларимизга мазкур диний эътиқодларнинг муаййан таъсири бўлгани, сингдирилгани ҳолда, Ю.Ҳ.Ҳ. ҚБ мазмунида, мазкур “машшаиййун” вакиллари очиқ матнлари, шахслар номи, асарларига ҳавола тамомила учрамайди.

Аслида ҳам, туркий-буддавий, туркий-манихейлик, туркий-насоро, баъзи яҳудийлик таъсирлари умуминсоний яқинлик, алоқа, муносабатларнинг намоён бўлиши бўлибгина қолмай, XI аср одами, ўзининг асл туркий дунёқараши, сўзлари, амалиётида ўта масъулиятли шахсияти бўлган Ю.Ҳ.Ҳ. учун мазкур анъана, қадриятлар “яқин минг йиллардаги ўз халқи (турклар) учун муқаддас, азиз саналган”. Ва демак, унинг учун, гарчи ислом, шаръий ҳукмлари, қонунлари нуқтаи назаридан унутилишга маҳкум этилган бўлсалар-да, мазкур меърос уйғурлар, барча туркий халқлар вакиллари учун мазкур давр, минтақада яқин-яқинларда ҳам муқаддас, азиз саналганлиги, ҳатто бугунги кунларда ҳам баъзи яқин қўшни, қон-қариндош халқлар борлиғи, муқаддас эътиқодлари, қадриятлари бўлиб қолаётганлиги учун, ҳамда, устига-устак, мумтоз араб-мусулмон жамияти, маданияти, цивилизациясининг каттагина даври (XI-XIV асрларда) ҳам, бирмунча яширин, пардаланган ҳолда, ворисий сақланиб қолаётганлиги, асраб-авайлаб келинганлиги, “миллат маънавий мулки”нинг анчагина катта, қадимги қатлами сифатида яшашда давом этганлиги, ўз ҳаётий кучи, таъсирини аҳён-аҳён бўлса-да кўрсатиб турганлиги жуда яхши маълум эди [13].

Бу ўзига хос қадимги анъана, қадриятлар Ю.Ҳ.Ҳ. учун, айниқса унинг замонида ҳам улар мутафаккирга, туркларга унчалик ҳам бегона бўлмаган, албатта. Буни XIX-XX асрларда Хўтан, Турфон, Урумчи, Кучадан топилган,

мустабид тузум мафкурачиларнинг мислсиз қаҳру ғазабига учраб, “арава-арава” қилиб, ташилиб, ариқ, сойлар сувларида оқизилган, тупроққа (қабристонларга) кўмилган, ёқиб юборилган қадимги туркий-буддавий, туркий-манихей, туркий-насоро матнлари, китобларнинг Шарқий Туркистоннинг ўша минтақаларида кашф этилганлиги, ҳозирги замон Ғарбий Оврупо дунё музейларида, шахсий коллекцияларда сақланаётганлиги, намойиш этилаётганлиги, ҳатто баъзи бир раритетлар нашр этилаётганлиги, таржима, тадқиқотлар мавзуси бўлаётганлиги, жаҳон афкор оммасида катта қизиқиш уйғотаётганлиги ҳам тасдиқлайди, албатта [14].

Ю.Ҳ.Х. олдида, айниқса ўша даврда, бундай мураккаб, ҳатто бирмунча мажҳул кўринувчи (аллегорик) шаклда бўлса-да қадимги туркий давлатчилик давлат идора ва бошқаруви, давлат ташкилоти, қонунчилик ва ҳуқуқ, сиёсий-аҳлоқий илмлар, анъана ва қадриятларни ўз ичига олувчи фавқулодда асарни ёзиш, уни буюк қоон наздида маъқулланишига, рағбатлантирилишига, ўзини, халқини қутлуғ тақдирли қилинишига эришиш, бундай шоҳ асарни энг ижтимоий-сиёсий фаол тоифа, қатламлар киши (хос)ларигина тушуна олувчи тил, ибора, усуллар билан ёза олиш, ўз халқи меҳрини қозона олишдек ўта оғир, масъулиятли ва шарафли вазифа, ҳатто буюк бир миссия турган эди дейиш мумкин.

Бу фикр-мулоҳазамизнинг тўғрилигини ҚБ.нинг ёзилиш формати – бахшилар тилида – шеър, қисса, ҳикоя, маснавий, ғазаллар, масал, маталлар, мақоллар, ибрат-наъмуналар, панд-насиҳат, ўгитлар, Тангрига таваллолар – илтижолар шаклида, айниқса жонли адабий тилида ёзишга эришилганлиги, яъни XI асрнинг саводли, маданиятли ва талабчан турк зиёлийлари, фаол сиёсий шахслар учун ёзилганлиги тўла тасдиқлайда. Шунинг учун ҳам ҚБ туркий халқлар Хос табақалари, айниқса ҳукмрон сулолалар вакиллари томонидан муқаддас, азиз тутилиб, қўлдан-қўлга ўтиб, қўлёзмалари нафақат кенг тарқалган, балки энг қимматли нодир раритет сифатида қадрлаб келинаётганлиги бугун энди сир эмас. Бизнингча, Ю.Х.Ҳ. ҚБ - Б.Спиноза “Илоҳиёт ва сиёсат рисоласи” савиясидаги жиддий илмий-фалсафий асардир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Қаранг: Орд.Проф., Д-р А.З.В.Тўғон. Умум Турк тарихинэ гириш... Истанбул.: 1981. 84-85; 134-135 сайфалэр; O.Pritsak Karahanlilar Tarihi (840-1212).//Islam Ansiklopedisi. Anqara: 1950. Cilt IY. Ss. 259-261.

2. Юсуф Хос Ҳожиб – Қутадғу билиг // С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности.Тексты и исследования. М.-Л: Изд-во АН СССР. 1951. сс.224 – 237; A. Bican Ercilasun. Baslangicindan XIII Yuzyila Kadar. Baslangicinda Gunimiza Kadar BUYUK TURK KLASSICLERI. Tarih – Antoloji – Ansiklopedisi. Birinci Cilt. Istanbul: Otuken – Sogut. 1985. s. 132.

3. Қадимги туркий битиглар; Сюан-цзаннинг уйғурча таржимаи ҳоли; Ю.Ҳ.Ҳожиб. Қутадғу билиг; А.А.Югнакий. “Ҳибатул ҳақойиқ” ва бошқа манбаалар. Илк фалсафий умумлаштирувчи концециялар борасида қаранг:

Қ.Содиқов. Қадимги турк фалсафаси. Т.: ТДШИ. 2008. 136-б.; А.Зоҳидов. “Фалсафий манбаалар” фани дастури. Т.: ТДШИ. 2009; А.Зоҳидов. Қадимги туркий халқлар фалсафаси (Марказий Осиё халқлари фалсафаси) дастури. Т.: ТДШИ. 2012.

4. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М.: 1967. Сс. 306; 317; 335.

5. Кул тигин битиги; Тўнюқуқ битиги // Қадимий ҳикматлар... 24; 25; 27; 32; 36-бб.

6. Джумабоев Ю.Дж. Из истории этической мысли в Средней Азии. Т.: 1975; ўша муаллиф: Ўрта Осиё этикаси тарихи очерклари. Т.: 1980. 139; 140-141; 151.

7. Муталлибов С. XI аср филологи Маҳмуд Кошғарий ва унинг ДЛТ асари. Т.: 1958; Юсуф Ҳос Ҳожиб. ДЛТ. I- III. Т.: ФАН. 1960-1963; Валитова А. К вопросу о классовой природе караханидского государства//Труды Киргизского филиала АН СССР. Вып. 1. т.1. М.: 1943. сс. 127; 129: Шу муаллиф: К вопросу о мировоззрении Юсуфа Баласагунского//Краткие сообщения ИНА. т.71. М.: 1964. сс. 69-124; Шу муаллиф: О некоторых терминах в Кутадгу билиг//Краткое сообщение ИНА. Вып. 63. 1963. сс.112-116.

8. Қаранг: Prof. R.R.Arat. Giris ... XXVI ss.// QB. I.Metin; Istanbul:1947; QB. II. Anqara: 1959; QB. Index. Istahnbul:1979.

9. А.З.В.Тўғон ... юқоридаги манбаа ...

10. Reşat GENÇ. “Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk İllerinin Siyasi ve Etnik Durumu”, *TKA*, XI-XIV, 1793-1975, Ankara, 1975, s.176-213./Reşat GENÇ. Karahanlı Devlet Teşkilatı, İstanbul, 1981.

11. Проф., Д-р А.З.В. Тўғон ... юқоридаги манбаа ... ўша нашр ... 84-85; 134-135-бб.

12. Halil Inalcik. Kutadgu biligde Turk ve Iran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri //Resit Rahmeti Arat icin. Ankara: 1966. Ss. 259-271.

13. Қаранг: Б.Тўхлиев. Ю.Х.Ҳ. фалсафаси// Мулоқот. 1994. №1-2. 46-51-бб.; А.Қаюмов, М.Исҳоқов, А.Отахўжаев, Қ.Содиқов. Қадимги ёзма ёдгорликлар. Т.: Ёзувчи. 2000. 230 б.; Н.Раҳмонов. Руҳиятдаги Нур муроди. Т.: А.Қодирий. 2002.128 б.; Қ.Омонов. Элнинг қути – Кутадғу билиг//Ўзб.АС. 2010. 10. XII. 3-б.

14. Қаранг: Камалов А.К. Эпиграфические памятники Уйгурской эпохи// Иран-наме. № 4(8). 2008. сс. 215-220.

К ФИЛОСОФИИ ПЕРВОЭЛЕМЕНТОВ (ANÂSIR-I ERBAA) И УЧЕНИЮ О ВЛАГАХ (AHLÂT-I ERBAA), ОТРАЖЕННЫХ В «КУТАДГУ БИЛИГ»

БАРАТОВ ДАНИЯР

Национальный исторический музей Кыргызской Республики, научный сотрудник

Аннотация. *В статье выискиваются и анализируются бейты из «Кутадгу билиг», отражающие философию первоэлементов (огонь, воздух, вода, земля), а также учение о влагах (кровь, флегма, желтая желчь, черная желчь). Объяс-*

няется содержание этих бейтов, основываясь на труды античных и средневековых ученых. «Кутадгу билиг» отражает идею о сотворении всего сущего из 4 первоэлементов и человеческий организм тому не исключение, в человеческом организме первоэлементы представлены влагами (соками): кровь – воздух, флегма – вода, желтая желчь – огонь, черная желчь – земля. Автор призывает читателей соблюдать баланс жидкостей – состояние, когда в организме количественно верно смешаны жидкости соответствует здоровью. Заметно, что в «Кутадгу билиг» философия субстратов определяется как исходная для гуморального учения. В работе рассматриваются труды Ибн Сины и произведение Фирдауси «Шахнаме» как возможные источники информации о философии субстратов и гуморальном учении, повлиявшие на Юсуфа Баласагуни. Большее предпочтение отдается связи произведения «Кутадгу билиг» с трудами Ибн Сины.

Опорные слова и выражения: *«Кутадгу билиг», бейт, первоэлемент (субстрат, стихия), влага (жидкость, сок), первичные силы, цвета, Ибн Сина (Авиценна).*

Abstract. *The article finds out and analyzes beits from "Kutadgu Bilig" that reflect the philosophy of primary elements (fire, air, water, earth), as well as the doctrine of moisture (blood, phlegm, yellow bile, black bile). The content of these beits is explained based on the works of ancient and medieval scholars. "Kutadgu Bilig" reflects the idea that everything in the world is formed from 4 primary elements and the human body is no exception. In the human body, the primary elements are represented by moisture (juices): blood – air, phlegm – water, yellow bile – fire, and black bile – earth. The author encourages readers to observe the balance of fluids – a state when the body is quantitatively correctly mixed fluids corresponds to health. It is noticeable that in "Kutadgu Bilig" the philosophy of substrates is defined as the starting point for humoral teaching. The author encourages readers to observe the balance of fluids – a state when the body is quantitatively correctly mixed fluids corresponds to health. Yusuf Balasaguni considers the philosophy of substrates as the initial point for humoral teaching. The paper considers the works of Ibn Sina and Firdausi's "Shahnameh" as possible sources of information about the philosophy of substrates and humoral teaching that influenced Yusuf Balasaguni. More preference is given to the connection of the work "Kutadgu Bilig" with the works of Ibn Sina.*

Keywords and expressions: *"Kutadgu Bilig", beit, primary element (substrate, element), moisture (liquid, juice), primary forces, colors, Ibn Sina (Avicenna).*

Özet. *Makalede Kutadgu Bilig eserinde anâsır-ı erbaa (ateş, hava, su, toprak) ve ahlât-ı erbaa (kan, safra, sevdâ, balgam) anlayışlarını yansıtan beytler ele alınmıştır. Antik Çağ filozoflarının eserlerinin yardımı ile ele alınan beytlerinin aslî anlamları açıklanmıştır. Kutadgu Bilig'e göre bütün varlıklar, dört unsurun karışması ile ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde insan da oluşmuştur. Ancak insanın vücudunda söz konusu unsurlar dört sıvı ile temsil edilir. Demek ki, kan havanın, balgam suyun, safra ateşin, sevdâ ise toprağın niteliklerini sağlar. Bu açıdan sağlık, insanı vücuda getiren dört sıvının vücuttaki mutedil karışmış halidir. Anâsır-ı erbaa anlayışı, ahlât-ı erbaa anlayışından üstün olduğu görünmektedir, sebebi de şu ki, ahlât-ı erbaa, dört ana maddeden oluşur. Makalede Firdevsi'nin Şahname'si ve İbn-i Sina'nın eserleri Yusuf Has Hacip'e Kutadgu Bilig eseri yaratılmasında kaynak oldukları düşünülmektedir.*

Bildiride Kutadgu Bilig ve İbn-i Sina'nın eserleri arasında anâsır-ı erbaa felsefesi ve ahlât-ı erbaa anlayışı açısından bir bağlantının olduğu ispat edilmeye çalışılır.

Anahtar kelimeler: *Kutadgu Bilig, beyit, ana madde, sıvı, nitelik, renk, İbn-i Sina.*

Предыстория. В 5 веке до н.э. древнегреческий философ Эмпедокл в своем труде "О природе" (поэма) изложил суждение о том, что существует четыре материальных начала: огонь, воздух, вода и земля (Якубанис, 1994: 76; Асмус, 1976: 61). Впоследствии философия первоэлементов разрабатывалась и другими античными учеными: Демокритом (5-4 вв. до н.э.) (Лурье, 1970: 267-270), Платоном (5-4 вв. до н.э.) (Асмус, 1975: 113), Аристотелем (4 в. до н.э.) (Зубов, 1963: 146) и другими. Позднее о субстратах стали говорить и на мусульманском востоке, где четыре первоэлемента были обобщены в понятие *anâsır-ı erbaa*. Впервые тема *anâsır-ı erbaa* была затронута философом Аль-Кинди (9 в. н.э.) (Григорян, Сагадеев, 1961: 119), затем разрабатывалась и Аль-Фараби (9 в. н.э.) (Аль-Фараби, 1972: 236, 420), но особое место в описании философии субстратов принадлежит Ибн Сине (10-11 вв. н.э.), в трудах которого философия субстратов занимает центральное место (Ибн Сина, кн. 1, 1981: 9-10, Ибн Сина, 1980: 195)[1].

Четыре стихии (огонь, воздух, вода, земля) смешиваясь, образуют всё многообразие материи. Образуются и четыре жидкости (соки, влаги): кровь, флегма, желтая желчь и черная желчь (Балалыкин, 2014: 95, 134). Эти жидкости составляют основу гуморальной (лат. humor жидкость) теории, согласно которой патогенез болезней человека зависит от ненормального состояния этих жидкостей. Состояние, когда соки смешаны количественно правильно и когда они не нарушены, соответствует здоровью. Гуморальная теория была разработана такими учеными как Гиппократ (5-4 вв. до н.э.), К.Гален (2 в. н.э.), Ибн Сина (10-11 вв. н.э.) и другими более поздними учеными (Петровский, 1977: 564). Кровь, флегма, желтая и черная желчь на мусульманском востоке объединялись в понятие *ahlât-ı erbaa*[2].

Темы *anâsır-ı erbaa* и *ahlât-ı erbaa* нашли отражених и в тюркском литературном памятнике караханидской эпохи «Кутадгу билиг» Юсуфа Баласагуни.

Философия субстратов (*anâsır-ı erbaa*), отраженная в «Кутадгу билиг»

В «Кутадгу билиг» присутствует ряд бейтов, отражающий философию субстратов. И первым из таковых является бейт 60 по системе Р.Р.Арата (в данной работе будут использоваться транслитерация и перевод «Кутадгу билиг», осуществленные Р.Р.Аратом):

---

[1] См. подробнее: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 3. İstanbul: 1991, стр. 149-151 (https://islamansiklopedisi.org.tr/anasir-i-erbaa).

[2] См. подробнее: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 2. İstanbul: 1989, стр. 24. (https://islamansiklopedisi.org.tr/ahlat-i-erbaa).

bu tört eş mang͡a tört tẹḍük teg turur tüzülse tadu çın tiriglik bolur	Bu dört sahâbe benim için dört unsur gibidir; unsurlar denkleşirse, gerçek hayat vücûda gelir.

Данный бейт привлек внимание доц. док. Умита Хунутлу, который пишет, что в данном бейте говорится о четырех соках (кровь, флегма, желтая и черная желчь) (Hunutlu, 2019: 605). Однако в данном бейте речь идет не о четырех соках, а о четырех первоэлементах, чему доказательством являются приписанные под строками бейтов слова عناصر *ąnaṣịrı* (2 раза) (Yusuf Has Hacib, 2015: 9), что указывает на субстраты, а не соки. Возможно, исследователя ввело в заблуждение использованное в переводе Р.Р. Аратом слово *vücûd.*

Также философия субстратов отражена и в бейтах 143-146, где после перечисления двенадцати Зодиаков, говорится о том, что по три созвездия приходятся на каждый субстрат; Юсуф Баласагуни сравнивает субстраты с врагами, кои были примирены господом:

üçi ot üçi suv̇ üçi boldı yil üçi boldı toprąḳ ajun boldı il	Bunların üçü — âteş, üçü — su, üçü — yel ve üçü — topraktır; bunlardan dünya ve memleketler meydana gelir.
bularda birisi birin͡ge yaġı yaġıḳa yaġı ıḍtı kesti çoġı	Bunlar birbirlerine düşmandır; Tanrı düşmana karşı düşman gönderdi ve savaşı kesti.
ḳarışmaz yaġılar yaraştı için körüşmez yaġılar kötürdi öçin	Uyuşmaz olan düşmanlar kendi aralarında barıştılar; görüşmez olan düşmanlar öçlerini ortadan kaldırdılar.
itigli bayatım ite birdi öz ite birdi tüzdi yaraşturdı tüz	Her şeyi yoluna koyan Tanrım bunları da yola getirdi; tanzim etti, düzeltti ve birbirleri ile barıştırdı.

143-146 бейты расположены в пятом разделе произведения «Yiti yulduz on iki ükekni ayur (О семи планетах и двенадцати знаках Зодиака)»: после разделов, посвященных господу, пророку Мухаммеду, 4 сподвижникам пророка и Табгач-Богра-Кара-хану. Уместно сопоставить расположение бейтов о первоэлементах в «Кутадгу билиг», где они заняли место в начале произведения, с расположением бейтов с аналогичным содержанием в персидском литературном памятнике «Шахнаме» Фирдоуси. Уже в семьдесят первых строках произведения, в разделе «О сотворении мира» (Фирдоуси, 1957: 9) говорится следующее:

Создатель: он быть повелел бытию;
Не зная труда, сотворил естество;
Возникли стихии по воле его.
Четыре их: пламя, что светит всегда.
И воздух, под ними — земля и вода.

Аналогично определены места элементов и в «Кутадгу билиг», бейты 3724-3726:

yaşıl kök törütti kötürdi eḍiz kün ay birle yulduz bezedi beḍiz	Mâvi göğü yarattı ve yükseklere çıkardı; güneş, ay ve yıldızlar ile üzerini süsledi.
ḳoḍısı yaġız yir yaşıl suv̇ bile örüsi süzük yil öze ot ula	Altı kara toprak ile mâvï sudur; üstü süzülmüş yel ile âteştir.
isig tumlıġıġ hẹm ḳuruġ ya ölüg yaraşturdı ẖạlḳḳa tegürdi ülüg	Sıcak ile soğuğu, kuru ile yaşı birbirine yaraştırdı ve halka kısmetini verdi.

Согласно приведенным бейтам, воздух и огонь располагаются выше земли и воды. «Когда возникает абсолютно легкий элемент, то он устремляется вверх, как, например, огонь. Абсолютно тяжелый элемент подобен земле, неабсолютно легкий – воздуху, неабсолютно тяжелый – воде», - так пишет Ибн Сина (Ибн Сина, 1980: 310). Легкие элементы располагаются выше, тяжелые – ниже: «Врач должен принимать на веру слова природоведа, что [элементов] всего четыре, не более. Два из них – легкие, два – тяжелые; легкие – это огнь и воздух, тяжелые – вода и земля» (Ибн Сина, кн. 1, 1981: 9). Таким образом, выше всех субстратов находится огонь, ниже – воздух, еще ниже – вода, в самом низу – земля. Этим четырем первоэлементам присущи первичные силы: «Первичных сил в упомянутых элементах четыре – это тепло, холодность, влажность и сухость» (Ибн Сина, кн. 1, 1981: 11). Именно об этих четырех первичных силах и говорится в бейте 3726. Здесь вновь Юсуф Баласагуни подчеркивает, что первичные силы были примирены господом, как это говорилось в бейтах 144-146 о субстратах.

С философией субстратов непосредственно связана гуморальная теория. 4 жидкости древними учеными соотносились с первоэлементами: кровь – с воздухом (тепло, влажность), флегма – с водой (холодность, влажность), желтая желчь – с огонем (тепло, сухость), черная желчь – с землей (холодность, сухость). Таким образом, первоэлементы в организме человека представлены этими четырьмя жидкостями, которые сохраняют в себе первичные силы данного элемента (Петров, 1971: 38). Что же касается «Кутадгу

билиг», то и здесь заметно, что автор соотносит первоэлементы с соками. Но прежде рассмотрим отражение гуморальной теории в данном памятнике.

Гуморальная теория (*ahlât-ı erbaa*), отраженная в «Кутадгу билиг»

Суть гуморальной теории ярко отражена в бейтах, в которых идет сказ об ухудшении здоровья Айтолды, бейты 1053-1054:

yaraşıḳ tadular ḳarıştı için küçendi biri tuttı bastı üçin	Âhenk içinde bulunan unsurlar arasında fesat baş gösterdi; biri tahakküm etti, diğerlerini bastırdı.
tadu tegşürüldi aşı boldı yi ağır boldı köng͡li ḳatığ tuttı ig	Unsurların durumu değişti; yiyeceği çiğ geldi, gönülünü bir sıkıntı kapladı ve ağır bir hastalığa tutuldu.
tadu artadı kör küçi eksüdi ḳağıl teg köni boḍ egildi ḳoḍı	Unsurlar bozuldu, kuvveti azaldı; dik vücûdu, yaş söğüt dalı gibi, büküldü.

Согласно гуморальной теории, здоровым является тот организм, в котором количественно верно смешаны соки. Болезнь Айтолды объясняется нарушением баланса соков.

2845 бейт «Кутадгу билиг» дает ответ на вопрос «Как оставаться здоровым, как сохранять баланс соков в организме?»:

arıġ boldı begler tadusı özi arıġ bolmasa aş ḳaçan yir ḳozı	Beylerin kendileri ve onları vücûda getiren dört unsur temizdir; yemek temiz olmazsa, onu nasıl iştihâ ile yiyebilirler.

В данном контексте нельзя понимать *arıġ aş,* как *чистая еда.* Автор под *arıġ aş* подразумевает пищу, которая своими первичными силами способна нейтрализовать избыток той или иной влаги в организме человека. Среди некоторых тюркских народов (узбеки, уйгуры, кыргызы и др.) и по сей день сохранились народные знания о классификации продуктов питания, основываясь на их некоторые первичные силы: горячительная пища и прохладительная пища[1]. О взаимосвязи рациона питания человека с его здоровьем (пропорциональность жидкостей в организме) Юсуф Баласагуни продолжает говорить и в бейтах 3579 – 3580.

[1] Эта тема была описана автором данной работы в статье «“Кутадгу билиг” чыгармасындагы 4620 – 4630-бейттердин котормолорундагы маанилик өзгөрүүлөр…» (доклад был сделан на 8-ом Международном симпозиуме молодых тюркологов (22-24 сентября 2019 г., Бишкек), статья находится в процессе публикации.

k̟alı sin͡gmese aş tadu artatur tadu artasa er kör iglep yatur	Eger yemek hazım edilmezse, esas unsurları bozar; unsurlar bozulursa, insan hastalanıp, yatağa düşer.
ig ol aşnu erke ölüm tutġak̟ı ölümde tatıġ yok̟ aya er sak̟ı	İnsan için hastalık, her şeyden önce, ölüm habercisidir; ey insanların ihtiyatlısı, ölüm zevkli bir şey değildir.

Юсуф Баласагуни в своем произведении отражает суждение Ибн Сины о том, что сны могут быть предвестниками нарушения баланса влаг в организме. Ибн Сина пишет: «Если [в организме] преобладает желчь, то [человек во сне] видит желтые цвета, а если преобладает черная желчь, то видит черные цвета; если преобладает холод, то видит лед, а если преобладает тепло, то видит огонь» (Ибн Сина, 1980: 224). Бейты 6006 – 6014 содержат следующую информацию:

tak̟ı bir tüş ol kör bu yıl fa̟s̟lın͡ga tadusı küçenip barır a̟s̟lın͡ga	Bâzı rüyalar vardır ki, yılın mevsimlerine bağlıdır; ahlâttan biri kuvvetlenerek, rüyayı kendi aslına çeker.
yıl ülgi yaz erse kiçig erse er k̟ızıl körse barça yaġız körse yir	Yılın mevsimi bahar ve insan da çok genç ise, her şeyi kızıl ve yeri kara görürse,
anı k̟an küçemiş bolur belgülüg ayu bir k̟an alsun an͡gar ülgülüg	Belli ki, onun kanı kuvvetlenmiştir, ona bir mikdar kan aldırması tavsiye edilir.
yıl ülgi yay erse tüşegli yigit sarıġ al tüşese ya kürküm ögit	Yılın mevsimi yaz ve rüyâ gören delikanlı ise, rüyasında sarı, penbe renklerle safran veya öğütülmüş bir şey görürse,
sarıġı küçenmiş bolur ay bügü özini boşutġu te̟re̟ngbin yigü	Ey hakîm, onun safrası kuvvetlenmiş olur; midesini boşaltması ve kudret-halvası yemesi lâzımdır.
yıl ülgi küz erse er erse orut k̟ara körse taġ ya k̟ud̟uġ körse üt	Yılın mevsimi güz ve insan da geçkin bir yaşta ise, rüyasında siyah, dağ, kuyu veya çukur görürse,

bu sẹv̇da küçenmiş bolur ay ḳadaş ot içgü men͡gesin arıtġu adaş	Ey kardeş, onun sevdâsı kuvvetlenmiştir; ey dostum, o ilâç içmeli ve beynini temizlemelidir.
ḳış erse yana tüş körügli ḳarı aḳar suv̇ tüşese ya buz ḳar tolı	Mevsim kış ve rüya gören de ihtiyar ise, rüyasında akar su veya buz, kar ve dolu görürse,
küçenmiş bolur kör anın͡g bạlġạmı isig nen͡g yitürgü içürgü emi	Onun balgamı kuvvetlenmiş olur; bunun ilâcı ona sıcak şeyler yedirmek ve içirmektir.

Этот отрывок интересен тем, что автор упоминает 4 цвета: *ḳızıl* (красный), *sarıġ* (желтый), *ḳara* (черный), *buz, ḳar* (снег, лед – в значении белый). Цвета применимы к сокам: красный – *ḳan* (кровь), желтый – *sarıġ* (желтая желчь), черный – *sẹv̇da* (черная желчь), белый – *bạlġạm* (флегма). Этот ряд цветов фигурирует и в другом отрывке «Кутадгу билиг», в бейтах 4631–4635. Особенность этих бейтов заключается в том, что они цитируются от некоего лекаря Огдюльмишем. Необходимо отметить, что подобного рода цитаты, приводимые персонажами поэмы в ходе беседы, привлекали внимание исследователей «Кутадгу билиг» на наличие заимствований с каких-либо письменных или устных источников. Ниже приводятся сами бейты:

negü tir eşitgil otaçı sözi munın͡g mạʿnisi uḳ tirilgil ḳuzı	Tabip ne söylemiş, dinle; bunun mânasını anlayarak yaşa, kuzum.
özün͡g ṭạbʿını men ayayın yora ḳızıllı sarıġlı örün͡gli ḳara	Ben senin tabiatini izah edeyim; bu ya kızıl, sarı, ak veya kara olur.
bularda birisi birin͡ge yaġı yaġusa yaġıḳa yaġı aḍrara	Bunlardan her biri diğerlerine düşmandır; düşman düşmana yaklaşınca, bu renkler ile ayırt edilir.
uḳuşluġ kerek öz taduġ ten͡glese yaraşıḳ ne erse anı oḳ yise	Tabiati mûtedil tutmak için, insanın akıllı olması gerektir; uygun olan ne ise, ancak o şeyler yenmelidir.
kişi yılḳı birle aḍırtı bu ol taduḳa yaraşıḳ yise ay oġul	İnsan ile hayvan arasındaki fark, tabiate uygun şeyleri yemekle belli olur, ey oğul.

Упомянутые в отрывке слова *ḳızıllı, sarıġlı, örün͡gli* образованы путем добавления к корням слов аффикса *-lı (-li).* По мнению Н.А.Баскакова,

аффикс *-lı* нельзя рассматривать в отрыве от аффикса *-lıq*. Н.А.Баскаков и Н.К.Дмитриев предполагали, что данные аффиксы связаны с самостоятельным словом *liq,* встречающимся в новоуйгурском и других языках в значении ‘обильный, полный’ (Тенишев, 1988: 140). Такое объяснение происхождения аффикса уместно для бейта 4632, где и встречаются слова *ḳızıllı, sarıġlı, örün͡gli,* ибо в данном бейте слова имеют более обобщающее, более широкое значение, иначе говоря, человеческий организм полон этими цветами (влагами, которым характерны эти цвета). Таким образом, с полной уверенностью можно относить данный отрывок к тем строкам, в коих отражаются идеи о гуморальной теории.

Вернемся к вопросу о взаимосвязи гуморальной теории с философией субстратов. Очевидно, что неслучайно автор сравнивает первоэлементы с врагами, и ровно так же и влаги сравниваются с врагами, бейт 4633:

bularda birisi birin͡ge yaġı yaġusa yaġıḳa yaġı aḍrara	Bunlardan her biri diğerlerine düşmandır; düşman düşmana yaklaşınca, bu renkler ile ayırt edilir.

Более того, автор дублирует строку *bularda birisi birin͡ge yaġı* как в отрывке о субстратах (бейт 144), так и в отрывке о влагах (бейт 4633).

143	üçi ot üçi suv̇ üçi boldı yil üçi boldı topraḳ ajun boldı il	**4632**	özün͡g ṭạbʿını men̲ ayayın yora ḳızıllı sarıġlı örün͡gli ḳara
144	**bularda birisi birin͡ge yaġı** yaġıḳa yaġı ıḍtı kesti çoġı	**4633**	**bularda birisi birin͡ge yaġı** yaġusa yaġıḳa yaġı aḍrara

Таким образом, мы имеем право утверждать, что Юсуф Баласагуни рассматривает учение о первоэлементах и учение о влагах как непосредственно связанные. Интересно и то, что все бейты, отражающие философию первоэлементов, расположены раньше, нежели бейты о влагах, возможно, таким образом Юсуф Баласагуни дает понять, что философия субстратов исходная.

Возможные источники, обусловившие отражение учений о первоэлементах и влагах в «Кутадгу билиг»

Рассмотрев философию первоэлементов и учение о влагах, мы убеждаемся в глубинности познаний Юсуфа Баласагуни. Принято считать «Кутадгу билиг» поэмой, посвященной управлению государством. Однако подобного рода исследования доказывают, что «Кутадгу билиг» на много больше, нежели произведение об управлении государством. По сегодняшний день исследователи работают на пути реализации задачи, обозначенной профессором Е.Э.Бертельсом: «Одной из важнейших задач изучения поэмы Кутадгу-билик является установление тех источников, которыми пользовался

Йусуф хасс-хаджиб, составляя свой свод политической и житейской мудрости» (Бертельс, 1965: 181). В данной работе мы попытались доказать, что философия субстратов и учение о влагах – знания, которые могут быть усвоены лишь при трепетном изучении философских, а также медицинских трудов. Уже можно утверждать, что связь «Кутадгу билиг» с «Шахнаме» Фирдауси все-таки существует. Но говоря о философии первоэлементов и, тем более, учении о влагах, мы не находим сходств с «Шахнаме», поскольку в выдающемся литературном памятники персидских народов лишь один раз говорится о первоэлементах – этот отрывок был приведен в начале данной статьи, а тема *ahlât-ı erbaa* вовсе не нашла отражения в произведении Фирдауси.

Мы склонны утверждать, что присутствует связь «Кутадгу билиг» с трудами Ибн Сины, что утверждается и оспаривается учеными, начиная с 1901 года (Альбертс, 1901: 319). Анализируя содержание философских и медицинских трудов Ибн Сины и сравнивая их с содержанием «Кутадгу билиг», приходим к выводу, что «Кутадгу билиг» словно резюмирует содержание трудов Ибн Сины. Особенно ярко это наблюдается в бейтах 6006 – 6014: в девяти бейтах Юсуф Баласагуни подытоживает сказанное Авиценной в разделах «Причины сна и его правильность» из «Даниш-намэ (Книга знания)», «О натурах разных возрастов и полов», «О сущности соков и об их частях» из «Ал-Канун фи'т-Тибб (Канон врачебной науки)». Авиценна являлся видным ученым своего времени, чьи труды не ограничиваются лишь медициной, он следовал мудрости К. Галена: «Наилучший врач есть также философ». Думается, что по сути своей, медицинское учение о влагах, исходящее от философии первоэлементов, получившее отражение в «Кутадгу билиг» было заимствовано из трудов великого философа, последователя Аристотеля и врачевателя Ибн Сины. Это вполне допустимо, учитывая культурные и научные связи внутри средневекового мусульманского востока, именно поэтому данный период нередко называют исламским ренессансом. В таком случае, если рассматривать Юсуфа Баласагуни как философа, его можно отнести к представителям мусульманского философского течения *фалсафа* (мусульманский перипатетизм). Мы же склонны считать, что наличие материалистических идей в произведении, написанном под влиянием ислама, объясняется воздействием на Юсуфа Баласагуни Ибн Сины как перипатетика.

Использованная литература:

1. Абу Али Ибн Сина (1981). *Канон врачебной науки. Книга 1*. Ташкент: Фан.
2. Аль-Фараби (1972). *Философские трактаты*. Алма-Ата: Наука.
3. Асмус, В. (1975). *Платон*. Москва: Мысль.
4. Асмус, В.Ф. (1976). *Античная философия*. Москва: Высшая школа.
5. Балалыкин, Д.А. (2014). История медицины. №4 (4). *Преемственность взглядов Гиппократа и Галена на природу организма человека*. Москва: Практическая медицина. 89-184.

6. Бертельс, Е. Э. (1965). *Избранные труды. Суфизм и суфийская литература*. Москва: Наука.

7. Григорян, С.Н., Сагадеев, А.В. (1961). *Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIVвв.*. Москва: Издательство социально-экономической литературы.

8. Зубов, В.П. (1963). *Аристотель*. Москва: АН СССР.

9. Ибн Сина (1980). *Избранные философские произведения*. Москва: Наука.

10. Клавдий Гален (1971). *О назначении частей человеческого тела*. Москва: Медицина.

11. Лурье, С.Я. (1970). *Демокрит. Тексты. Переводы. Исследования*. Ленинград: Наука.

12. Петровский, Б.В. (1977). *Большая медицинская энциклопедия*. Москва: Советская энциклопедия.

13. Тенишев, Э.Р. (1988). *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология*. Москва: Наука.

14. Фирдауси (1957). *Шахнаме. Том первый*. Москва: АН СССР.

15. Якубанис, Г. (1994). *Эмпедокл: философ, врач и чародей*. Киев: СИНТО.

16. Alberts, O. (1901). Archiv für Geschichte der Philisophie. *Der Dichter des in uigurisch türkischem Dialect geschriebenen Kutadgu bilik (1069-70 p. Chr.) ein Schüler des Avicenna*. Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer. 319-336.

17. Arat, R. R. (1991). *Kutadgu Bilig. I. Metin (3.b.)*. Ankara: TDK.

18. Arat, R. R. (1998). *Kutadgu Bilig. II. Çeviri*. Ankara: TTK.

19. Hunutlu, Ü. (2020). Uluslararasi Kutadgu Bilig Kurultayi Bildirileri. *Kutadgu Bilig'de Pozitif Bilimlerin İzleri*. Ankara: TDK. 604-619.

20. Yusuf Has Hacib (2015). *Kutadgu Bilig. Fergana Nüshası (eser tıpkıbasımdır)*. Ankara: TDK.

"ҚУТАДҒУ БИЛИГ"НИНГ ТАЛҚИН ВА ЎГИРМАЛАРИ

ТВОРЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ СЕРГЕЯ НИКОЛАЕВИЧА ИВАНОВА – ПЕРЕВОДЧИКА ЮСУФА БАЛАСАГУНИ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

АВРУТИНА АПОЛЛИНАРИЯ СЕРГЕЕВНА
доктор филологических наук, доцент,
Санкт-Петербургский государственный университет

Аннотация. *Доклад посвящен анализу творческого наследия выдающегося тюрколога, профессора Санкт-Петербургского государственного университета, Сергея Николаевича Иванова (1922-1999), который помимо научной деятельности, долгие годы занимался литературными переводами с различных тюркских языков. Благодаря его заслугам на русский язык переведены и изданы такие узбекские поэты, как Юсуф Баласагуни, Алишер Навои, Лютфи, Атаи, Бабур, Хафиз Хорезми, поэтессы Надира, Дильшод и Увайси, а кроме того, турецкие (Юнус Эмре), азербайджанские (Насими), туркменские (Махтумкули) и татарские авторы (Габдулла Тукай).*

Опорные слова и выражения: *тюркская филологи, классическая узбекская поэзия, чагатайский язык, староузбекский язык, узбекский язык, турецкий язык, туркменский язык, татарский язык, литературный перевод, поэтический перевод.*

Abstract. *The report is devoted to the analysis of the creative heritage of the outstanding Turkologist, professor of St. Petersburg State University, Sergei Nikolaevich Ivanov (1922-1999), who, in addition to his scientific activity, for many years was engaged in literary translations from various Turkic languages. Thanks to his merits, such Uzbek poets as Yusuf Balasaguni, Alisher Navoi, Lutfi, Atai, Babur, Hafiz Khorezmi, poetesses Nadira, Dilshod and Uvaysi, as well as Turkish (Yunus Emre), Azerbaijani (Nasimi), Turkmen (Makhtumkuli) and Tatar authors (Gabdulla Tukai) have been translated and published into Russian.*

Keywords and expressions: *Turkic philology, classical Uzbek poetry, Chagatai language, Old Uzbek language, Uzbek language, Turkish language, Turkmen language, Tatar language, literary translation, poetic translation.*

Özet. *İşbu tebliğ, bilimsel faaliyetine ek olarak, uzun yıllar çeşitli Türk dillerinden edebi çeviriler yapan, St. Petersburg Devlet Üniversitesi Professsörü, bir zamanlar Türk Dil ve Edebiyatı Başkanı ve seçkin Türkolog Sergey Nikayeviç İvanov'un (1922-1999) yaratıcı mirasının analizine ayrılmıştır. Özbek şairleri Yusuf Balasaguni, Alişer Navoi, Lütfi, Atai, Babur, Hafiz Khorezmi, şairler Nadira, Dilşod ve Uvaysi gibi Özbek şairleri*

ile Türk (Yunus Emre), Azeri (Nasimi), Türkmen (Makhtumkuli) ve Tatar yazarları (Gabdulla Tukai) onun sayesinde Rusça'ya çevrilmiş ve yayınlanmıştır.

Anahtar kelimeler: *Türk filolojisi, Klasik Özbek şiiri, Çağatayca, Eski Özbek dili, Özbekçe, Türkçe, Türkmence, Tatarca, edebi çeviri, şiir çevirisi*

Сергей Николаевич Иванов – тюрколог-филолог, непревзойденный поэт-переводчик, доктор филологических наук, профессор, заслуженный работник культуры УзССР (1968), заслуженный деятель науки УзССР (1981). Член Союза писателей СССР с 1972 г. [3]

Родился 11 июня 1922 года в Петрограде, в семье военных. В 1940 г. – сразу после окончания средней школы, он был призван в ряды Рабоче-крестьянской Красной Армии. После призыва был направлен на обучение в Ленинградское артиллерийское училище. Начало войны заставило начальство училища форсировать подготовку офицеров. Девятнадцатилетний лейтенант практически сразу стал артиллерийским техником в частях зенитной артиллерии [1].

С.Н.Иванову довелось участвовать в сражениях при защите родного Ленинграда, за освобождение Прибалтики, в разгроме Курляндского «котла». За военные заслуги будущий тюрколог был награжден Орденом Отечественной войны, медалями «За боевые заслуги», «За победу над Германией» [1].

После демобилизации в 1946 г. С.Н.Иванов поступил на Восточный факультет Ленинградского ордена Ленина государственного университета, на кафедру тюркской филологии. По окончании обучения был направлен на стажировку и работу в УзССР, в Бухарский государственный педагогический институт, где проработал с 1951 по 1953 гг. Здесь С.Н.Иванов стал скрупулезно заниматься изучением узбекского и староузбекского языка, литературы и культуры Средней Азии. В 1953 г. С.Н.Иванов возвращается в Ленинград и поступает в аспирантуру Восточного факультета ЛГУ, а с 1956 г. начинает преподавать на Кафедре тюркской филологии, в 1958 г. защитил кандидатскую диссертацию на тему «Синтаксические функции формы на -*ган* в современном узбекском литературном языке». В 1959 г. работа была издана отдельной книгой под названием «Очерки по синтаксису узбекского языка (форма на -*ган* и ее производные)». Монография С.Н.Иванова считается серьезным трудом в рамках учения о природе тюркских глагольно-именных форм, впоследствии усовершенствованного другим профессором кафедры тюркской филологии ЛГУ – СПбГУ, В.Г.Гузевым. Работа С.Н.Иванова является важным вкладом в теоретическое тюркское языкознание [5].

С 1961 г. С.Н.Иванов работал на должности доцента Кафедры тюркской филологии. В 1969 г. вышел в свет его труд «Родословное древо тюрок Абу-л-Гази-хана. Грамматический очерк: Имя и глагол. Грамматические категории» (Ташкент, 1969), который в том же году был защищен автором в качестве диссертации на соискание ученой степени доктора

филологических наук. Эта книга была удостоена премии Ленинградского университета за 1971 г. [5]

«Родословное древо…» и учебное пособие «Курс турецкой грамматики» (Ч.1: Грамматические категории имени существительного. Л., 1975; Ч.2: Грамматические категории глагола. Л., 1977), удостоенное премии ЛГУ за 1979 г., продолжают изыскания С.Н. Иванова в сфере строя тюркских языков. В названных трудах факты чагатайского (староузбекского) и турецкого языков осмысляются с позиций новой концепции, которую приложил к тюркскому материалу сам автор. Выдвинутое в работах С.Н.Иванова положение о диалектическом единстве противоречивых значений в пределах одной грамматической формы явилось принципиально новым не только в тюркском, но и в общем языкознании. Главным в своих грамматических изысканиях С.Н.Иванов считал интерес к системе внутренних связей грамматических фактов, к выявлению системного единства, которым регулируется многообразие [5].

Перу С.Н.Иванова принадлежит ряд работ по истории отечественной тюркологии. Его книга о Н.Ф.Катанове, первом хакасском тюркологе, этнографе и языковеде, выдержала два издания (1962 и 1973 гг.). С.Н.Иванов опубликовал несколько статей по истории тюркологии в Санкт-Петербургском университете, а также о своих учителях, выдающихся учениках и коллегах: в частности, об акад. А.Н.Кононове, В.С.Гарбузовой, В.Г.Гузеве, А.Е.Мартынцеве, И.С.Сеидове.

С 1971 г. вплоть до выхода на пенсию в 1996 г. С.Н.Иванов являлся профессором Кафедры тюркской филологии. С 1972 г. профессор С.Н.Иванов возглавил воспитавшую его кафедру. Выполнял он эти обязанности более 15 лет, а потом еще 10 лет являлся ее профессором [3]. В течение 40 лет педагогической деятельности им были прочитаны такие курсы, как «Теоретическая грамматика турецкого языка», «Введение в тюркскую филологию», Староузбекский язык», «Современный узбекский язык», «Поэтика классической тюркоязычной литературы», «Арабизмы в турецком языке», «Турецкие (старописьменные) тексты особой сложности» и др. В числе учебных пособий, опубликованных С.Н.Ивановым, важное место занимает работа «Арабизмы в турецком языке» (Л., 1973), активно используемое студентами и преподавателями при изучении османского (турецкого старописьменного) языка. Созданный им «Курс турецкой грамматики» в 2-х частях был удостоен университетской премии [5].

С.Н.Иванов известен не только как ученый и педагог, но и как блестящий поэт-переводчик классической и современной тюркоязычной поэзии. Ему принадлежит более 20 книг переводов восточных и среднеазиатских поэтов. С 1960 г. им были опубликованы многочисленные переводы с древних тюркских языков, азербайджанского, татарского, турецкого, туркменского, староузбекского (чагатайского), узбекского, персидского и

таджикского языков, выполненные непосредственно с текста оригинала. Некоторые переводы еще ждут своей публикации. Эта деятельность ученого и поэта С.Н.Иванова не имела и не имеет себе равных ни в мировой тюркологии, ни в русской науке и культуре. Своей задачей как поэта-переводчика С.Н.Иванов считал воспроизведение средствами русского языка духа, формы и содержания ближневосточной классической поэзии — сложных образов и технических приемов, сравнений и игры слов. С.Н.Иванов был не просто переводчиком, но и истолкователем текста в единстве его поэтического содержания и поэтико-образных средств. С.Н.Ивановым поэтически переведены и изданы такие крупные произведения тюркской поэзии, как поэмы «Благодатное знание (Кутадгу Билиг)» Йусуфа Баласагуни (XI в.), «Сказание о Йусуфе (Кысса-и Йусуф)» Кул Гали (XIII в.), «Язык птиц (Лисан-ут-тайр)» Алишера Навои (XV в.), и сотни произведений малых поэтических форм. Среди наиболее крупных сборников поэтических переводов С.Н.Иванова следует назвать следующие: «В красе нетленной предстает: Узбекская классическая лирика XV-XX веков» (М., 1977), «Кровное слово: Переводы из узбекской поэзии» (Ташкент, 1981), «Свиток столетий: Тюркская классическая поэзия XIII-XX веков» (Л., 1991), «Алишер Навои: Избранное / В переводах С. Иванова» (СПб., 1996) [2,4,5].

С.Н.Иванов – автор более 200 научных работ по теории тюркской грамматики, истории тюркских языков, истории востоковедения, истории тюркских литератур, теории перевода и сопоставительной поэтике. С.Н.Иванов с 1972 г. являлся членом Союза писателей СССР, до 1992 г. руководил секцией художественного перевода в Ленинградской (Санкт-Петербургской) писательской организации. За свою деятельность ученый и поэт был удостоен званий «Заслуженный работник культуры Узбекской ССР» (1968) и «Заслуженный деятель науки Узбекской ССР» (1981). Ученики С.Н.Иванова в настоящее время работают, продолжая его традиции, на Кафедре тюркской филологии СПбГУ, в других вузах и научно-исследовательских организациях России, Узбекистана, Германии, других стран ближнего и дальнего зарубежья.

На кафедре тюркской филологии Санкт-Петербургского государственного университета в настоящее время работает доцент Алексей Игоревич Пылев, ученик Сергея Николаевича Иванова, который, продолжая дело своего учителя в совершенстве владеет узбекским языком, преподает его, узбекскую литературу, а специализируется на тюркском суфизме, в особенности изучает жизнь и творчество великого тюркского философа и мыслителя Ходжи Ахмада Ясави. Также на Восточном факультете не угасло и переводческое дело Сергея Николаевича. Доктор филологических наук, доцент Восточного факультета Аполлинария Сергеевна Аврутина является одним из ведущих литературных переводчиков России, лауреатом международной премии «Ак Торна» (2012) за переводы тюркской поэзии, а

также международной премии «Ясная Поляна» за 20й6 год в номинации «Иностранная литература» за перевод романа Орхана Памука «Мои странные мысли». Среди произведений турецкой литературы, переведенных А.С.Аврутиной на русский язык, – романы крупнейших современных турецких писателей, таких, как Орхан Памук, Назым Хикмет, Зюльфю Ливанели, Сабахаттин Али, Бильге Карасу, Ахмед Хамди Танпынар, Перихан Магден, поэт Атаол Бехрамоглу.

Продолжая дело своего великого наставника, А.С.Аврутина также является членом петербургского отделения Союза писателей, той самой секции художественного перевода, которую некогда возглавлял Сергей Николаевич Иванов.

Использованная литература:

1. *Бережной А.Ф. Они сражались за Родину: Универсанты в годы войны и в послевоенные годы. Вып. 4. СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 2003. С. 47-48.*
2. *Милибанд С.Д. Востоковеды России. Биобиблиографический словарь. Т. 1., М., 2008. С. 549.*
3. *Колесников А.А., Камалов И. Биобиблиографический словарь тюркологов Евразии. Том 1. Книга 1. Российские тюркологи (XX век), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara. 2011.*
4. *Сайт Санкт-Петербургского государственного университета* https://pobeda.spbu.ru/museum/item/59-ivanov-sergej-nikolaevich-1922-1999
5. *Сайт кафедры тюркской филологии СПбГУ* https://turkicstudies.ru/about/

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ АФОРИЗМЛАРИ ВА УЛАРНИ ТАРЖИМАДА ҚАЙТА ЯРАТИШ МУАММОЛАРИ

СИДИҚОВ ҚОСИМЖОН
Наманган давлат университети доценти,
филология фанлари номзоди

Аннотация. *Мақолада мутафаккир Юсуф Хос Ҳожиб афоризмларини хорижий, хусусан инглиз ва рус тиллаигаа таржима қилиш масалалари таҳлил этилган. Унда таржимонларнинг мазмун ва шаклни сақлашдаги маҳоратлари мисоллар ёрдамида очиб берилган. Таржималардаги айрим ғализликлар кўрсатиб ўтилган. Афоризмлар таржимасида турли тил имкониятлари очиб берилган. Шунингдек, мақол ва афоризмларнинг ўзаро семантик муносабатига ҳам муносабат билдирилган..*

Таянч сўз ва иборалар: *афоризм, тўртлик, таржимон, мақол, семантика, бадиий таржима, шакл ва мазмун, аслият, ритм, услуб, луғат, қадимги туркий тил*

Аннотация. *В статье раскрываются проблемы воссоздания афоризмов великого мыслителя Юсуфа Хас Хаджиба на английском и русском языках. Были раскрыты опыт переводчиков в сохранении формы и смысла в переводе. Были показаны некоторые недостатки в переводах. Указывались различные языковые возможности в переводе афоризма. Обсуждались также мнения о семантической связи пословиц с афоризмами.*

Опорные слова и выражения: *афоризм, четверостиший, переводчик, пословицы, семантика, литературный перевод, форма и мысль, оригинал, ритм, словарь, древне тюркский язык.*

Abstract. *The article reveals the problems of recreating aphorisms of outstanding thinkers Yusuf Has Khadjib in English and Russian languages. The experiences of translators in saving the form and meaning in translation were exposed. Some defects in translations were shown. Different language opportunities in translation of aphorism were pointed out. Opinions on semantic relation of proverbs with aphorisms were also discussed.*

Keywords and expressions: *aphorism, quatrain, translator, proverbs, semantics, literarily translation, form and meaning, original, rhythm, dictionary, old Turkic language.*

Özet. *Makale, seçkin düşünürler Yusuf Has Khadjib'in aforizmalarını İngilizce ve Rusça olarak yeniden yaratmanın sorunlarını ortaya koyuyor. Çevirmenlerin çeviride biçim ve anlamı korumadaki deneyimleri açığa çıkarıldı. Çevirilerde bazı kusurlar gösterildi. Aforizmanın çevirisinde farklı dil olanaklarına dikkat çekildi. Atasözlerinin aforizmalarla anlamsal ilişkisi üzerine görüşler de tartışıldı.*

Anahtar kelimeler: *aforizma, dörtlük, çevirmen, atasözleri, anlambilim, edebi çeviri, biçim ve anlam, orijinal, ritim, sözlük, eski Türk dili.*

Ҳикматли сўз, яъни афоризм алоҳида кишилар, машҳур алломалар, буюк шахс ёки давлат ҳамда жамоат арбоблари томонидан воқеликка билдирилган ибратли фикрлардир.

Ўзбек мумтоз адабиётида ҳам бу жанрларни қўллаш билан боғлиқ санъат турларидан Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий, Бобур каби алломалар ўринли фойдаланганлари сингари, инглиз адабиётида бу борада Ж.Чоусер, В.Шекспир, Ж.Байрон ва бошқаларнинг хизматлари катта.

"Қутадғу билиг" ҳам мақол, матал ва афоризмларга бой нодир асарлардан ҳисобланади. Асосли таъкидланганидек, "Қутадғу билиг" асарига ўша даврда яратилган бошқа асарлар каби халқ оғзаки ижодининг кучли таъсири сезилади. Буни асар вазнидан бошлаб, унинг қофия тизимида, жанрлар структурасида, асар композициясида, тили ва услубида, умуман, асарнинг барча композицион ҳамда ғоявий-бадиий структурасида кузатиш мумкин" [6.421].

Асарда халқ мақоллари билан бирга мутафаккир адиб Юсуф Хос Ҳожибнинг ўзига тегишли афоризмлар ҳам кўп.

"Қутадғу билиг"да Ойтўлди Кунтуғдига тилнинг фойдаси ва зарари тўғрисида сўзлар экан, ушбу байтларни келтиради:

Қара баш йағысы қызыл тил турур,
Нэчә баш йэди бу тақы ма йэйур.
Башыңны тиләсә, тилиңни көдәз,
Тилин тэкмә күндә башыңны йэйур.

(Қора бошнинг ёви қизил тилдир,
У қанчадан-қанча бошларни еди, яна ҳам ейди.
Бошим омон бўлсин десанг, тилингни эҳтиёт қил,
Тилинг истаган бир кунда бошингни ейди).

Тўртликда инсоннинг боши, демакки, ҳаёти учун хавфли унсур сифатида тилга урғу берилади ва унинг фойдали жиҳатлари билан бирга зарарли томонлари ажойиб афористик услубда намоён этилади. Гарчи тил ва бош бир танада бири-биридан ажралмас қилиб яратилган бўлса-да, баъзан бири иккинчисига таҳдид солиши мумкин. Бу шаклдаги афоризм Юсуф Хос Ҳожибнинг кашфиётидир. Уни Р.Денкофф шундай таржима қилган:

The red tongue is black head's foe:
Many a head has it devoured.
Hold your tongue if you would keep your head;
Before the tongue the head's coward.

Мазмуни:

Қизил тил қора бошнинг душманидир,
У кўп бошларни еди.
Агар бошингни сақламоқчи бўлсанг, тилингни тий,
Тил олдида бош қўрқоқдир.

Аслиятдаги "Қара баш йағысы қызыл тил турур" афоризмининг ўзбекча табдили ва инглизчага сўзма-сўз таржимаси унинг афористик мазмунини тўла очиб берган. Аммо байтнинг иккинчи мисрасидаги "Тилин

тэкмә кундә башыңны йэйур" ҳақида бундай деб бўлмайди. Аввало, мисранинг кириллча транскрипцияси (Қ.Каримов) ва туркча (Р.Р.Арат) танқидий матнларида тафовут мавжуд.

Қ.Каримовда: Тилин тэкмә кундә башыңны ***йэйур***.

Р.Р.Аратда: Tiling tegme künde başıngnı ***yanur***.

Бизнингча, Наманган нусхасидаги матнда мазкур сўз "йэйур" тарзида мавжудлиги учун, Қ.Каримов уни шу тарзда транскрипция ва табдил қилган. Қолаверса, бу ўринда олим асар қўлёзмасига садоқат кўрсатган. Аммо, айни тўртликнинг ўзида жиддий заруратсиз бир қофиянинг такрорий равишда қўлланиши кўп ҳолларда ўзини оқламайди. Шунга кўра, иккинчи байт охиридаги қофиянинг "йэйур" эмас, балки "йанур" бўлиши мантиқий жиҳатдан кўпроқ ўзини оқлайди. Ана шу ҳаётий мантиққа эътибор бериладиган бўлса, "Тил бошга доим таҳдид солади" мазмунидаги яна бир афоризмнинг мавжудлигига гувоҳ бўлишимиз мумкин.

Р.Денкофф "Tiling tegme künde başıngnı yanur"ни "Тил олдида бош қўрқоқдир" тарзида ўгирган. Таржимада аслиятдаги афоризм мазмуни ўз ифодасини топмагандек. Инглиз тилли китобхон учун уни тушуниш қийин. Таржимада бош бирдан қўрқоқ аъзога айланиб қолган.

Матн мазмунини аниқроқ тасаввур этиш учун "XIII аср туркий тил этимологик луғати"га мурожаат қиламиз. Муаллиф Г.Клаусон луғат тузишда фойдаланилган манбалар ва улардаги сўзларнинг таҳлили юзасидан шундай дейди: "Иккинчи асосий матн туркий халқларнинг энг қадимги обидаси, XI асрнинг учинчи чорагида ёзилган Юсуф Хос Ҳожиб Боласоғунийнинг "Қутадғу билиг" асаридир. Мен келтирган парчалар Р.Р.Аратнинг 1947 йил нашр этилган танқидий матнидан олинган. Айрим иккиланган ҳолларда асарнинг учта қўлёзмаси факсимилеларига мурожаат қилдим"[1. XVIII]. Мазкур луғатда юқоридаги мисра айнан келтирилган ва шу ўринда факсимилега мурожаат қилинганига ҳам ишора бор: **Yan** – KB (keep a guard on your tongue – Тилингга қўриқчи қўй) *tiling tegme künde başıngnı yanur* – your tongue threatens your head (i.e. life) every day 967 – Тилинг ҳар куни бошингга (яъни ҳаётингга) таҳдид солади (967). *Qutb* facsimile 52 r. 9 ("Қутадғу билиг" факсимил) [1.942].

Қадимги туркий луғатда ҳам шу маъно қайд этилган: **Jan** – III угрожать (таҳдид солмоқ), пугать (қўрқитмоқ) [3.231].

Байтнинг Р.Р.Арат қаламига мансуб усмонли туркча таржимаси:

Başını kurtarmak ıstersen, dılını gözet: dılın her gün senın başını tehdıt eder – Бошингни асрашни хоҳласанг тилингни сақла, тилинг ҳар куни бошингга таҳдид қилади).

Афоризм маъносини таржимада акс эттиришда Р.Р.Арат ҳам муваффақиятга эришган дейиш мумкин. Фикримизча, байтнинг охирги мисрасидаги **йэйур** транскрипцияда **йанур** тарзида берилиб, мисра ўзбекча табдилда "Бу тил ҳар куни бошингга таҳдид қилади" шаклида берилса, Юсуф Хос Ҳожиб афоризмларининг бадиий қиммати ва теран мазмуни замонавий ўзбек ўқувчисига янада жозибалироқ етиб борарди. Таржима жараёнида

Р.Денкофф “XIII аср туркий тил этимологик луғати” дан кенг фойдаланган бўлса-да, айни байт таржимасида унга мурожаат қилмаган кўринади.

Айрим таржималарда аслиятнинг мазмуни берилган, сўз ва иборалар ҳам сақланган, бироқ асарнинг бадиий таъсирчанлик қуввати аслидагидай бўлиб чиқмаган. В.Мей тўртликни қуйидагича ўгиради:

His hair may be dark, but his tongue is blood-red,
How often it swallows a thoughtless hot head!
If you need your head, hold your tongue, do not shout,
If not — they will cut your offending tongue out!

Мазмуни:

Унинг сочи қора бўлиши мумкин, аммо тили қондек қизил,
Ўйламайдиган бошларни қанчалаб ютади.
Агар бошинг керак бўлса, тилингни тий, бақирма,
Агар тиймасанг, жоҳил тилингни кесиб ташлашади.

“Шаклий имконият мазмунни ўқувчига етказишда катта воситадир. Шеър ҳақида гапирганда, мазмун билан шаклни бир-биридан ажратиб кўрсатишнинг ўзи жоиз эмас. Шакл ва мазмун яхлитликда, диалектик бирликда мавжуд ҳодисалардир” [5.57]. Модомики, шеърий таржимага шундай талаблар қўйилар экан, мутаржим шакл ва мазмун бирлигига доимо эътибор қаратиши лозим. Зеро, таржима асари шаклдор байтлар тўплами эмас, балки ўзга тил вакилларига ўз тилларида эстетик завқ берувчи асар бўлиши лозим.

Тўртликнинг В.Мей таржимасидаги ғализликлар бир қарашдаёқ яққол кўринади. Биринчи мисрада гап нима ҳақида кетмоқда ўзи? Ким (нима)нинг сочи қора. Ким (нима)нинг тили қондек қизил? Бу саволларга жавоб йўқ. Тилни тийиш бу фақатгина бақирмаслик эмас-ку! Гапларнинг шахссиз ҳолда берилиши мазмунни мавҳумлаштирган.

Бизнингча бу ғализликларнинг келиб чиқишига сабаб мутаржим таржимани воситачи тил орқали амалга оширганлигида. Қиёсий-типологик таҳлил натижалари бу фаразларимизнинг тўғри эканлигини кўрсатди. Воситачи тил орқали таржима масаласида профессор Ғ.Саломов шундай дейди: “Афсуски, ўзбек тилидан бошқа тилларга воситачи тил орқали қилинаётган кўп таржималар ҳозирги талабга жавоб бермайди. Бадиий асарларнинг катта лексик, фразеологик ва услуб бойлиги, ёзувчиларнннг бадиий маҳорати, сўз санъати, индивидуал услуб жилоси ва улар қўллаган турли-туман бадиий воситаларнинг ранг-баранглиги бу таржималарда етарли даражада ўз аксини топмаган. Китобхонни ҳаяжонга соладиган ва унга катта эстетик завқ берадиган энг нозик нуқталар уларда сўниб қолган” [4.148]. Бунинг яққол мисолини юқоридаги байтнинг русча таржимасида кўриш мумкин:

Темна голова, а язык – то багров,
И сколько он съел неразумных голов!
Нужна голова – придержи свой язык,
Не сдержишь – отрубит он голову вмиг!

Бизнингча, таржима қай йўсинда, аслиятданми ёки воситачи тил асосида амалга оширилмасин, асосий масала – таржима сифати унинг аслиятга қай даражада яқин келганлиги билан баҳоланади. С.Н.Иванов талқинидаги бу ғализликлар В.Мей таржималарида ҳам ўз аксини топгани тайин.

Таҳлиллардан аён бўладики, асар тўртликлари композициясини таржимада сақлашга интилиш аслиятдаги поэтик мантиқ моҳиятига яқинлашишнинг муҳим омилидир. Бу муҳим жиҳат учала мутаржим таржималарида ўзига хос тарзда ҳал этилган.

Шеърий таржимада композицион-семантик хусусиятлар ечимининг таъминланиши фақатгина аслият мазмун-мантиғини китобхонга тўғри етиб бориши учунгина эмас, балки аслият бадиияти ни, шунингдек, муаллиф услубининг сақланишини таъминлайдиган энг муҳим омиллардан бири ҳамдир.

Шарқ шеърий тизимини генетик жиҳатдан узоқ бўлган тилларга таржима қилиш талай қийинчиликларни келтириб чиқаради. В.Мей ва С.Н.Иванов таржималарининг кўпчилигида аслият композицияси ўзига хос тарзда қайта яратилган. В.Мей киритган айрим ижодий ёндашувлар таржимада тўртликларнинг янада бадиий мукаммал бўлишини таъминлаган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-thirteen Century Turkish. – London: Oxford University Press, 1972. – 760 p.
2. Абдуллаев Ҳ. Халқ мақолларининг “Қутадғу билиг” поэтикасидаги ўрни ва бадиий-эстетик функциялари: Филол. фан. ном. ... дисс. – Т., 2005. – 160 б.
3. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
4. Саломов Ғ. Тил ва таржима. – Т.: Фан, 1966. – 384 б.
5. Саломов Ғ., Комилов Н. Дўстлик кўприклари. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – 222 б
6. Тўхлиев Б. “Қутадғу билиг” поэтикаси масалалари // Исҳоқов М. Рахмонов Н., Содиқов Қ., Тўхлиев Б. Ўлмас обидалар. – Т.: Фан, 1989. – Т.: Фан, 1989. – 442 б
7. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов. – Т.: Фан, 1971. – 971 б.

ТАҚРИЗ ВА МУНОСАБАТ

«ҚУТАДҒУ БИЛИГ» СЎЗЛИГИ

Тузувчи: Қосимжон Содиқов – Тошкент: «Akademnashr», 2020. – 302 б.

Тил тизимида сўзнинг аҳамияти, унинг матндаги етакчи ўрнини кўрсатади; сўз матннинг асосий бирлигидир. Ўтмишда яратилган матнларда қўлланган лексик воситаларни ўрганиш, муайян нутқ вазиятида ишлатилаётган сўзнинг маъносини таҳлил этиш тарихий лексикологиянинг муҳим вазифаларидан бири саналади.

Замонавий семасиология қўлга киритган ютуқларни қўллаган ҳолда ёзма ёдгорликлардаги мавжуд сўзларни турли-туман маъноларини ўрганиш, маълум бир доирада тилдаги лексик воситаларнинг ишлатилиши масаласи герменевтикада чуқур ўрганилмаган муаммолар қаторида туради.

Сўз – матнни англаш асосидир. Ўтмишда яратилган ёзма ёдгорликлар устида тадқиқот олиб бориш, биринчи галда, унинг лексикаси устида текшириш олиб боришдир. Аёнки, матнни англаш сўз маъносини билишдан бошланади.

Кўпинча, ёзма обидаларда қўлланган сўзларда жамиятнинг мафкураси, дунёқараши, жамиятдаги тил вазияти акс этади. Маълум давр ўтиши билан матнларда қўлланган бирликлар сақланиб қолиши мумкин. Бироқ уларнинг маъноси, талқини давр ва жамият ўз кўзқарашларини ўзгартиб боргани сингари ўзгариб боради. Шу боис, муайян матндаги сўз танланишининг таҳлили ўша матн битилган давр жамиятининг нутқ маданияти ва адабий меъёрларини белгилашда асосий ўлчов бўлиб хизмат қилади.

Шу жиҳатдан, туркий тиллар тарихи билимдони, профессор Қосимжон Содиқовнинг ўн йиллар давомида машаққатли меҳнатининг натижаси ўлароқ яқинда дунё юзини кўрган «Қутадғу билиг» сўзлиги» (Тошкент: «Akademnashr», 2020. – 302 б.) китоби туркшуносликдаги энг сара луғатлар қаторидан ўрин эгаллади.

Сўзлик филологлар, илк ўрта асрларнинг туркий ёзма ёдгорликлари бўйича изланиш олиб бораётган ёш илмий ходимлар ва билим ўрганаётган толиби илмларга мўлжалланган.

Ушбу сўзлик «Қутадғу билиг»нинг уйғур ёзувли Ҳирот (Вена), араб ёзувли Наманган (Фарғона) ва Қоҳира қўлёзмалари асосида тузилган. Сўзлар ва уларнинг маъноларини очиқловчи ўрнаклар асар қўлёзмаларидан келтирилади.

Сўзликни яратишдан мурод муаллиф қўллаган сўз ва сўз шаклларини луғатда қайд этиш принципларини ишлаб чиқиб, асарнинг луғат бойлигини, имкон қадар, жамлашдан иборатдир.

Китоб кириш ва сўзлик бўлимларидан иборат. Кириши ҳам каттагина: ушбу бўлимда асар қўлёзмаларининг текстологик фарқлари, асарнинг фонетик ва ёзув ўзгачаликлари, ёзма ёдгорликда қўлланган сўзни лексик бирлик сифатида белгилаш ва уни луғатда келтириш масаласи ишлаб чиқилган, шунингдек, сўзликнинг тузилиш принципи ва мисолларни беришда ишлатилган транскрипция тўғрисида сўз боради.

Луғат сўз-мақолаларининг берилиш тартиби қуйидагича: дастлаб транскрипцияда сўзнинг бош шакли, сўнг қавсда унинг қўлёзмадаги ёзилиш шакли келтирилади. Мисол араб ёзувли қўлёзмадан олинган бўлса, қавсдагиси ҳам араб хатида, уйғур ёзувли қўлёзмадан олинган бўлса, у ҳам ўша ёзувда. Шундан кейин чизиқча билан сўзнинг маъноси изоҳланади. Сўнгра унинг гап ичидаги мисоли транскрипцияда келтирилиб, кейин ҳозирги ўзбекча ўгирмаси берилади. Охирида қавсда мисол олинган манбанинг қисқартмаси (коди), бети ва сатри кўрсатиб қўйилади.

Қўлёзма манбалардан мисоллар келтирилганда изланувчи ёки ўқувчи гапнинг чегараси ва гап қурилишини фарқлаб бормоғи учун тиниш белгиларидан фойдаланилган.

Матндан олинган гаплар, байтнинг янги сатри, шунингдек, атоқли отлар: киши отлари, жой отлари ва бошқалар ҳам бош ҳарф билан бошланади.

Сўзлик муаллифи «Қутадғу билиг»нинг ёзув ва фонетик ўзгачаликларига таяниб, асар тилида тўққиз унли фонема ишлатилган, деган хулосага келади. Булар: [*a*], [*ä*], [*e*], [*ï*], [*i*], [*o*], [*ö*], [*u*], [*ü*] фонемаларидир.

Араб ёзувида бу тизимни ифодалаш учун учта ҳарф – *alif, vāv, yā* ҳамда ҳаракатлар, турли ҳарфий ишоратлардан фойдаланилган.

Унинг урғулашича, қадимги туркий битиглардан фарқли ўлароқ, асар тилида [*e*] фонемаси ҳам ишлатилган, у маъно фарқлаш хусусиятига эга. Кўк турк (ўрхун-енисей) битиглари, уйғур ёзувли будда, моний ёдгорликларида сўз боши ва биринчи бўғинда [*ä*] билан, баъзан [*i*] билан келувчи сўзлар «Қутадғу билиг»да [*e*] га ўзгаради: *el, elig, edgü~eðgü, eš, belgü* сингари. Матнда, ўрни билан, уларни [*e*] деб ўқилмаса, сўзнинг маъносига ҳам таъсир этиши мумкин.

Келтирган мисоли шундай:

ایسیز ایش توتونما بیراق تور تزا
ایسیز ایش ازیتور سینی یول اوزا

Келтирилган байтдаги *alif yā* билан ёзилган **ایسیز** сўзини *esiz* деб ўқиймиз; маъноси «ёмон» дегани; ундан кейинги *alif yā* билан ёзилган **ایش** ни

эса *iš* эмас, *eš* деб ўқилади; маъноси «эш, ўртоқ» деганидир. Шунда байтнинг транскрипцияси қуйидагича бўлади:

Esiz eš tutunma, yïraq tur tez-ä,
Esiz eš azïtur seni yol üzä.

Мазмуни: «Ёмон (билан) эш [яъни, ўртоқ] тутунма, тезда йироқлаш,
Ёмон эш сени йўлдан оздиради [йўлдан уради]».

Уйғур хатида унлилар ёзувда изчил ифода этилар эди. Турклар араб хатини ўзлаштирганларида қадимги туркий ёзувнинг ана шу принципини сақлаб қолдилар. Оқибатда, араб хати асосидаги туркий ёзувда ҳам унлилар учун *alif, vāv, yā* ҳарфлари, кўпинча, тўлиқ ишлатиладиган бўлди.

Уйғур ёзувли матннинг яна бир қулайлиги шундаки, сўзнинг биринчи бўғинида (сўз боши ва сўз ичида) ингичка [*ö*]–[*ü*] унлилари йўғон [*o*]–[*u*] унлиларидан ёзувда фарқланади: сўз бошида *alif* ли *va* дан кейин *ya* ҳарфи уланади; сўз ичида эса *va* га *ya* уланади.

Уйғур хатида ундошларнинг ўқилиши, талаффузини аниқлаб олишда бироз қийинчилик бор. Унда [k]–[g], [b]–[p], [t]–[d], [s]–[z], [q]–[γ]–[x], [č]–[j]–[ž] товушлари ёзувда фарқланмайди. Қизиғи шундаки, булар орасида [t]–[d], [s]–[z] ларнинг айри-айри ҳафлари борлигига қарамай, матнда бири бошқасининг вазифасини бажараверади. Алифбо ана шу принципга асосланган.

Асарнинг катта ютуғи унинг икки хил ёзувда сақланганида. Қолаверса, XI–XV юзйилликлардан қолган туркий ёдгорликларнинг уйғур ва араб ёзувларида битилгани уларнинг фонетик тизимини ўрганишда жуда катта имкониятлар яратади. «Қутадғу билиг» бўйича олиб бориладиган изланишлар ҳам асар қўлёзмаларини чоғиштириш асосида олиб борилмоғи керак.

Ундошларнинг ифодаланишида ҳам баъзи ҳарфларнинг вазифаси арабча ва форсча матнлардан фарқ қилади.

«Қутадғу билиг»дан олинган мисоллар мутахассисларга тушунарли бўлиши учун лотин алифбоси асосидаги илмий транскрипцияда берилган. Сўзликда қабул қилинган илмий транскрипция асарнинг фонетик хусусиятларини мукаммал акс эттирган дея оламиз.

Луғат тузувчисининг ёзма ёдгорликларда сўзни лексик бирлик сифатида белгилаш ва уни луғатда келтириш масаласи ҳақидаги мулоҳазалари жуда ўринли. Унинг алоҳида урғулашича, ҳали ўзбек тилшунослигида ёзма ёдгорликларда ишлатилган сўзлар, айниқса, қўшма ва мураккаб сўзларни белгилашнинг илмий принциплари, йўл-йўриқлари тугал бир шаклда ишлаб чиқилган эмас.

Муаллифнинг таъкидлашича, туркий матнларда сўзларнинг сони эмас, унинг қандай маъноларни англатаётгани муҳим. Туркий асарнинг луғат бойлиги ҳам унда қўлланган сўзлар қандай ва неча хил маънода ишлатилгани билан белгиланади.

Олим сўзларнинг маъносига теран кириб борган. Буни асарда кечган *söz* нинг ажратилган маъноларида ҳам яққол кузатса бўлади. Луғатда унинг қуйидаги маънолари келтирилади:

söz – (1) «сўз»; тушунча бирлиги;

(2) «кишининг нутқи»;

(3) «айтилган фикр, мулоҳаза»;

(4) «ёрлиқ, фармон, буйруқ»;

(5) «ўгит, панд-насиҳат, ибратли сўз»;

(6) «сир, яширин сўз»;

(7) «таълим»;

(8) «маслаҳат, кўрсатма»;

(9) «таъриф, баён»;

(10) «ваъда»;

(11) «маълумот; хабар».

Яна бунга кўмакчи феълларни қўшиб, янги сўзлар ҳам ясалган: *söz ač-* – «сўз оч-»; *söz ay-* – «сўз айт-»; *söz čïqar-* – «сўз чиқар-, сир айт-» сингари.

Матндаги сўзларни лексик бирлик сифатида аниқлаш ва луғатга киритишда унинг қуйидаги белгиларига эътибор қаратилади:

Жумладан, кўмакчи феъллар билан ишлатилган феъл шакллари луғатда бирга олинган. Масалан: *ketä ber-* «кетавер-»; *körü tur-* «боқиб кўр-»; *tuta bil-* «тута бил-» сингари.

Олимнинг таъкидлашича, бунинг сингари бирикувларда янги сўз ясалаётгани йўқ. Лекин уларда кўмакчи феъллар қўшилиши туфайли, сўзнинг маъноси услубий ўзгаришга учрайди. Масалан: *kör-* «кўр-, қара-» дегани, *körü tur-* деганда эса «боқиб кўриш, разм солиш; фикрлаб кўриш»; ёки: *tut-* «тут-, ушла-» дегани, *tuta bil-* деганда эса «тута билиш, уддалай олиш» маъноси бор.

Шунинг сингари *yaγa tur-* «ёғиб тур-» дегани; бу ўринда янги сўз ясалаётгани йўқ, бироқ унинг таркибидаги *tur-* кўмакчи феъли ҳаракат давомийлиги, изчиллиги маъносини шакллантиради; *yaγa tursu yaγmur* дейилганда «ёмғир ёғиб турсин», яъни «ёмғир тез-тез ёғсин» деган мазмун англашилади ва б.

Ишда қайд этилишича, кўмакчи феъллар от туркумидаги сўзларга қўшилиб, қўшма феъл ясашга ҳам хизмат қилади. Масалан: *at ur-* «ном бер-»; *elig tut-* «қўл тут-, қўл узат-»; поэтик маънода «ёрдам бер-» сингари.

Келтирилган бирикувларда кўмакчи феъллар янги сўз ясашга хизмат қилаётир. Масалан, *at* сўзи билан *ur-* кўмакчи феъли бирикиб, «ном бер-, от қўй-» маъносидаги қўшма феъл ясалмоқда.

Луғатда жуфт сўзлар ҳам бирга келтирилган. Масалан, *tuz-etmäk* – «тузу нон»; *oγul-qïz* – «ўғил-қиз, фарзанд» сингари.

Сўзларни жуфт кўринишда қўллаш феълларда ҳам бор. Жумладан: *aldï-berdi* - «жамоалар ўртасидаги илиқ муносат»; *kelišgü-barïšγu* биргаликда «келишиш-боришиш», яъни «муроса қилиш» маъносини беради.

Китобнинг ютуқларидан яна бири, унда фан соҳаларига тегишли атамалар туркологияда биринчи бор келтирилмоқда. Улар бир тушунча, яъни бир сўз сифатида луғатга киритилган. Масалан: *bitig söz* тилшунослик атамаси бўлиб, «ёзма нутқ тили», яъни «ёзма адабий тил» маъносида ишлатилган. Ёки *söz bilig* адабиётшунослик атамаси бўлиб, «адаб; адаб илми; сўз илми» маъносида келган.

«Қутадғу билиг»да Юсуф Хос Ҳожиб Аллоҳнинг гўзал исмларини тилга олганда *zuljalāl, ’azza va jall(a)* («энг азиз ва улуғ»), *qādir kamāl* («қодир камол»), *γafūr* («ғофир»), *xāliq* («холиқ») сингари араб тилидан ўзлашган сифатлар билан бир қаторда кўпини туркийда берган.

Улар икки хил: бирлари, *erklig* – «эркли, қодир»; *yaratqan, törütkän* – «яратган»; *igiðgän* – «парваришлаган», *kečürgän* – «кечирган»; *bir* – «ягона [воҳид]»; *uγan* – «қодир»; *baγïrsaq* – «меҳрибон»; *biliglig* – «билимли, билгучи»; *köšüš* – «азиз» сингари содда сўз шаклида.

Шунингдек, гўзал исмлар орасида: *yer kök eðisi* – «Ер ва кўкнинг эгаси»; *yerli kökli yaratγan* – «Еру кўкни яратган»; *uluγluγ edisi* – «улуғлиқ эгаси»; *bir-ol bir* – «яккаю ёлғиз»; *baγïrsaq eði* – «меҳрибон эга»; *ič-taš biligli* – «ич (ва) таш (сирларини) билувчи», *ḥaqu-l-yaqïn* – «энг яқин ҳақиқат, ҳақиқатнинг энг яқини»; *sïrqa yaqïn* – «сирга яқин» сингари бирикмалардан тузилганлари ҳам бор. Бундай бирикмалар луғатда бир тушунча сифатида берилган.

Маълумки, ёзма манбаларда кишиларнинг оти уларнинг лавозими, унвони, куняси билан қўшиб айтилган. Кимсанинг оти билан боғлиқ ушбу компонентларни бўлиб ташлаш мумкин эмас. Атоқли отлар, кишиларнинг оти нечта компонентдан тузилган бўлишига қарамай, улар яхлит кўринишда, бир сўз сифатида олинган: *Yūsuf; Yūsuf čïlbašï; Xāṣ Ḥājib; Yūsuf Xāṣ Ḥājib; Yūsuf Uluγ Ḥājib; Yūsuf Uluγ Xāṣ Ḥājib* сингари.

Умуман, сўзликни яратиш жараёнида Қосимжон Содиқов «Қутадғу билиг»да қўлланган сўзларни ҳозир учрайдиган маънолари бўйича эмас, унинг тарихий маънолари асосида талқин қилган. Айниқса, асрда келган сўзларни ҳозирда сақланган маъносидагина тушуниш матнни нотўғри талқин қилишга олиб келишини яхши англаган муаллиф сўзлар семантикасини матн ичида, ўзи бирикаётган сўз қуршовида талқин қилган. Айёнки, сўзнинг ҳақиқий маъноси, қолаверса, асар муаллифининг қай бир маънони эътиборга олгани матн доирасидагина реаллашади. Ана шу жиҳатдан ҳам сўзлик муаллифи асосли ва тўғри йўлни танлаган. Ушбу лексикографик изланиш ўзбек туркшунослигининг энг сара тадқиқотлари қаторидан ўрин эгаллайди. Асосийси, «Қутадғу билиг» сўзлиги» ва унда сўзларни бериш мезонлари ёзма ёдгорликлар ҳамда ўтмишда ижод қилган муайян адиб асарлари бўйича бўйича яратилажак луғатлар учун улгу вазифасини ўтаб беради.

«Turkologiya. Turkology» халқаро илмий журналида чоп этиш учун бериладиган мақолаларга қўйиладиган талаблар

Чоп этиш учун оригинал, илгари чоп этилмаган мақола, илмий ахборот, журнал мавзусига мос келадиган материал, илмий тақризлар қабул қилинади. Мақолада туркшунослик билан боғлиқ тилшунослик, адабиётшунослик, таржимашунослик, матншунослик, фалсафа, маданият, тарих, иқтисодиёт, сиёсат каби фан соҳаларининг долзарб масалалари ва илмий янгиликлари ёритилган бўлиши керак. Мақоланинг кўлами (аннотация, таянч тушунчалар ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати бундан мустасно) 1 оралиқда 10–12 бет, матни Microsoft Word, A4 бичимида, Times New Roman ҳарф шаклининг 14 кг катталигида, электрон вариантда камида 2 та тақриз билан журнал электрон почтасига йўлланади. Матннинг икки ёнидан қолдириладиган ўлчами – 2 см, хат боши (абзац) – 1,25 см.

Мақоланинг тузилиши бўйича тавсиялар:

Мақола ва журналга берилган бошқа материаллар сарлавҳаси қисқа, мазмунга мос келиши ва 12 сўздан ошмаслиги керак.

Мақола эгасининг тўлиқ исми-шарифи, улар икки ёки ундан ортиқ киши бўлса, вергул билан ажратиб берилади.

Мақола эгасининг иш жойи, лавозими ва илмий даражаси кўрсатилади.

Кетидан унинг телефони, факси, электрон почта рақамлари келтирилади.

Мақоланинг сарлавҳаси, мақола эгаси тўғрисидаги маълумотлар лотин алифбоси (транслитерация)да берилади.

Аннотация, таянч сўз ва тушунчалар:

Аннотацияда мақоланинг умумий мазмуни акс эттирилиб ўзбек, инглиз ва рус тилларида берилади. Унинг кўлами 200–250 сўздан ошмаслиги керак. Таянч тушунчалар эса мақолага доир муҳим тушунчаларни жамлаган бўлиб, 10 та бирликдан ошмаслиги керак.

Кириш: бу ўринда тадқиқотнинг мақсади ва кўтарилаётган илмий жумбоқнинг ҳозирги ҳолати акс этиши керак.

Мақсад ва вазифа:

Мақоланинг мазмун-моҳияти мақсад ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда тизимли равишда очиб берилади.

Усуллар: тадқиқот усуллари тўлиқ тавсифланади.

Натижалар ва мулоҳаза:

Натижа ва мулоҳазалар кенгайтирилган шаклда тақдим этилади (жадваллар ва тасвирлар ёрдамида), шунингдек, илгари нашр этилган натижаларнинг қиёсий таҳлили ва талқини берилади.

Хулоса: мақоланинг кириш қисмида қўйилган саволларга жавоблар берилади, хулосалар аниқ кўрсатилади.

Ҳаволалар саҳифа тагида берилади:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomicheskaya optimizatsiya dizaina gidrorazryva plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. Neftyanoe khozyaistvo – Oil Industry, 2008, no.11, pp. 54-57.

Жадвалларни бериш:

Ҳар бир жадвал 2 ораликда алоҳида саҳифага жойлаштирилади. Жадваллар фотосурат сифатида топширилмайди. Жадваллар рақамланади ва махсус номланади. Жадвалдаги ҳар бир устун қисқа номланади (қисқартмалардан фойдаланиш мумкин). Ҳар бир жадвал матнда изоҳланади.

Тасвирлар (расмлар)нинг берилиши:

Чизмаларнинг бари тақдим қилинади. Тасвирлар профессионал тарзда бўялиши керак. Тасвирлар оқ қоғозда тайёрланган, уларнинг сифати сканерлаш талабларига жавоб бериши керак. Чизмаларнинг электрон версиялари алоҳида файлларда тақдим этилади. Тасвирнинг тавсия этилган кенглиги 14 см. дан ошмаслиги, баландлиги 18 см. дан ошмаслиги тавсия этилади. Сканерлаш материаллари камида 300 dpi бўлиши керак.

Қисқартма ва белгилар:

Мақола матнида фақат стандарт қисқартмалардан фойдаланилади. Мақоланинг сарлавҳасида қисқартма берилмайди. Аннотацияда умумистеъмолда бўлмаган қисқартма ва шартли белгиларга изоҳ берилади.

Босишга рухсат этилди 20.11.2020. Бичими 1/16. Шартли 9,5 б.т.
100 нусхада, оригинал-макет асосида босилди.
Буюртма №____ Баҳоси келишилган нархда.

Тошкент давлат шарқшунослик университетининг
кичик босмахонасида босилди.
Тошкент, Шаҳрисабз кўчаси, 25.

© Тошкент давлат шарқшунослик университети, 2020